

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Берләштерелгән санда:

Гамәл

Белем

1-2'2013

Мәшһүр галимебез Миркасыйм Госманов

Тукайны искә алу

Тел, әдәбият, тарих

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Безнең юбилярлар

Китап киштәсе

Жыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Миркасым Госманов
1934-2010

ФӘН ҺӘМ ТЕМ

(НАУКА И ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал
№1-2(50-51) # 2013

Элемтә, информация технологиялар һәм массакүләм коммуникациялар өлкәсендәге Федераль хезмәтнең Татарстан Республикасы буенча Идарәсендә 2011 елның 26 июлендә яңадан теркәлдә (теркәү таныклыгы ПИ № ТУ 16-00592)

Журналны гамәлгә куючы

Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты

Баш редактор

Рәшит Шакирҗанов

Редакция советы

Ирек Арсланов
Фәил Әхмәдиев
Марсель Әхмәтҗанов
Рәвил Газизуллин
Төлгат Галиуллин
Фәат Гәрифуллин
Гәли Дәүтов
Ринат Закиров
Мирфәтыйх Зәкиев
Хуҗиәхмәт Мәхмүтов
Рәшит Низамов
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакирҗанов

Сәркәтип

Нурфия Әхмәтова

Редакция адресы:

420043, г.Казань,
ул. Зеленая, д.1, корп. 4, к. 202 «б»,
Редакция журнала "ФӘН ҺӘМ ТЕМ",
тел/факс (843) 510-46-75,
e-mail: tatcabinet@ksaba.ru

- Редакциянең фикере авторлар фикере белән туры килмәскә мөмкин
- Кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый
- Материалларны күчереп бастырганда "ФӘН ҺӘМ ТЕМ" журналына сылтама бирү мөмкин

Журнал ЗАО "Новое Знание" типографиясендә басылды.
Басарга 25.07.13 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60х84/8. Офсет кәгазе.
Күләме 19,5 басма табак.
Нөшер хисабы буенча 8,0 табак.
Заказ 03/13. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420029, г. Казань, ул. Сибирский тракт, д. 34, кор. 10, оф. 6.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары телләре турында»гы Законны гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН ҺӘМ ТЕМ" журналы
редакциясе, 2013

БУ САНДА:

МӨШҮР ГАЛИМНӨРЕБЕЗ

РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ, ДИЛӘРӘ ГОСМАНОВА. Галим һәм шөһер	3
ИСКӘНДӘР ГЫЙЛАҖЕВ. Остазым сабаклары	9
МИРКАСЫЙМ ГОСМАНОВ. Бөхәсле уйлар тудырган истәлек	12

ТУКАЙНЫ ИСКӘ АЛУ

ИБРАҖИМ НУРУЛЛИН. Шагыйрьне озату	17
ТӨЛГӘТ ГАЛИУЛЛИН, РАДИК САБИРОВ. Тукайның Жаек чоры иҗаты – мәдәниятләр диалогы җимеше	21

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

ФУАТ ГАНИЕВ. Тәрки телләрдә тизмә фигуралар	28
РОЗА ӘМИРОВА. Эргонимнарның лингвистик статусы мәсьәләсенә карата	33
ӘЛФИЯ БУЛАТОВА. Лексик мәгънәнең үзгәреше	37
ЛЕНИЗА ВӘЛИЕВА. Тәрки телләрдә сәбәп-нәтиҗә, максат һәм шарт мәгънәсенәң үзара мөнәсәбәт	41
АЛИНӘ ХӨСӘЕНОВА. Лексик-семантик кыр буларак соматизмнар	45
ГӨЛИЯ КАЮМОВА. Ризван Хәмид драмаларында хатын-кыз образлары	47
ИНДУС ТАҖИРОВ. Мирсәет Солтанҗалиев һәм һәди Атласи	54
ШӨРИФҖАН АСЫЛГӨРӨВ. Галимҗан Шәрәфнең тел гыйлеме өлкәсендәге эшчәнлегенә кыскача күзәтү	57

МИЛЛИ МӘГАРИФ

ТӘҮЗИХ ИБРАҖИМОВ, МАНСУР САЙХУНОВ. Татарлар һәм татар теле: хәзергесе, якин киләчәге	63
ИНДУС ТАҖИРОВ. Телне саклау бурычы гәиләгә тапшырылган	68
ФЛЁРА БАЯЗИТОВА. Халык йолалары лексикасы	73
ГАЛИМ ХИСАМИЕВ. Кыр Шонталысы авылы сөйләшенең үзенчәлекләре	79

ФӘН ҺӘМ ГАМӨЛ

ВЛАДИМИР ГАЛКОВ. Паркинсон авыруының этиологиясенә карата	86
ГӨЛНАРА НУРИЕВА. Пылакерamik материаллар	87
ЮРИЙ ХӘБИБУЛЛИН. Жылысаклагыч һәм күләме регуляторы	90

БЕЗНЕҢ ЮБИЛЯРЛАР

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИ улы ЗӘКИЕВкә 85 яшь (Д. Аманжолова, М. Әнер)	92
МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ. Халкыбыз казаннар һәм болгарлар берләшмәсеннән тора	95
ДӨРИЯ БӘЙРӘМ кызы РАМАЗАНОВАга 75 яшь (Ф. Гаффарова)	101
ДӨРИЯ РАМАЗАНОВА. Авыруларны дөвалау белән бәйлә сүзләр	103
ТӨЛГӘТ НӘБИУЛЛА улы ГАЛИУЛЛИНга 75 яшь (Х. Бәдигый)	110
ТӨЛГӘТ ГАЛИУЛЛИН. Язмыш сынаулары	115

КИТАП КИШТӘСЕ

Әхмәтҗанов М.И. Татар халкының борынгы ырым-арбаулары һәм төрле фалнамәләре	78
Зәкиев М.З. Хәзерге татар халкының тирән тамырлары	100
МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ. Ибне Фадланнның сәяхәтнамәсе турында Әнвәр Хәйри ...	119

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

КАЗАН ДӘҮЛӘТ АРХИТЕКТУРА-ТӨЗЕЛЭШ УНИВЕРСИТЕТЫНДА	124
--	-----

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал

№1-2(50-51)#2013

Перерегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по Республике Татарстан 26 июля 2011 года (свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 16-00592)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дәнъясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләннгән дискет бирергә.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегә билгеле стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мөмкүн.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

ШАКИРЗЯНОВ Р.А., УСМАНОВА Д.М. Ученый и личность	3
ГИЛЯЗОВ И.А. Уроки наставника	9
УСМАНОВ М.А. В памяти встречи и переживания	12

ВСПОМИНАЯ ТУКАЯ

НУРУЛЛИН И.З. Проводы поэта	17
ГАЛИУЛЛИН Т.Н., САБИРОВ Р.Р. Уральский период творчества Тукая – результат синтеза диалога культур	21

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

ГАНИЕВ Ф.А. Составные глаголы в тюркских языках	28
АМИРОВА Р.М. К вопросу о лингвистическом статусе эргонимов	33
БУЛАТОВА А.К. Изменение лексического значения	37
ВАЛИЕВА Л.Г. Взаимосвязь причинно-следственной, целевой и условной семантики в тюркских языках	41
ХУСАИНОВА А.Я. Соматизмы как лексико-семантическая система	45
КАЮМОВА Г.И. Образы женщин в драмах Ризвана Хамида	47
ТАГИРОВ И.Р. Мирсайд Султангалиев и Хади Атласи	54
АСЫЛГАРАЕВ Ш.Н. Краткий обзор деятельности Галимзяна Шарафа в области языкознания	57

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ИБРАГИМОВ Т.И., САЙХУНОВ М.Р. Татары и татарский язык: сегодняшнее и ближайшее будущее	63
ТАГИРОВ И.Р. Задача сохранения языка возложена на семью	68
БАЯЗИТОВА Ф.С. Лексика народных обрядов	73
ХИСАМЕЕВ Г.Г. Анализ говора жителей села Степная Шентала	79

НАУКА И ПРАКТИКА

ГАЛКОВ В.М. К этиологии болезни Паркинсона	86
НУРИЕВА Г.Р. Стеклокерамические материалы	87
ХАБИБУЛЛИН Ю.Х. Энергоэффективный регулятор расхода воздуха	90

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

МИРФАТИХУ ЗАКИЕВИЧУ ЗАКИЕВУ 85 лет (Д. Аманжолова, М. Онер)	92
ЗАКИЕВ М.З. Народ наш состоит из казанцев и болгар	95
ДАРЬЕ БАЙРАМОВНЕ РАМАЗАНОВОЙ 75 лет (Ф. Гаффарова)	101
РАМАЗАНОВА Д.Б. Лексика, связанная с лечением болезней	103
ТАЛГАТУ НАБИУЛЛОВИЧУ ГАЛИУЛЛИНУ 75 лет (Х. Бадигый)	110
ГАЛИУЛЛИН Т.Н. Испытания судьбы	115

КНИЖНАЯ ПОЛКА

Ахметзянов М.И. Древние поверья и гадания татар	78
Закиев М.З. Глубокие корни современного татарского народа	100
ЗАКИЕВ М.З. Путешествие Ибн Фадлана в комментариях Анвара Хайри	119

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

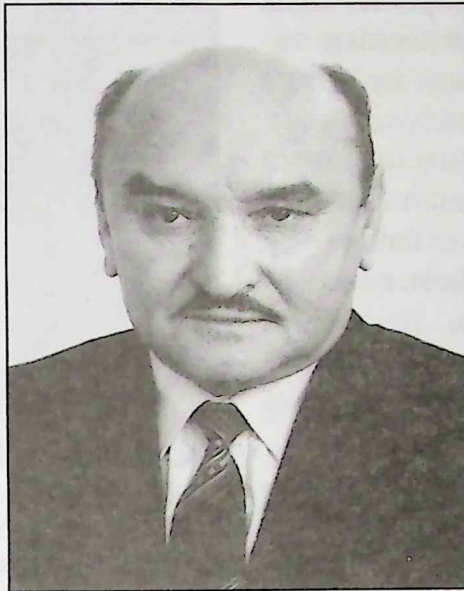
В КАЗАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ	124
--	-----

МИРКАСЫЙМ ГОСМАНОВ

МИРКАСЫЙМ ГАБДЕЛ-ӘХӘТ улы **ГОСМАНОВ** (1934-2010) – танылган тарихчы, археограф, тарих фәннәре докторы (1981), профессор (1983), Татарстан ФА хакыйки әгъзасы (1992), ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1984), РФ югары мәктәбенә атказанган хезмәткәре (2003), ТРның фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт премиясе лауреаты (2012).

1963 елдан Казан университетында: совет чорына кадәрге СССР тарихы (1981-87) һәм татар халкы тарихы (1988-2002) кафедралары мөдире, проректор (1985-90).

Хезмәтләре Идел-Урал буе төрки халыкларның XIV-XIX гасырлардагы тарихы, әдәбияты һәм мәдәниятен өйрәнүгә багышланган.

УСМАНОВ МИРКАСЫМ АБДУЛАХАТОВИЧ (1934-2010) – известный историк, археограф, доктор исторических наук (1981), профессор (1983), действительный член АН Татарстана (1992), заслуженный деятель науки ТАССР (1984), заслуженный работник высшей школы РФ (2003), лауреат Государственной премии РТ в области науки и техники (2012).

С 1963 в Казанском университете: заведующий кафедрой истории СССР досоветского периода (1981-87) и истории татарского народа (1988-2002), проректор (1985-90).

Научные труды посвящены истории, литературе и культуре тюркоязычных народов Поволжья и Приуралья XIV-XIX веков.

© Шакиржанов Р.Ә., Госманова Д.М., 2013

ГАЛИМ ҺӘМ ШӘХЭС

Рәшит Шакиржанов, Диләрә Госманова

РӘШИТ ӘГЪЛӘ улы **ШАКИРЖАНОВ** – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының корылма механикасы кафедрасы профессоры. РФнең югары һөнәри белем бирү өлкәсендә мактаулы хезмәткәре, ТРның фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт бүләге лауреаты.

ДИЛӘРӘ МИРКАСЫЙМ кызы **ГОСМАНОВА** – тарих фәннәре докторы, Казан (Идел буе) федераль университетының ватан тарихы кафедрасы профессоры, 2009-11 елларда Германиядәге Гумбольдт исемендәге университетның фәнни хезмәткәре.

Шакирзянов Р.А., Усманова Д.М. Ученый и личность.

В статье освещаются основные этапы жизни, деятельности и творчества известного ученого-историка, педагога и писателя М.А. Усманова.

Татар халкының күпгасырлык тарихын аерылгысыз бәйләнгән. 50 еллык фәнни-өйрәнү Миркасыйм Госманов исеме белән тикшеренү эшчәнлегә дәверендә ул татар хал-

кы тарихына кагылышлы чыганаclar базасын баeтуга зур өлеш кертә, XIII гасырдан алып XX гасыр башына кадәрge кин тарихи чорда тарих, әдәбият белеме һәм мәдәниятнең тарихи мәсьәләләренә багышланган күп кенә хезмәтләр ижат итә.

Галимнең күпкырлы эшчәнлегә аның күпчелек замандаш-коллегаларыннан аерылып торган үзенчәлекле тормыш юлына бәйле.

Миркасыйм Габделәхәт улы Госманов 1934 елның 31нче маенда Көнбатыш Кытайның Синьцзян провинциясендә (хәзер КХРның Синьцзян-Уйгыр автономияле районы) Голжа шәһәрендә хезмәткәр гаиләсендә туа.

Әтисе ягыннан аның нәсел тамырлары Татарстан Республикасының Әтнә районындагы Олы Мәңгәр, әнисе ягыннан Балтач районындагы Ор авылларына барып тоташа. XIX гасырның 20нче елларында ук аның бабалары, жир азлыктан тилмерүче башка кавемдәшләре кебек, хәзерге Казакъстан территориясендәге Талды-Курган районына күчеп китәләр, анда жир эшкәртү, умартачылык, сәүдә белән шөгыльләнәләр. 1917 елгы ижтимагый үзгәрешләр вакытында Госмановлар гаиләсе вакытлыча, «заманалар яхшырганчы» дип, Россиянең Көнчыгыш Төркестандагы концессиясе булып торган Голжа шәһәренә күчә. Революциядән соң чикләр ябылгач, Госмановлар, башка бик күпләр кебек, башта Россия, аннары совет граждaнлыгын саклаган хәлдә, Кытайда яшәргә кала.

Башлангыч белемне Миркасыйм Голжа татар мәктәбендә ала, аннары шәһәрнең рус гимназиясендә укый. Кулланмалар буларак аларда Казан һәм Мәскәүдә чыккан дәрәслекләр файдаланыла. Әмма уку процессының совет мәктәбеннән аермалы үзенчәлекләре дә була. Мәсәлән, Голжа татар мәктәбе укучылары, кириллицага нигезләнган уку һәм язу күнекмәләре белән бергә гарәп графикасын да өйрәнәләр. Ә бу мәктәптә һәм шәхси китапханәләрдә тупланган гарәп графикасындагы күпсанлы татар басмаларына юл ача. Төрле телле төбәктә яшәү аңа тугандаш төрки телләрне: казакъ, уйгыр, кыргыз, үзбәк телләрен үзләштерергә ярдәм итә. Бу исә аның тарихчы-чыганаclы һөнәрeн сайлап алуына, төрки халыкларның гарәп телендәге чыга-

Болгар шәһәрлегендә Бөек Идел су юлы конференциясендә: Клаус Хеллер (Алмания), Миркасыйм Госманов, Сергей Кляшторный (Санкт-Петербург). 2001 ел

нак басмаларны өйрәнүгә һәм тәржемәчелек эшчәнлегенә зур йогынты ясый. Мәсәлән, татар укучысы дөньякүләм танылган язучы Чыңгыз Айтматов ижаты белән беренче тапкыр М.Госманов тәржемәләре аша таныша.

Яшүсмер Миркасыйм Госманов һәр елны әти-әниләре белән туган шәһәрeн әйләндереп алган тауларга чыга, анда жирле халыкның ижтимагый-социаль яшәү рәвешен күзәтә. Ярсу тау елгаларында балык тоту, тирән тарлавык һәм урман куелыкларында тау кәжәләре, мараллар аулау, тирмәдә яшәү, күчмә халыкларның уеннарында катнашу, ат чабышлары – болар барысы да М.Госмановның 1966 елда Казанда чыккан «Киек сукмакларында» дип аталган беренче китабында тасвирлана. Әлегә басма аның балалык һәм яшүсмер тормышының якты һәм онытылмас чорын чагылдыра.

1944 елның көзендә Синьцзян халкы череп барган Гоминдан режимына каршы милли-азатлык көрәшенә күтәрелә. Шәһәрдә урам сугышлары башлана. Нәтижәдә, Синьцзян провинциясенә өч көнбатыш өлкәсендә «Азат (соңрак Революцион) Көнчыгыш Төркестан» дигән яңа дәүләт төзелә. Беркем тарафыннан да танылмаган бу дәүләт 1951 елга кадәр «суверен» булып яши, ә Кытайда коммунистлар революциясе жиңгәннән соң, «үзе теләп» КХР составына керә.

1950 еллар башында Госмановлар гаиләсендә ватанга тартылу хисе көчәя. 1955 елда алар

СССРга (Казакъстанга) кайта. 1955-58 елларда М.Госманов Сары-Болак совхозында, шикәр заводында, Талды-Курган өлкәсенең Киров районы ДОСААФ комитетында һәм Алма-Ата киностудиясендә эшче була. Шул ук чорда Казакъстанның Талды-Курган өлкәсе Киров бистәсендә эшче яшьләр мәктәбендә укый, өлгергәнлек аттестаты ала.

1958 елда М.Госманов бабалары ватанына, университетлы борынгы Казан шәһәренә килә. 1958-63 елларда ул Казан дәүләт университетында укый, башта татар филологиясе бүлегендә белем ала, 3нче курсны тәмамлагач, тарих-филология факультетының тарих бүлегенә күчә һәм СССР тарихы кафедрасында тарихи чыганаклар белгечлеге ала. Университетта уку вакытында ул студентларның фәнни-тикшеренү эшчәнлегендә, диалектологик һәм археологик экспедицияләрдә катнаша. Студент эшләре күргәзмәсендә катнашканы өчен ВДНХ медале белән бүләкләнә.

Укуын тәмамлагач, М.Г. Госманов СССР тарихы кафедрасында калдырыла, 1964-67 елларда аспирантурада укый; 1968 елда «XVII-XVIII йөзләрдәге татар нарратив чыганаклары һәм аларның үзенчәлекләре» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. 1967 елдан ул СССР тарихы кафедрасында укыта, 1981 елда «XIV-XVI гасырлар Жучи Олысы ярлыклары» темасына докторлык диссертациясен яклый. 1982 елдан М.Г. Госманов профессор һәм совет чорына кадәр СССР тарихы кафедрасы мөдире; 1989 елдан яңа ачылган татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультетында үзе төзегән татар халкы тарихы кафедрасында мөдирлек итә. Шул ук вакытта 1988 елда Казан университетында үзе нигез салган фәнни-тикшеренү археография лабораториясен дә житәкли.

М.Г. Госманов укыту-чылык эшчәнлеген дә киң жәелдерә, традицион фәннәрдән лекцияләр уку

белән беррәттән, Идел һәм Урал буе халыклары тарихын яктырткан чыганаклар, иске татар палеографиясе буенча яңа курслар әзерли, Татарстан тарихы белгечлегенә житәкчелек итә. Соңгы елларда ул Евразиянең борынгы төрки дәүләтләре һәм халыклары тарихы буенча махсус курс укый.

1985-91 елларда М.Г. Госманов Казан университетының уку-укыту эшләре буенча проректоры булып эшли, университетны киңәйтүдә, мәсәлән, экология, журналистика, психология һәм социология факультетларын төзүдә актив катнаша. 1989 елда галим зур тырышлык куеп төзелгән татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультетында ориенталистика юнәлеше буенча тикшеренүләр башлана, соңрак аның нигезендә КДУның Шәрыкны өйрәнү институты эшләп китә. Кызганыч, университетны яңача үзгәртү чорында бу факультет өлешләргә бүленеп җимерелеп бетә язды.

Нәрсә белән шөгыльләнсә дә, профессор М.Г. Госманов һәр эштә һәм һәр чакта фән кешесе булып кала. Аның галим буларак төп сыйфатлары – тикшеренүләргә системалы алып бару, гажәеп тырышлык һәм максатчанлык. Ул алып барган фәнни-тикшеренү эшчәнлегенә төп юнәлеше – XIII-XX гасыр башы Идел һәм Урал буендагы төрки телле халыклар тарихы һәм әдәбияты буенча гарәп

Исмагыйль Гаспралы симпозиумында: Ибраһим Мараш (Төркия), Диләрә Госманова, Миркасыйм Госманов, Жәүдәт Миңнуллин. 2001 ел

графикасындагы төрки язма чыганакларны өйрәнү. Аның фәнни эшчәнлегендә археографик эзләнүләр – шәрык телләрендәге язма истәлекләрне табу һәм туплау буенча экспедицияләр үткөрү, аларны өйрәнү зур урын алып тора. 1963 елда Казан университетында М.Г. Госманов инициативасы һәм идеясе буенча шәрык телләрендәге язма истәлекләрне жыю һәм өйрәнү өлкәсендә Казан ориенталистика мәктәбе традицияләрен яңарткан беренче экспедиция оештырыла. 1964 елдан 1989 елга кадәр М.Г. Госманов КДУның даими эшләр килүче археография экспедициясен житәкли. Экспедиция көнбатышта Мәскәү астындагы Кострома һәм Касыйм якларынан алып көнчыгышта Иркутск өлкәсенә, төньякта Пермь-Нократтан алып көньякта Әстерхан һәм Оренбургка кадәр төрле төбәкләрдә эш алып бара. 1963-88 елларда Россия Федерациясенең элеккеге автономияле биш республикасы һәм унбиш өлкәсендә 850дән артык татар торах пунктларын тикшерү нәтижәсендә төрле шәрык телләрендәге 9000нән артык кулъязма һәм 1500 тирәсе иске язулы басмалар табыла. Шунның нәтижәсендә Казан университеты фәнни китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендәге шәрык фонды ике тапкыр диярлек зурая.

Жыелган кулъязмаларда VII гасыр-

дан алып XX гасыр урталарына караган (Коръән күчөрмәләреннән башлап татарларда гарәп графикасы кулланылган соңгы чор әсәрләренә кадәр) текстлар теркәлгән. Жанр ягыннан караганда, анда мөселман юриспруденциясе, көнчыгыш филологиясе, ислам тарихы, агиография, астрономия, математика, географиягә караган әсәрләр тупланган; матур әдәбият һәм фольклор, төбәкне тарихи өйрәнүгә караган һәм шәхси ярлыклар кулъязмалары аерым төркем тәшкил итә. Галимнең жирле һәм үзәк матбугатта югары бәяләнгән «Кулъязмалар эзеннән. Археограф язмалары» исемле китабы (Казан, 1984) халыктан язма истәлекләрне жыю, аларның эчтәлеген ачуга багышланган.

М.Г. Госманов тарафыннан элеккеге СССРның төрле шәһәрләре (Казан, Алма-Ата, Киев, Мәскәү, Оренбург, Санкт-Петербург, Симферополь, Ташкент, Томск, Уфа һ.б.) китапханәләре һәм архивларындагы татар тарихы һәм әдәбиятының язма чыганакларын табу, фәнни әйләнешкә кертү буенча зур эш башкарыла. Фәнни эзләнүләре нәтижәсендә ул Идел һәм Урал буе төрки халыклары тарихи чыганакларына караган «XVII-XVIII гасырлардагы татар тарихи чыганаклары» (Казан, 1972), «XIV-XVI гасырлардагы Жучи Олысы ярлыкау актлары» (Казан, 1979) исемле хезмәтләрен бастырып чыгара. Казан, Мәскәү, Ленинград, Баку, Тбилиси, Анкара галимнәренең күпсанлы бәяләмә һәм рецензияләрендә бу тикшеренүләрнең бай чыганакларга нигезләнүе һәм дәлилләренең ышандыргыч булуы билгеләп үтелә.

Галим житәкчелегендә һәм турыдан-туры

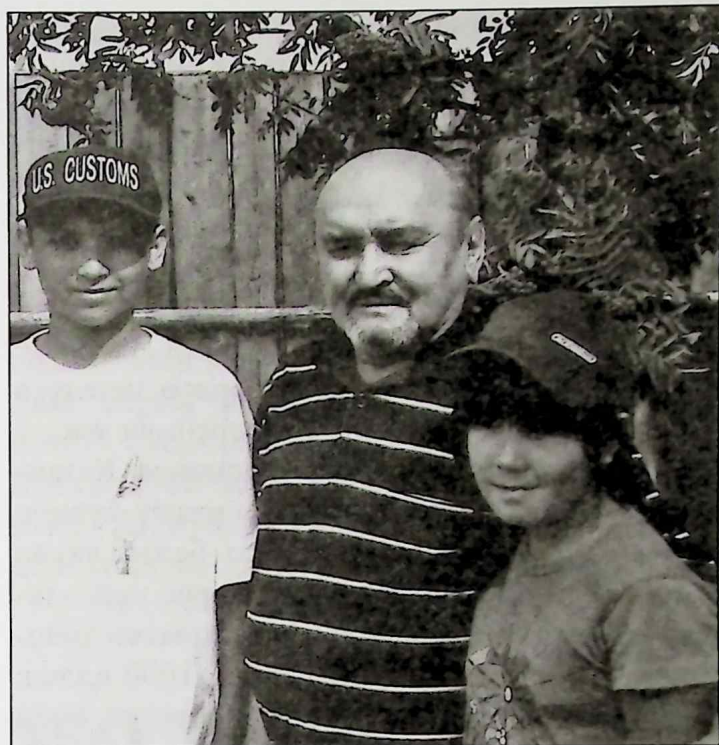

катнашында 1773-75 еллардагы крестьяннар сугышы чорына кагылышлы, XVIII йөздә халыкларның азатлык хәрәкәте тарихын өйрәнүгә җитди өлеш керткән татар документлары өйрәнелә, Е.И. Пугачев җитәкчелегендәге күпмилләтле крестьян сугышы тарихына кагылышлы беренчел чыганаclarның кыйммәтле комплексы фәнни әйләнешкә кертелә. Аз билгеле булган беренчел чыганаclarга нигезләнеп, Шиһабетдин Мәрҗани, Хөсәен Фәезханов, Ризәтдин Фәхретдин кебек XIX гасыр һәм XX гасыр башының күренекле татар мәғрифәтчеләре хезмәтләренә дөньяга чыгарыла. М.Г. Госманов хезмәтләре фәнни һәм объектив булулары белән генә түгел, каһарманның ихтирам, татар халкы тарихына һәм кешелек дөньясы яшәешенә тирән фәлсәфи караш белән дә аерылып торалар.

1978-79 елларда Ленинград университеты профессоры Г.Тәһирҗановның китабын редакцияләгәндә һәм бастырганда М.Г. Госмановның игътибарын Тәһрандагы Иран Сенаты китапханәсендә XIII гасырда яшәгән болгар галиме Тажеддин әл-Болгаринның фармакология буенча «Әт-тиръяк әл-кәбир» («Агуланудан көчле дөва») дигән әсәрләр күчермәсе саклануы турындагы хәбәр җәлеп итә. Әмма, мәгълүм сәбәпләр аркасында, әлегә кыйммәтле истәлекнең күчермәсен алу мөмкин булмый. 1996 ел ахырында гына, Татарстан Республикасы рәсми делегациясе составында Иранга баргач, галим Татарстан һәм Иран президентлары булышлыгы белән кулъязманың күчермәсен ала, аннары текстны аерым китап итеп бастырып чыгара. Шуңа рәвешле, монгол чорына кадәрге Идел буе Болгар дәүләте халыкларының тарихын, мәдәниятен өйрәнү өчен кыйммәтле чыганаclar фәнни әйләнешкә кертелә.

Галим яшүсмерләр өчен туган телдә тарихка караган фәнни-популяр мәкаләләр һәм китаплар бастырып та әһәмиятле эш башкара, аларда яшә укучыларга үз халкының үткәне һәм мәдәнияте хакында сөйли «Серле балбал» (Казан, 1973), «Таулар, үзәннәр иленә сәяхәт» (Казан, 1977) китаплары шундыйлардан. 1984 елда бу ике китап бер томда басылды.

Халкыбызның شانлы һәм фажигале тарихына, бу тарихның хәл ителмәгән

яки әйләнеп үтелгән мәсьәләләренә киң җәмәгәтчелек игътибарын юнәлтү, татар халкының иҗтимагый һәм дини фикер ияләре исемнәрен, аларның онытылган әсәрләрен тикшерү һәм кире кайтару М.Г. Госмановны курку белмәс галим итеп таныта. Аның Жучи олысы, төрки дәүләтләр тарихы, XIX-XX гасырларда татар халкының иҗтимагый, сәяси хәрәкәте, мәғрифәт өлкәсендәге хезмәтләре тарихны торгызуга һәм тулыландыруга хезмәт ителәр. Фәнни хезмәтләрендә тарихи хакыйкәтне бозмау, тарих мизгелләрен һәм борылышларын гадиләштермәү М.Г. Госмановка киң җәмәгәтчелек ихтирамын китерә.

КДУ проректоры буларак, М.Г. Госманов язма чыганаclarны жыю, өйрәнү һәм бастыру өчен фәнни-тикшеренү археография лабораториясе оештыра, 1989 елда ачылган татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультетында тарих-филология кафедрасы, экология факультетлары оештыруда якыннан торып катнаша, Казан университетында шәрык телләре бүлекчәләрен торгызуга зур өлеш кертә.

Галим күп кенә төбәкара, бөтенроссия, бөтенсоюз һәм халыкара фәнни конференцияләр һәм симпозиумнарда (Польша, Венгрия, Төркия, АКШ, ГФР), ориенталистларның күп кенә халыкара конгрессларын оештыруда

һәм үткәрүдә катнаша.

1997 елның октябрендә Көнчыгышны өйрәнүче галимнәрнең беренче бөтенроссия оештыру корылтае М.Г. Госмановны ике елга РФнең Көнчыгышны өйрәнүче галимнәр жәмгыяте президенты итеп сайлый. Аның актив катнашында һәм житәкчелегендә 1998-2000 елларда Жучи олысының (Алтын Урданың) язма чыганакларына, Урта Идел буе географиясенә, бу төбәктә шәһәрләр төзелүгә багышланган өч халыкара конференция уза.

1990-2000 елларда М.Г. Госманов Казанның барлыкка килү датасын билгеләү буенча Казан шәһәре администрациясә белән актив фәнни-оештыру эшләре алып бара, күп этаплы «Бөек Идел юлы» конференциясен оештыруда актив катнаша. Шәһәрнең 1000 еллык датасын билгеләүгә зур өлеш керткәнә өчен аңа «Казанның мактаулы гражданы» исеме бирелә (2005).

Татарстан Республикасы фәннәр академиясен төзүгә дә М.Г. Госманов зур өлеш кертә. Бер арада ул ТР ФАнең вице-президенты, соңгы елларда президенты киңәшчесә булып торды.

М.Г. Госманов ике докторлык һәм биш кандидатлык – КДУ, Мәдәният университеты, ТФАның Тарих институты, ТР Милли китапханәсә, ТР Милли музей – советлары әгъзасы. Шулай ук ул РФ ФАнең Археография комиссиясә, язучылар берлеге, берничә журнал, шул исәптән халыкара журнал (Central Asian Survey, London) редколлегиясә әгъзасы

булып тора.

Фәнни һәм педагогик казанышлары өчен академик М.Г. Госмановка Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, РФ югары мәктәбенең атказанган хезмәткәре исемнәре бирелә. 2008 елда ислам тарихын, сәнгәтен һәм мәдәниятен өйрәнүдәге уңышлары өчен галим Ислам конференциясә (ИРСИКА) оешмасы премиясенә лаек була.

Гомумән алганда, М.Г. Госманов тарафыннан күпсанлы (500гә якын) фәнни хезмәт, шул исәптән өч дистәдән артык монография һәм жыентык нәшер ителә. Ул, чит илдәге коллегалары белән берлектә, Венгрия һәм Германиядә татар язма чыганаклары текстларын бастыра. Моннан тыш, аның мөхәррирлегендә яки эшкәртүендә башка галимнәрнең 30дан артык китабы басыла. Аның байтак мәкаләләре Германия, АКШ, Тайвань, Төркия, Франция, Көнъяк Корея һ.б. илләрдә нәшер ителүче фәнни журналларда, жыентыкларда дөнья күрә. Алар арасында аеруча әһәмиятлеләре – тәмамланып килә торган жиде томлык татарлар тарихы һәм «Татар тарихы һәм цивилизация» дигән күмәк монография (Стамбул: ИРСИКА, 2010). М.Г. Госманов бу ике проект житәкчеләренең берсә, Алтын Урдага багышланган 3нче томның баш мөхәррире була.

Галимнең гыйльми һәм оештыру таланты «Жыен» фонды эшчәнлегендә аеруча нык чагыла. Д.Сиражйев, Р.Вәлиев һәм М.Госманов тәкъдиме белән оештырылган бу фондның рәисә һәм фәнни житәкчесә буларак, Миркасыйм Госманов фондның киң колачлы наширлек эшчәнлеген тормышка ашыра. Матди кыенлыклар кичергән 1990-91 елларда ук фонд Михаил Худяков, Карл Фукс, Исмагыйль Гаспралының фәнни хезмәтләрен, кайбер башка китапларны яңадан бастыра.

Соңрак, 2000нче елдан башлап, М.Г. Госманов үзенең шәкертләре белән бергә татар мәдәниятенең

Дуслары, фикердәшләре белән

күренекле вәкилләре турында «Шәхесләребез» дип аталган документаль жыйнаклар сериясен чыгару өстендә гажәеп зур һәм нәтиҗәле эш алып бара. Аның фикеренә нигезләнеп, бу серия аз мәгълүм булган яки бөтенләй онытылган тарихи шәхесләргә багышлана. Шулар арасында татар халкының атаклы уллары Хөсәен Фәезханов, Шиһабетдин Мәрҗани, Риза Фәхретдин, Һади Атласи, Габдрахман Сәгъди, Жамал Вәлиди, Гаяз Исхакий һ.б., тормышын төрки-татар тарихын өйрәнүгә багышлаган татар булмаган шәхесләр дә бар. М.Г. Госманов сериягә нигез салучы гына түгел, аның житәкчесе, фәнни редакторы (кай-

бер жыйнакларны үзе дә төзи), барлык кешиләр мәкаләләрен авторы була. Еш кына аңа галимгә хас булмаган менеджер һәм продюсер ролен дә үтәргә туры килә.

Әлеге тарихи-биографик, фәнни һәм фәнни-популяр хезмәтләр татар халкының узган юлын яктыртуга, аны бер милләт итеп берләштерүгә хезмәт итәләр. Элекке совет илендәге бер генә халыкта да мондый серия юк. Шушы хезмәтләрен искә алып, Миркасыйм Габделәхәт улы Госмановка 2012 елда (вафатыннан соң) Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясе бирелде.

© Гыйләҗев И.А., 2013

ОСТАЗЫМ САБАКЛАРЫ

Искәндәр Гыйләҗев

ИСКӘНДӘР АЯЗ улы ГЫЙЛАҖЕВ – тарих фәннәре докторы, Казан (Идел буе) федераль университетының татар халкы тарихы кафедрасы мөдире, Татарстан Республикасы фәннәр академиясенең мөхбир-ағъзасы.

Гиязов И.А. Уроки наставника.

Автор вспоминает первые заседания студенческого научного общества, с которого начались знакомство, дружба, сотрудничество с ученым и педагогом Миркасыймом Усмановым.

1974 елның сентябрендә мин Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетына укырга кердем. Ул вакытта ук инде мин татар тарихы белән кызыксына идем, шуңа күрә факультетта даими эшләп килгән студентларның Татарстан тарихы түгәрәге утырышына беренче килүем бер дә очраклы булмады. Ул түгәрәкнең житәкчесе доцент Миркасыйм Госманов икәнлеген дә белә идем. Шәхси танышуыбыз шунда булды. Ләкин әле университетка кергәнчә үк мин бу исемне еш ишетә идем. Чөнки минем әти-әниләр Миркасыйм абый белән күптәннән таныш иделәр инде, аның исемен һәрвакыт олы ихтирам белән искә алалар иде. Шунысын да өстәп әйтергә мөмкин: Миркасыйм Госмановның Казанга килүендә дә әтием Аяз Гыйләҗевнең роле кечкенә булмаган.

Шулай итеп, студентлар түгәрәгенең беренче утырышыннан бирле безнең танышлыгыбыз, дуслыгыбыз, хезмәттәшлегебез башланып китте. Моңысы өчен мин язмышыма чиксез рәхмәтле – фән юлына мин шушы зур шәхес канаты астына кереп атлый башладым. Димәк, безнең танышлык, дуслык, хезмәттәшлек остазымның вафатына кадәр дәвам иткән булып чыга – ул 35 елдан артык вакытны алып тора. Уйлап карасаң, минем өчен Миркасыйм абый турында язу бик җиңел булырга тиеш. Мин аның лекцияләрен тыңладым, аның житәкчелегендә курс һәм диплом эшләремне башкардым. Аның белән бергә археографик экспедицияләр вакытында Советлар Союзы буйлап ничәмә-ничә чакрым юллар үтелгән, кичке учак янында нинди генә сүзләр сөйләшелмәгән. Фәнни эшләремне яз-

ган вакытта мин беренче нәүбәттә киңәш сорап Миркасыйм абый янына килә идем. Һәм бүген дә нәрсә дә булса язсам, беренче уем-хисем: “Менә бу язмам турында Миркасыйм абый нәрсә әйтер иде микән?..”

Шулай да остазым турында язу минем өчен бигүк гади эш түгел. Беренчедән, бу очракта мин аерата зур җаваплылык хисләрен кичерәм. Икенчедән, Миркасыйм Госмановның шәхесе шулхәтле бай, аның фәнни-педагогик эшчәнлегә шулхәтле күпкырлы һәм тирән булган, кыска чыгыш яки мәкаләдә аның бар нечкәлекләрен тасвирлап бирү мөмкин түгел.

Шуңа күрә бу мәкаләмдә мин тарих фәннәре докторы, профессор Миркасыйм Габделәхәт улы Госмановның фәнни-оештыру эшчәнлегенә берничә юнәлеште турында гына әйтергә булдым.

Конкрет фактларга күчкәнче, бер-ике принципияль моментка туктыйсым килә.

Беренчедән, бу олуг галимбезебез турында сөйләгәндә шунысын һәрвакыт истә тотарга кирәк – ул чыганакчы-тарихчы булды. Тарихи чыганак – фәнни эзләнүнең төп нигезе. Чыганаксыз тарих юк, ансыз ул гади уйдырмага әйләнә. Ләкин чыганак белән дә бик оста эш итү зарур, кирәк чакта аны кайберәүләр бөтенләй көтелмәгән якка борып җибәрә ала-лар бит. Димәк, чыганакка профессиональ караш – ул аңа аңлы рәвештә, аек акыл белән анализ бирү, чыганактан тарихны аңлау һәм аңлату өчен барлык әһәмиятле фактларны “чүпләп” алу дигән сүз. Миркасыйм абый Госманов чын мәгънәдә зур чыганакчы булды, ул безне дә, барлык студентларын да чыганакларга шулай җитди карарга өйрәтте.

Икенчедән, тарихчы буларак Миркасыйм Госманов гажәеп киң карашлы галим булды. Мин аны универсаль тарихчы дип атар идем. Чыннан да, кайберәүләр берәр тар темага алынып, гомер буге шул тема тирәсендә фикер йөртеп, тарихчы булып саналалар. Ә Миркасыйм Госмановның каләме астыннан татар тарихының борынгы чорыннан башлап XX йөзгә кадәр мәдәният, иҗтимагый фикер, сыйн-фый көрәш, аерым шәхесләргә багышланган темаларга дистәләгән, йөзләгән фәнни мәкаләләр һәм монографиялар чыкты. Һәм аның бер хезмәте дә, русча әйтсәк, “проходной” булма-

ды. Алар безнең тарихи карашларыбызны багет-ты, офыкларыбызны киңәйтте, узаннарыбызга ихтирам белән карарга өйрәтте. Моның сәбәбе дә аңлашыла. Бай сәләтле тарихчыбыз үзен кызыксындырган мәсьәләләргә өйрәнгән чакта төрле характерда булган барлык чыганакларны ачыкларга тырышты, аларга таянды һәм төгәл фәнни анализ бирде. Димәк, искә алынган универсальлек нигезендә тарихи чыганакларга җитди караш ятты.

Миркасыйм Госмановның бөтен фәнни гомере Казан университеты белән бәйле булды. 1958 елда Казанга килгәч, ул университетның тарих-филология факультетының татар филологиясе бүлегенә укырга керә, ә 3нче курсны тәмамлагач тарих бүлегенә күчә. Халкыбызның бай тарихына караган чыганакларны өйрәнергә теләге менә шул елларда формалашкан. Студент елларынан башлап аның төп фәнни хезмәтләре төрле характердагы тарихи чыганакларга багышлана.

Университетны тәмамлагач, Миркасыйм Госманов СССР тарихы кафедрасында калдырыла, һәм 1964-67 елларда аспирантурада укый. Бу укуның нәтижәсе – XVII-XVIII йөзләр татар тарихи чыганакларына багышланган кандидатлык диссертациясе. Соңрак бу диссертация “Татарские исторические источники XVII-XVIII вв.» (Казань, 1972) дип исемләнгән монография формасында да дөнья күрә. 1967 елдан алып М.Госманов – университет укытучысы. 1981 елда ул Мәскәүдә мәшһүр Тарих-архив институтының (хәзерге Россия дәүләт гуманитар университеты) Диссертация Советында “XIV-XVI йөзләрдәге Жучи Олысының ярлыкау актлары” дигән темага докторлык диссертациясен яклый. Фәнни оппонентлар да, Гыйльми Совет әгъзалары да диссертациягә бик югары бәя бирәләр, авторның өлгергән зур галим икәнлеген ассызыклап узалар, диссертациянең тарихи чыганакчылык фәнендә яңа, саллы сүз булуын билгелиләр һәм Миркасыйм Госмановка тарих фәннәре докторы дәрәжәсе бирелүен бертәвештән хуплыйлар. Диссертация нигезенә салынган китапка (“Жалованные акты Джучиева Улуса XIV-XVI вв.» – Казань, 1979) төрле республикаларда һәм чит илләрдә басылган бәяләмәләрдә шулай ук бик югары бәя бирелә. Озакламый фәннәр докторы дәрәжәсенә Казан

университеты профессоры дәрәжәсе дә өстәләр.

1982 елда М.Госманов совет чорына кадәрге СССР тарихы кафедрасы житәкчесе итеп сайлана. 1985-91 елларда ул университетның уку-укыту эшләре буенча проректор булып эшләде. Проректор вакытында М.Госманов университетның яңа бүлек-факультетлары оешуда актив катнашты. Экология факультеты барлыкка килде, 1988 елда аның тырышлыгы белән фәнни-тикшеренү археографик лабораториясе оештырылды. Бу лабораториянең төп максаты: татар тарихына караган гарәп язучылары борынгы кулъязмаларны жыю, барлау, өйрәнү һәм бастыру булды.

Менә шул вакытта университетта тагын бер факультетка нигез салынды – 1989 елда татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультеты ачылды. Данлыклы уку йортының элекке традициясен, Казанның Шәрәк илләрен өйрәнү үзәге булганлыгын истә тотып, Миркасыйм Габделәхәт улы яңа факультет оешуга бөтен көчен-дәртен куйды. Кызыгыч, бүгенге көндә университетта зур реформалар уздырылганда ул факультет юк ителде.

Шул ук вакытта яраткан тарих фәне дә читтә калмады – факультетта татар халкы тарихы кафедрасы да барлыкка килде. Игътибар итик: элек тарих кафедралары бары тик конкрет территориягә яки административ берәмлекләр исеменә бәйлә булалар иде (СССР тарихы, Үзбәкстан тарихы, Татарстан тарихы һ.б.) Яңа кафедрага исем татар халкының чәчелгән, сибелгән халык икәнлеген исәпкә алып сайланды. Бу элекке СССР территориясендә беренче шундый исемле кафедра булды. Һәм табигый ки – кафедраны профессор Миркасыйм Госманов житәкли башлады. Кафедраның фәнни эшчәнлегендә төп юнәлеш – татар тарихына караган төрле характердагы чыганаclarны барлау, өйрәнү һәм бастыру булып торды һәм хәзер дә тора. Бу юнәлештә соңгы 20 ел эчендә кафедра хезмәткәрләре гажәеп зур, чын мәгънәдә горуurlанырлык эш башкардылар һәм бүген дә шуны дәвам итәләр.

Минем үземә Миркасыйм абый Госманов белән берлектә бер документлар жыентыгы чыгаруда катнашырга туры килгән иде. Сүз Пугачев восстаниесенә караган татар документлары басмасы турында бара. Документ-

ларны сайлаган, аларны русчага тәржемә иткән, анализлаган һәм бәяләгән вакытта без бик күп нәрсәләр турында фикер алыштык. Шул вакытта мин тагын бер тапкыр Миркасыйм абыйның житдилегенә, төгәллегенә, киң фикер йөртүенә, принципиальлегенә гажәпләндем һәм сокландым. Бу жыентыкны әзерләү минем өчен зур бер тәҗрибә мәктәбе булды. 1988 елда дөнья күргән бу басма (“Возвращения и переписка вожаків пугачевського движения в Поволжье и Приуралье”. – Казань, 1988) Казан университетының еллык премиясенә дә лаек булды.

Фәнни белемен Миркасыйм Госманов үзенә педагогик эшчәнлегендә дә юмарт кулланды. Ул Идел-Урал буе халыклары тарихы чыганаclarы, борынгы төрки халыклар һәм дәүләтләр тарихы, иске татар палеографиясе кебек курслар буенча лекцияләр укыды һәм гамәли дәрәсләр уздырды. 1968 елдан алып 1985 елга кадәр ул Татарстан тарихы буенча белгечлекнең (жирле тарих буенча махсус белем алучы төркемнең) житәкчесе дә булды.

Еш кына без “тарихыбызны белмибез, яшьләр тарих белән кызыксынмый”, дип сыкранабыз. Бу очракта, һичшиксез, тарихи белемнең пропагандасын алып бару көн тәртибенә килеп баса. Миркасыйм Госманов мондый хәлне истә тотып, үзенә фәнни ачышларын киң жәмагәтчелеккә житкерергә, моңа кадәр билгеле булмаган фактлар белән таныштырырга тырышты. Бу очракта ул бигрәк тә яшь буын турында уйлады. Яшьләргә махсус атап ул шактый күп фәнни-популяр мәкаләләр һәм китаплар бастырды. Алар арасында – “Серле балбал” (1979), “Таулар, үзәннәр иленә сәяхәт” (1977), “Каурий каләм эзеннән” (1984 һәм 1994 елларда ике тапкыр нәшер ителде). Мондый хезмәтләрнең зур өлеше 1990 елда дөнья күргән “Үткәннән-киләчәккә” дип исемләнгән һәм галимнең 70 еллык юбилеега багышланган “Гасырдан-гасырга” дигән жыентыкларга кертелде.

Миркасыйм Госмановның соңгы елларында яратып башкарган тагын бер зур эше – татар тарихында зур урын тоткан, абруйлы галимнәребез, мәгърифәтчеләребез, меценатларыбызга багышланган материаллар бастыру. Бүгенге көнгә инде “Шәхесләребез” сериясендә Ш.Мәрҗани, Р.Фәхретдинов, Х.Фәезханов, Бу-

быйлар, Г.Әхмәров, Г.Гобәйдуллин һ.б. тормышы һәм эшчәнлегенә турында җыентыклар басылып чыкты. Эчтәлегенә белән дә, югары зәвыклы бизәлеш белән дә аерылып тора торган бу китаплар халкыбыз өчен бу олы шәхесләргә өрнәктән ачып җибәргән шикелле булды.

Миркасыйм Госмановның Татарстан, Россия, чит илләр галимнәре арасында фәнни абруе бик зур булды, олы фәнни форумнарда аны һәрвакыт көтеп тордылар һәм аның чыгышларын ихтирам белән каршыладылар. Ул – Татарстан фәннәр Академиясен нигезләүчеләренә берсе, Казанда чыга торган журналлар редколлегияләре, тарих һәм филология фәннәреннән докторлык дәрәжәсе бирү буенча гыйльми советлар әгъзасы булды. 1997 елда Россиянең Көнчыгышны өйрәнүчеләр съезды аны ике елга Россия Фәннәр Академиясенең Көнчыгышны өйрәнүчеләр

җәмгыятенә президенты итеп сайлаган иде. Галим – Лондонда чыга торган “Central Asian Survey” халыкара журналының редколлегия әгъзасы да булды.

Кыска гына мәкалә кысаларында, әйткәнемчә, зур галим эшчәнлегенә тулысынча, җентекләп тасвирлап бетереп булмый. Миркасыйм Госмановның эшчәнлегеннән искә алынган кайбер юнәлешләр һәрберсе диярлек аерым сөйләшүгә, игътибарга һәм зурлауга лаек. Кызганычка, олуг галим бүген безнең арабызда юк. Миркасыйм Госмановны белгән кешеләр, туганнары аны бик сагына һәм юксына – аның вафаты белән тарих фәнебездә ниндидер зур бушлык пәйдә булды шикелле... Ләкин аның кылган гамәлләре, язган китаплары, бай мирасы, аның турында якты хәтер һәрвакыт безнең белән һәм, ышанам, киләчәктә дә шулай булачак.

БӘХӘСЛЕ УЙЛАР ТУДЫРГАН ИСТӘЛЕК

Миркасыйм Госманов

Бу кечкенә истәлегемдә хикәя ителәчәк бер вакыйга хакында моңарчы бер җирдә дә, бер кемгә дә, бер нәрсә дә әйтмәгән, сөйләмәгән идем. Хәтта әлегә вакыйгага катнашкан кеше аның хакында сүз кузгаткан очракта да, аны җавапсыз калдырган идем. Балкем, дәрәс үк булмагандыр бу. Ә балкем, киресенчә...

1990 елларның ахырлары бугай, хәзер төгәл хәтерләмим, телефонда Илбарис агай Надиров иде:

– Кичә генә хастаханәдән чыктым әле. Анда Гомәр ага Бәширев та дәваланып ята. Ул синең хезмәтләрең хакында кызыксынып сорапты. Анда синең китапларың юк икән. Көтеп бир әле үзенә китапларыңның кулда барын. Олы кешенең күңелә булыр иде, ичмасам...

Икенче көнне үк, әллә нәрсә уйламыйча, «күңелә булсын» дигән теләккә кушылып, хастаханәгә юнәлдем, өйдә нөсхәләре булган берничә китабымны, традицион жимеш суларын да алып.

Гомәр ага белән моннан күп еллар элек үк бер очрашкан, әз-мәз генә булса да сөйләшеп алганым бар иде. Студент елларында ук.

Үзбегенә ижади-фәнни түгәрәгебезнең бер утырышына чакырган идек. Ялындырып тормыйча килде ул. Әйбәт кенә чыгыш ясады, сорауларыбызга канәгатьләнәрлек итеп җаваплар бирде. Минем игътибарны җәлеп иткән нәрсә – аның ашыкмыйча гәҗәп матур, мәгънәле итеп сөйләве иде. Артык сүзә булмас, тышкы эффектка, ялтыравык сүзләргә омтылмас. Сөйләү алымы да, үзен тотышы да гади, гадәти. Студентлар тарафыннан бирелгән сорауларны игътибар белән тыңлар, сабыр гына рәвештә үз фикерен әйтер.

Сорауларның, әлбәттә, төрлесе булды. Нәфисә белән кайбер башка геройларның соңгы «язмышлары» белән «бүгенгә хәлләре» хакындагы кебекләре дә. Бер югары курс студентлары язучының тел осталыгына ничек

ирешүе, Гомәр аганың үз тәҗрибәсе турында да белергә теләде. «Иң элек, — дип җавап бирде олы әдип, — тел дәрәс булырга тиеш. Дәрәслеккә исә үз элгәргеләренңең казанышларыннан өйрәнергә мөмкин. Классик язучыларның әсәрләрендә халык теленең күп гасырлы тәҗрибәсе тупланган. Шулай ук телгә халыктан, аның дәрәс һәм матур сөйләүче вәкилләреннән дә өйрәнергә кирәк. Андый дәрәс, матур сөйләүчеләр авылларда еш очрый». Үзе хәким, ягъни судья булып эшләгән чорында, соңра авыз ижаты әсәрләрен җыйган, бигрәк тә әкиятләрен тыңлап, язып йөргән вакытларда да аңа матур, дәрәс сөйләүчеләрен очратырга, рәхәтләнеп тыңларга насыйп булган икән (шундый бер-ике кешенең исемен дә атарга онытмады). «Тел байлыгы халыкта җитәрлек, — диде ул, йомгак ясап, — оригинал буламы дип, үзең «тел ясап», сүзләр уйлап чыгарырга кирәкми. Әдәби телебез саф һәм дәрәс булырга тиеш...».

Җыеп әйткәндә, зур әдипнең безнең түгәрәк утырышындагы чыгышы үзенең саллы ижатына тәңгәл рәвештә олпатлык сыйфаты белән истә калган.

Җыйнаулашып, Гомәр аганы уртага алып рәсемгә дә төшкән идик...

Хастаханәгә кереп, тиешле каттагы Илбарис агай атаган (үзем дә яткалап чыккан) ике кешелек палатаның ишеген шакып эчкә керүгә, әллә ничек булып китте: элек үзем өчен «ярыйсы» гына түгел, бәлки шактый әйбәт тә булып тоела торган палата бөрешеп кенә утырган Гомәр ага Бәширев фонында артык гадәти, хәтта ярлы, шыксыз да булып тоелды... Күрәсен, күнел олы әдип өчен башкачарак шартлар лаеклыгын теләгәндер...

Ишектә үк исәнләшүгә, начар күрә торган күзләр белән сөзеп караган Гомәр ага, якына килгәч, танып та алды, исемемне атап, кул биреп күрештә дә урындыкка ишарәләде.

Традицион хәл-әхвәл, саулык турында сорашулардан соң, Гомәр ага гадәттәгечә «дөньяда» нинди вакыйгалар булуы, фән-гыйлем, мәдәни тормыш өлкәсендәге яңалыklar хакында сорашты. Шунда ук икенче темага күчеп, моннан берничә ел аның планга кертелгән мәкаләләр җыентыгына язган эчкә рецензиямне искә төшерде. «Рецензиягездә тәҗдим ителгән фи-

кер гаять урынлы һәм файдалы булып чыкты. Хәзер ул җыентык дүрттомлыгыма иш булып, алар янында бик матур басып тора. Рәхмәт сезгә ул тәҗдимегез өчен!» — дип, моңарчы да, Матбугат йорты коридорында бер әйтелгән рәхмәтен кабатлады.

Әлеге рецензия һәм рәхмәтнең, кечкенә генә булса да, тарихы бар. Әсәрләренә дүрт томы чыгып берничә ел узгач, Гомәр ага үзенең элгәрәк гәзит-журналларда басылган, радио буенча яңгыратылган төрле мәкаләләрен аерым җыентык рәвешендә тәҗдим иткән икән. Ул елларда, мәгълүм булганча, басылачак һәр китапның кулъязмасына «эчкә рецензия» дигән махсус бәяләмә яздыру тәртибе хөкөм сөрә иде. Аннан максат иң элек «беренчел» цензура уздыру, әлбәттә. Шулай ук кулъязмалардагы булуы ихтимал кимчелекләрен, ялгышларны киметү, бетерү чарасы да иде ул. Нәшрият планында чыгарылачак китапларның һәм мәсәненә дә шундый эчкә рецензияләр өчен махсус акча фонды каралган була. Гади авторларныкына да, классик әсәрләр өчен дә. Бары басылган китапта соңгыларына рецензия язучыларның исемнәре күрсәтелмәс. Ә планлаштырылган акча тотылган булырга тиеш... Менә шундый сәер тәртипкә муафыйк рәвештә Гомәр аганың җыентыгы миңа эләккән иде. Редакция мөдире Кыям Миңлебаев: «Басулы бәхәссез икәнлеген белеп язырсың...» — дип кисәтмәсә дә, белә идек, әлбәттә. Шуңа күрә машинисткадан киткән хәреф хаталарын күрсәтү, ике-өч урында артык кабатланулар булуын әйтү белән чикләндем дә, җыентыкның тышкы бизәлеше һәр яктан да дүрттомлыklar кыяфәтендә булсын иде дигән тәҗдим-теләк белән очлаган идек үз сүзләремне...

Гомәр ага, берәз уйланып утыргач, сүзне минем туып үскән якларыма таба борып, Казанга кадәр кайларда, нинди мәктәпләрдә укуым хакында сорашты. Шуннан соң: «Моннан күп еллар элек, төгәл хәтерләмим инде, миңа Кытайдагы Тибет якларыннан бер яшь кешедән хат килгән иде. Исем-фамилиясен оныттым хәзер...» — диде һәм нәрсәндер хәтерләргә теләгән төсле маңгаен җыера төшеп берәз сүзсез утырды.

Бу сүзләренә ишетүгә, хәтеремдә әллә кайчаннар булып узган бер вакыйга, шулчак

кичергән хисләр яңарды. Алай гына түгел, яшен тизлегә белән аның һәрбер детале искә төште, хәтта әлегә хисләр өөрмә кебек анда бутала башлады. Әмма ни дип сүз кыстырырга белмичәрәк аптырап калдым. Гомәр ага исә өзәлгән фикерләрен әйтеп бетерергә, үзе дә нәрсәнендер искә төшерергә теләгән төсле өзәк-өзәк жөмләләр белән дәвам итте: «Нәрсәләр хакында язганлыгын да төгәл хәтерләмим хәзер... Әдәби әсәрләр, шигырьләр жибәргән идеме шунда... Күп еллар узды бит инде...»

Ниһаять, әйтергә яраклы сүз тапкан төсле булдым: «Читтә яшәүче татарлар күп бит, – дидем, – берәрсә язгандыр шунда...».

Ләкин мин әлегә мәлдә төгәл җавап бирмәгән идем. Дөрәсрәгә, төгәл һәм туры җаваптан качкан, чынын әйтергә теләмәгән идем. Моңың берничә сәбәбе бар иде. Беренчедән, Гомәр ага «ул кеше сез идегезме?» дип турыдан ярып сорамады. Бәлки «кем икән ул» дигән сыманрак сорауны кыеклап кына һәм әдәплә рәвештә куйды.

Икенчесе... Моңысы инде катлаулысы иде. Әле генә яшен тизлегә белән күңелдән кичкән уйларга, хәтердә элеккечә бер өерелеп, яңарып алган хисләргә барып тоташа иде ул икенче сәбәп. Әмма кайчандыр кичерелгән әлегә хисләр үзем өчен хәзер көлкеле дә булып тоела иде. Ирексездән ирониялә рәвештә елмая да башладым, тик шунда ук кыегая төшкән иреннәремне жыеп алдым... Ә вакыйга болайрак булган иде.

...1950-51 еллар. Үсмер чактан исән-имин кичеп, ваемсыз мул тормыш аркасында соңгарып кына килә торган егетлек дәверенә узган чор. Берничә елдан бирле әдәбият, шигърият белән мавыгуның иң кызган, саташу дәрәжәсенә житкерә язып «җенләндергән» чагы. Анда туа барган «без кем, ник болай, мин кем булырга, нәрсә эшләргә тиеш» дигән сорауларга ижтимагый, сәяси мәсьәләләрнең дә кушылган, өстәлгән еллары. Болары житмәгән төсле алардан уздырып берьяклы мэхәббәт тә кабынды. Ул исә аң-хисләрне генә түгел, бәлки бөтен вөжүдемне – тәмам барлыгымны бер учка жыеп йомарлап, теләсә ничек әвәли иде...

Менә шулай бер-бер артлы туа бара торган бихисап сорауларның, боларга кушылган

сагышлы хис-омтылышларның җаваплары, юанычы бары әдәбияттан, сүз хикмәтеннән табылып сыман. Шуңа күрә гажәп күп укыла. Татар әдәбияты әсәрләрен, нигездә, гасыр башында иҗат ителгәннәрен, шулай ук сирәк-мирәк кулга кергән совет чоры әйберләрен дә «чәйнәмичә» йота барам. XIX гасыр рус әдәбияты үрнәкләре дә «су кебе эчелә». Тургеневның минем халәткә аваздаш повестьлары исә кат-кат укылды шикелле. Болардан тыш казакъ, уйгыр, үзбәк әдәбиятлары үрнәкләрен дә читләтеп узмыйм. Һәрхәлдә, «китап җене» мине тәмам биләп алган чор иде...

Табигый, башкалар тарафыннан язылганнарны йотылып уку белән бергә үзем дә язгалап маташкан булам. Моңысы аз дигәндәй, очраган – укыган һәм ишеткән – һәр җыр текстын терки барам, мәкаль-әйтемнәрне яза бару өчен дә бер дәфтәр ачылган...

Шул рәвешчә мавыгып, исәрләнәп йөри торгач, язганнарымның кайберләрен Казанга жибәреп, андагы «чын язучыларның» берәрсенә фикерен белергә теләү уе да барлыкка килде. Тик кемгә генә жибәрергә? Уйлана торгач, иң мөһиме «Совет әдәбияты» журналындагы кайбер мәгълүматлардан күренгәнчә, иң лаек кеше булып «Намус» романының авторы Гомәр Бәширев тоелды. (Аның ише зур дәрәжәлә кешегә шундый вак мәсьәлә белән мөрәҗғәгать итүнең мәгънәсезлек икәнлеген, Татарстан язучылар оешмасында махсус әдәби консультантлар булуын кем белгән ул вакытта...).

Әйе, жибәрдем хатны Казанга. Үзем әвәләгән берничә шигырь кисәгә белән. Берике айдан соң җавап киләсеннән өмет тә өзә башлаган идем. Ләкин дүрт-биш ай узуга килеп төште бит җавап хаты. Үзем укып йөргән рус гимназиясә адресына. Димәк, шул адресны күрсәткән булганмын...

Кулларымны «пешерә язган» конвертны әйләндереп карый-карый озак торуымны хәтерлим. Ниһаять, калтыраган бармаклар белән конвертны ачтым.

Ярты битлә генә кәгазь. Аның уртасында гына өч-дүрт юллы текст. Җавап хаты никадәрә кыска булса, шул дәрәжәдә үк кырыс хөкәмле: татарча түгел! Янәсе татарлар хәзер «өмид»

дип әйтмиләр... Башка бер фикер дә юк. Ни әчтәлек, ни техника, ни мәгънә хакында...

Телең татарча булмагач, димәк, үзең дә татар түгелсең дигән сүз... Димәк, башка язып, безгә жибәреп маташма дигән сүз... Димәк... Тукай да «өмид» сүзен дәрәс кулланмаган булып чыгамыни?! Мисал итеп китерелгән шул бер генә сүз тирән кадалган шырпы төсле бик озак хәтердән чыкмады...

Жыеп әйткәндә, Гомәр Бәширев имзасы белән килгән җавап тәмам айнытып жибәрде мине. Конвертны алуға дулкынланудан кызышкан тән-бәдәнәмә бер чиләк бозлы су ишелеп төшкән сыман...

Әйе, айныдым айнуын...

Әмма ләкин барыбер әдәбият белән җенләнүдән, ата-бабалар чыккан асыл ватан (ул вакытта әле «тарихи ватан» дигән төшенчә кулланылышта юк иде), татар дигән бер гажәеп, аңлаешсыз халык, аның рухи дөнъясы, үзгәчә бер хикмәткә ия теле хакында уйланулардан айный алмадым мин.

Үземне гарьләндергән җаваптан соң мин Казан ягына башка хат-мазар язмаска булдым. Әдәбият, шигърият дигән нәрсә бары үзем өчен, үз дөнъям гына булып калыр дип уйладым, шулай дип шарт куйдым. Ләкин... биш-алты елдан соң ул шартымны да бозарга мәжбүр булдым (моның хакта «Аяз экә сабакларында» беркадәрә яздым шикелле). Димәк, әлегә хат тудырган кискен хисләр әкрәнләп юашланган, сүрелгән, онытыла башлаган дигән сүз.

Тагын берничә елдан андый җавапларның ни өчен, ничек барлыкка килү серләре, фәнчә әйтсәк, язылу технологиясе минем өчен билгеле иде. Дәрәс, моның беренче серләре Казагыстанда ук сизелә башлаган булса, мәсьәләнең чын-чынлап ачылуы университетта укып чыгып гыйльми хезмәткәр, педагог сыйфатында белем һәм фән дөнъясында кайнаган чорга туры килде. Баксаң, СССР дигән дәүләттә, мәшһүр җырдагыча «кеше шул кадәр иркен сулы торган» гажәеп «киң илдә» үз гражданнына чит илләрдә яшәүче кешеләр белән нормаль мөнәсәбәткә керү тыелган икән. Төрле анкеталар тутырган чакта, чит илләргә бару һәм ул якларда туган-тумачалар булу-булмау хакында төгәл мәгълүмат бирү, хәбәрләшү-

хатлашу очраклары булган тәкъдирдә аларның махсус исәпкә алыну тәртипләре ни тора! Сугыш вакытында Германиягә сөрелгәннәрнең, әсирлектә булып кайткан кешеләрнең кабат төрмәгә ябылулары, Себергә куылулары хакында әйтеп тә торасы юк.

Мондый «тәртипләр» илдәге барлык гражданнырга караса, милли республикалардагы халыклар өчен алар тагын да кырысрак булган иде. Мәсәлән, үзгәртеп коруларга кадәр чит илләрдәге татарлар, аларның диаспоралары хакында бернинди мәгълүмат бирелми иде. Әйтерсең лә андыйлар дөнъяда бөтенләй юк. Әгәр ялгыш рәвештә дигәндәй матбугатта берәр нәрсә чыга калса, редакторларына шактый элгә иде. Әйтик, 1959 елда «Азат хатын» журналында Голжа татарлары хакында минем уч төбе кадәрле кечкенә генә бер белешмәм басылгач, баш редактор Асия ханым Хәсәневаның сүзләренә караганда, өлкә комитетында аңар шелтә белдергәннәр икән. Нахакка «ак эмигрант» тамгасы сугылган Йосыф Акчураны телгә алганы өчен, Хәй Хисмәтуллинга да элгә, аның «тәүбәләр укуы» мәгълүм. Әйтерсең лә андый татарлар булмаска тиеш.

Кайбер фактлар күрсәткәнчә, халыкның бер өлеше үзе дә мондый тәртипләр белән килешкән иде. Мәсәлән, үзгәртеп кору елларында, чит илләрдәге милләттәшләр хакында материаллар күренә башлагач: «Андый эмигрантлар, үз вакытында илне ташлап китүчеләр хакында ник язып торырга, киткән – беткән, тарих ябылган инде», – дип язучылар да булды. Артында кайбер дәрәжәле галимнәр торган журналист кисәкләре дә каләмгә тотындылар...

«Ерак» чит илләрдәге татарлар гына түгел, хәтта СССРның үзәчендәге башка төбәкләрдәге милләттәшләр дә төрле, гадәттә яшеренрәк чаралар ярдәмендә читкә тибәреләләр иде. Татарстан республикасы оешкан чакта аның чикләре ясалма рәвештә тарайтылу, татарлар күпләп яшәгән шактый җирләрнең «кисеп ташлануы» да шул тенденциянең бер чагылышы иде. Моңа башка республикаларда, өлкәләрдә яшәүче татарларның саннарын азайтып, нык киметеп күрсәтү дә өстәлдә. Әйтерсең лә «сез татарваларның урыны автоном респу-

блика дип аталаган менә шушы кишәрлектә генә! Башка жирләрдә сез юк, булсагыз да бик аз!..» – дигән карашны, ышанычны аңнарға сөндерергә тырыштылар. Һәм сенде дә алар. Мәсәлән, Бауман урамында беркадәр кызып алган өч яшь шагыйрьның (өчесе дә мәрхүмнәр инде) сөйләшүен ишеткәнем бар. Үзләренә ошап бетмәгән бер каләмдәшләре хакында: «Ул Башкортстанда туган, Татарстанның табигатен, үзенчәлеген белми. Аннан нинди татар шагыйре чыксын!..»

Кайбер тарихчыларыбыз: «Чын татарлар алар Казан артында гына яши», дип махсус мәкаләләр дә язганнар иде.

Алтымышынчы еллар башында Ташкентта яшәүче, шул якларда туып үскән бер «пинзәкнең» сүзләрен хәтерлим: «Элек әдәбият белән кызыксынып, Казанга бер-ике шигыремне дә жибәреп караган идем. Камал дигән бер әдәби консультант, сез татарча шигырь язардан элек телегезне яхшылап үтүкләгез, дип җавап биргән иде. Шуннан соң кул селтәдем Казаныгызга...».

Әйе, ясалма рәвештә оештырылган республикалар, өлкәләр эчендәге халыкларның реаль саннарын бозып күрсәтү, аларның үзара кинәз аралашу мөмкинлекләрен кыса бару СССР дигән илдә тоталь сәясәт рәвешендә хөкөм сөргән иде. Дөрес, мондый хәл бер татарларга гына карата түгел, бәлки башка «нацменнарга» да кагылган иде. Үзбәкләрнең, Молдова һәм Балтыйк буе милләтләренең язмышында алар тагын да ачыграк күренде. Әмма артык кинәз таралган, сибелгән татарларның күбрәк зыян күрүе дә бәхәссез.

Менә шундый тоталь сәяси шартлар ажгырып хөкөм сөргән илдән ерак Кытайдагы «әллә кемгә» килгән, Гомәр Бәширев имзасы куелган әлегә хаттагы жан өшеткеч, гарьләндерерлек мәгънәдәге җаваптан бүтән – мин хастаханәдә утырган чакта – гажәпләнергә, рәнжәргә, үпкәләргә бернинди сәбәп, жирлек юк иде. Дөресен әйткәндә, минем хат Казанга килгәч, өлкә комитетында, хәтта КГБ бүлмәләрендә аның бер почмагынан гына ике бармак белән чөметеп тотып, әллә кемнәрнең танышкан, тикшергән, кинәшкән булуы шик тудырмый хәзер. Бары шуннан соң гына җавап язылган. Дөресрәге, яздырылган...

Илленче елларда түгел, бәлки күпкә соңрак та Советлар Союзына килгән чит ил кешеләре белән очрашулар, аларның хатларына язылган җаваплар даими контроль астында була иде. Ректоратта эшләгән чактагы тәҗрибәмнән чыгып әйтәм моны. Үзгәртеп кору чоры башланып, хәбәрдарлык тәртипләре канат жәя башлагач та, 1987 елга хәтле хөкөм сөргән иске тәртипләргә исәпкә алырга мәжбүр идек. Мин үзем, мәсәлән, чит илләрдән килгән хатларга биргән җавапларымның – бер тәҗрибәле коллеганың кинәшә буенча, кирәк була калса дип, – күчәрмәләрен саклап барган идем. Әле дә саклыйм аларны, элек «кирәге чыкса» дигән булсам, хәзер билгеле бер чорның, хөкөм сөргән тәртипләргә характерлы фактлары дип исәплим...

Тик 1952 елда Казаннан килгән хатның тексты сакланмаган. Ул вакытта әле документ дигән нәрсәнең кадерең, кыйммәтен белмәгәнмен. Яшь, тәҗрибәсез, белемсез чагым иде бит. Бермәлне Хужадан «өйләнгән чагында сиңа ничә яшь иде?» дип сораганнар икән. «Ничә яшь булганың хәтерләмим, әмма ахмак булуым хак иде», – дип җавап кайтарган Хужа...

...Хастаханә палатасында Гомәр ага тарафыннан кыеклап куелган сорауга туры җавап бирә алмыйча аптырап утыруым менә шундый катлаулы сәбәпләр белән бәйле иде.

Нинди җавап бирергә иде соң? Әйе, мин идем, сезнең җавабыгыздан гарьләнгән идем дип, үземнең ул чактагы аңсызлыгым, белемсезлегем өчен хәзер, хәл белергә, олы кешенең күңелен күрергә дип башкарган гамәлемнең мәгънәсен бетерергәме? Яки хәзер аңлайым, тәмам аңладым инде, ул җавапны шул чорда хөкөм сөргән вазгыять яздырган, дип, мөгъбәр аксакалның дәрәжәсен төшерергәме?..

Юк, мин язмаган идем Казанга хат, дип ялганны да әйтә алмадым ул көнне...

Гомәр аганың барып чыкмаган аңлашу һәм әңгәмәгә чик куярга теләве сизелде: «Ерак жирләрдән килеп үз халкыбызга хезмәт итүгез матур күренеш, әлбәттә... Китергән китапларыгыз өчен рәхмәт. Күзләрем начар булса да, караштыргалармын аларны».

2008, июнь. Наратлы.

Мәкалә галимнең гаилә архивында саклана.

© Нуруллин И.З., 2013

ШАГЫЙРЬНЕ ОЗАТУ*

Ибраһим Нуруллин

ИБРАҺИМ ЗИННӘТ улы НУРУЛЛИН (1923-95) – әдәбият белеме галиме, язучы, филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасының Язучылар берлеге әгъзасы, 1953-90 елларда Казан дәүләт университетында укыта. Бөек Ватан сугышы ветераны. Татарстан Республикасының Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт бүләге иясе.

Нуруллин И.З. Проводы поэта.

Приводится отрывок из книги «Фатих Амирхан», в котором описываются последние дни и похороны великого татарского поэта Габдуллы Тукая.

Аерылышу көннәре якынлашып килә...

Декабрь башыннан бирле алар бер табактан ашап дигәндәй яшәделәр. Дөрөс, бүлмәләре янәшә булганлыктан, берберсеннән чыкмый ятканнар дип әйтергә туры килми. Көндезләрен һәркайсы үз эшендә. Тукай «Ялт-йолт» арбасын төпкә жигелеп тарта. Өстәвенә зур күләмле китабын әзерләргә кереште. Фатихның да эше муеннан. «Кояш»ның секретаре гына булып саналса да, төп эш аның жылкәсендә. Яңа газета бит, «яшь» газета. Абруй казансын, яздырып укучылары күбәйсә өчен, әйбәт итеп, матур итеп күрсәтергә кирәк. Әнә «Хәят»нең икенче кисәге һаман тәмамланып житмәгән хәлдә. Укучылары матбугат аша да, хат белән дә ашыктыралар.

Очрашулары – күбрәк кичке якта. Колъяска тәгәрмәчен кулы белән әйләндерә-әйләндерә, Фатихның Габдулла бүлмәсенә барып керүе күпме кабатлангандыр, әйтү кыен. Тукайның «визит»лары исә еш булган. Менә ул, шакып-нитеп мәшәкатьләнмичә, ишекне чак кына ачып, үткән күзләре белән әүвәл дустаның номер эчен сөзеп ала (хатын-кыз таифәсе юкмы?). Аннары, акырын гына кереп, урындыкка барып утыра. Мондый хәл кабатланып торганга, кем кәргәнән Фатих яхшы белә һәм, утырышын аз гына да үзгәртмичә, укуын яисә язуын дәвам итә. Тукай, шактый вакыт уйланып

утыргач, сүз башлый, каләмән куеп, аңа таба борыла...

Бер көнне чит шәһәрдән килгән курсистка кызлар Фатихтан Тукай белән таныштыруны үтенгәннәр. Хужа кеше шагыйрьнең хатын-кыздан качканын, очраштыруның кыен булacağını әйтеп караса да, туташларның күрмә китәселәре килми. Фатих хәйләгә керешергә карар итә. Кызларны ул ширма артынарак, кәргән кешегә бик үк күрәнми торган урынга утырта да хезмәтче «малаен» Тукайны чакырырга жибәрә. Ике-өч минут та үтми, ике кулын да чалбар кесәсенә тыккан шагыйрь, борын эченнән нидер көйли-көйли, бүлмә уртасына килеп житә дә... кинәт, кырт борылып, гаять житезлек белән чыгып китә. Кай арада күрәп алган да, кай арада качарга кирәклеке абайлап өлгәргән!

– Тукай, йомышым бар сиңа!

Кая ул, туктатырсың, бар. Шуннан Фатих «илчесен» яңадан жибәрә: әйт, йомыш ашыгыч, кичектерергә ярамый торган, тиз кәрсен. «Илче» мондый җавап белән кайта: «Ашыгыч булса, үзе килсен, булмаса, кунаклары киткәч барырмын».

Кызларны Тукайның үз номерына алып барып таныштыру планы да тормышка ашмый: алар, жыенып бүлмәдән чыккач, карасалар, шагыйрь инде коридорның аргы башына, урамга чыга торган баскычка барып житкән. Аркасын гына күрәп калалар.

Икенче көнне Тукай жайсыз хәлгә куя язганы өчен дустан битәрләп ала. Кызларның ихлас теләкләрен аяк астына салу ярамый

* «Атаклы кешеләр тормышы» сериясе өчен язылган «Фатих Амирхан» исемле китаптан өзек.

иде, дигән сүзләргә каршы болай дип кенә жавап бирә:

– Син аларга «Тәсмагы бил Могайди хәйрен ән тәраһы»¹ дип әйтергә тиеш идең.

Икенче вакыйга тагын да мәзәгрәк.

Көннәрдән бер көнне Рабига абыстай улының хәлен белергә дип, «Амур» номерына килеп чыга. Онык кызы сигез яшьлек Разия дә ияргән. Хәл-әхвәл сорашып, тегесен-монысын сөйләшеп алгач, тәмле-томлы күчтәнәчләрен тапшырып торганда, Тукай килеп керә.

– Фатих...

– Әйдүк, Тукай, уз, бер туташ белән таныштырыйм үзеңне.

Бу сүзләр әйтәләр тә бетмәстән, ишек шап итеп ябыла: син күр дә, мин күр, Тукайдан җилләр искән.

Фатих үзенең калын, көр тавышы белән рәхәтләнеп көлеп жибәрә:

– Тукайның котын алдын бит, туташ!

...Февраль башларына таба шагыйрьнең саулыгы күзгә күренеп начарлана. Көннәрен дә, төннәрен дә аның горык-горык йөткерүе стена аркылы аерым-ачык ишетелә торган башлы. Фатих һәм бүтән дус-ишләре авыруына җитди карарга, врачка күренергә киңәш итәләр, үзе бик үк ашыкмагач, врачны номерына китереп караталар. Больницага кереп яту мәсьәләсе килеп баса. Ашыктыралар, кыстылар. Кичектермәс эшләрен төгәлләүне сылтау итеп, Тукай һаман суза.

Фатихның бу соңгы ике-өч айдагы үзгәрешләрен күз алдына китерү кыен түгел. Бит ул Тукайның сирәк талантын, татар мәдәнияте һәм шигъриятендә тоткан урынын бүтән һәркемгә караганда дөресрәк аңлай, тирәнрәк күрә. Ятимлектә үсеп һәм йөрәк канын савылдырып, халык шагыйре булып җитешкән, олы жаны тончыктыргыч тар мохитка сыймаганга, үзен һаман ятим хис итеп яшәгән, ниһаять, газаплы авыру кочагында калып, үлем көтә башлаган Тукайны ул ниндидер әрнүле бер кызгану белән кызгана. Тормыш салкыныннан жаны өшегән шагыйрьнең, жылы эзләр, аның саен дустанә катына килүе Тукайны Фа-

тих күңеленә тагын да якынайта, аңарда аталык яисә аналык хисләренә охшаш тойгылар уята. Фатихнең бу вакыттагы кичерешләрен баласы үлсә яткан һәм аны коткарып калу мөмкинлегеннән инде өмет өзгән ананың кичерешләре белән чагыштырсак, шаять ялгышмабыз. Хәер, Әмирханның үзен тыңлыйк.

«Төннәренә берсе иде. Тукайның озак-озак сузылган йөткерүе минем бүлмәдәге тынлыкны бозып, бөтен төнгә дәмшәте вә куркынычлыгы белән колагыма керде. Менә, менә ул йөткерүләр аның үпкәләрен тәмам-тәмамга өзеп ташларлар да, Тукай дөньядан сәфәр иткән булып шикелле тоела башлады. Минем бүлмәмнән бер стена белән генә аерылган җирдә дөньяның иң зур серләреннән, иң дәмшәтле серләреннән булган вакыйга (үлем) менә хәзер вакыйга булып шикелле хис иттем, урынымнан торып утырдым, килеп Тукай янына кермәкче булдым. Ләкин 2-3 минут үткәндә инде Тукай үзе минем янымда иде. Ул йөткеренә-йөткеренә сүз башлады:

– Үлемнән качып синең янга кердем әле! Юк, үлемнән түгел, ялгызлыкта үлемнән качып...

Төнге лампаның зәгыйфь кенә яктысы астында «ялгызлыкта үлемнән» качып кәргән Тукайның зәгыйфь торышы минем күзләремә үлемнең нәкъ үзе, шул серле үлемнең нәкъ үзе булып күренде, йөрәк сикеренде, жан куркынды, бугазга яшьләр килеп тыгылдылар.

– Мә, Тукай, ал минем таза үпкәләремнең

¹ «Могайдине күрәп белүгә караганда, ишетеп белү яхшырак» (гарәп әйтеме).

берсен, берәр үпкә белән дә дөньяда торырбыз эле, — дип кычкырасы килгән шикелле булды».

Шәхеснең сүзенә түгел, гамәленә карап бәя бирергә кирәк, дигәннәр. Фатихның моңа кадәргә һәм моннан соңгы гамәлләрен белгәнгә, без ышанып әйтә алабыз: эдипнең һәр сүзе чынлыкка туры килә, бу шулай булган, шулай гына була алган!

25 февраль көнне кич Тукай тагын Фатих бүлмәсенә килеп керә. Ниндидер күңелле вакыйга көткәндәй, йөзе шактый яктырган. Анысы-монысы турында сөйләшеп алгач, ул, йөзөндәге шул яктылыкны саклаган хәлдә, балаларга хас ниндидер бер жиңеллек белән гади генә әйтеп куя:

— Мин иртәгә Клячкинга керәм, мин киткәндә син тормаган булырсың... Моннан соң күрешмәсәк... хуш инде!

Фатих, докторлардан ишетеп, шагыйрьнең ай, ай ярым гомере калганын яхшы белә. Димәк, бу «хуш» — иң соңгы, иң ахыргы «хуш». Шулай да ул гадәт буенча әйтелә торган сүзләр белән җавап бирә:

— Тиз терелеп чык, тиз күрешик...

Тукай, ишеккә таба китә башлап, кинәт борыла һәм:

— Юк, тиз күрешмик эле, син озаграк яшә!

— ди дә, тиз генә чыгып китә...

Тукай больницада үткәргән бер айдан чак кына артык вакыт эчендә Фатихның авыру янына барып чыгуы турында мәгълүмат юк. Әмма хәлен белеп торган, араларында хәбәрләшү, язышу өзелмәгән. Тукайның бер хат-запискасында мондый сүзләр бар: «Больница хәдимнәре миңа: «Ник алданрак больницага кермәдегез? — диләр. Мин аларга:

— Без больницаны үлемнең әүвәлге станциясе дип беләбез, аз булса да дөньяда торып калыйм дип әйттем, — дидем».

2 апрель көнне кичен авыру шагыйрь янында кунарга дип киткән иптәшләреннән берсе үзәк өзгеч хәбәр китерә: Тукай вафат... Көтелгән хәбәр булуына карамастан, ул Фатихның йөрәгенә пычак булып кадала.

Мәрхүм шагыйрьне якин итүчеләр җыелып киләләр. Төнге өчкә кадәр киңәш-табыш итешәләр, күмү комиссиясе сайлана.

«Чәһәршәмбе көнне, 3 апрельдә янәдән

киңәшләр башланды, — диелә «Кояш» газетасында. — Бу киңәшләрнең мәркәзе² «Кояш» идарәсе булып, ул көн буе Габдулла Тукайның мөхипләре³ вә дуслары белән тулып торды. Һәйәт тәхририясеннән⁴ Габдулла Туйкайны жуйган «Кояш» идарәсен тәгъзия⁵ итәргә килүчеләр, аның хакында шигырь вә мәкаләләр китерүчеләр хисапсыз иде».

Катып калу хәленнән чыгып, ис-акылын җыюга, Фатих Тукай турында мәкалә язырга утыра, һәм язганы 4 апрельдә, ягъни шагыйрьне соңгы юлга озату көнендә баш мәкалә булып басылып чыга. Бу мәкаләсендә ул, беренчеләрдән булып, Тукайны халык шагыйре итеп бәяли: «...аны халык бик яшьлэй үз шагыйре итеп таныды; аны аңлады, ул җырлаган нәрсәләренең үз рухындагы нәрсәләр икәнән тойды».

Фатих, мәрхүмнең гәүдәсен озата барып, каберенә туфрак салып кайта алганмы? Белмибез. Чөнки ышанычлы мәгълүмат юк. Дөрес, В.Бәхтияровның кулъязма хәлендә саклана торган истәлекләрендә бер хәбәр чагылып үтә. Янәсе, Ф.Әмирхан җеназаны капка төбеннән генә үкси-үкси озатып калган.

Бу сүзләргә ышансак, болай булган була. Җеназаның маршрутын һәм Печән базары мәчете янында тукталып узаачыгын яхшы белгән Фатих, вакыт җиткәч, үзен урамга чыгарырга куша. «Амур» номерлары урнашкан бинадан мәчеткә кадәр күп булса ун сажин. Менә безнең Фатих, коляскасына утырган хәлдә, җеназаны көтә. Бер заман җеназа, Проломныйдан борылып, Сенная буйлап Печән базарына таба елыша башлый. Зарыктыргыч авыр минутлар үтә тора һәм, ниһаять, яшьләр җилкәсендәге табут майданга керә. Табут артыннан берничә мулла атлап килә. Араларында Фатихның этисе Зариф хәзрәт тә бар. Урамны тутырып килгән халык агымының ахыры бөтенләй күренми.

Урыны җайлы булган булса, Фатих, тамагына төер утырган хәлдә, җеназага кагы-

² мәркәз - үзәк;

³ мөхип - сөюче;

⁴ һәйәт тәхририя - редколлегия әгъзалары;

⁵ тәгъзия - кайгы уртаклашу.

лышлы тәкәллефләрне һәм фотографларның тыз-быз килеп, өч аяклы аппаратлары белән табут тирәсенә тупланган кешеләрне рәсемгә төшергәннәрен күзәткән. Аннары табутның Евагелистлар урамына таба акрын гына йөзеп китүен, эчтән үкси-үкси, карап калган...

Бу риваятьне дөрес дип тапкан очракта да Фатихны гаепләп булмый. Атка утырып, зыярәт капкасына кадәр бара да алыр иде. Анда эш тагын күтәртүгә кала, халыкны ырып-ерып керәсе була. Бәлки болай да яра-лы йөрәкне кабат борчыйсы килмәгәндер. Жирләү тәкәллефләренең кайберләрен яратмавы да сәбәп булырга мөмкин. Еш кына болай да була бит: бөек затның яктысында үзләрен күрсәтергә теләгән кайбер әрсез кешеләр, ул шәхеснең чын дусларын читкәрәк этәрәп, уртага чыгалар, башлап йөрүче булып китәләр...

Шикләнми әйтергә мөмкин: юк кайгысын бар итеп күрсәтергә азапланган кайбер кешеләрдән аермалы буларак, Ф.Әмирхан эчтән кайгырган, эчтән кичергән. «Хәят»нең икенче кисәген түземсезлек белән көтә торган укучыларына җавап итеп язылган ачык хатын-

нан да бу бик яхшы күренә. «Казан яшьләре арасында соңгы көннәрдә булып киткән зыя-глар⁶, хосусан Тукайның вафаты, күпмегә бу-лыр инде, мине бөтен яза торган нәрсәләремне ташлап торырга ирексез итте».

Үзе бара алмаган тәкъдирдә дә, Фатих, һичшиксез, үлемсезлеккә илтә торган соңгы юлына Тукайны күңеле белән, жаны-рухы белән озаткан, каберенә күңеленнән туфрак ташлаган, хушлашу сүзләре әйткән...

Дөньялыкта аерылышсалар да, шагыйрь дустаны Әмирханның күңелендә һаман яшәвен дәвам итә. Хатларында, мәкаләләрендә һәм әдәби эсәрләрендә мәрхүм шагыйрьне бик еш телгә алуы әнә шул турыда сөйли. Бөек шагыйрьгә махсус багышланган истәлекләр һәм мәкаләләре шул ук фикерне куәтли. 1913 ел, май – «Тукай тугрысында искә төшкәннәр»; 1914 ел, март – «Тукай үлем алдыннан»; 1918 ел, март – «Тукай вә хатын-кыз»; 1923 ел, апрель – «Күпме какканны вә сукканны күтәрдә бу ятим».

Тукайның якты сурәте, үз чиратында Фатих Әмирханны да моннан соңгы гомер юлында шулай ук каберенә чаклы озата барган икән.

⁶ зыяг - югалту.

1 апрель 1913 ел

4 апрель 1913 ел

© Галиуллин Т.Н., Сабиров Р.Р., 2013

ТУКАЙНЫҢ ЖАЕК ЧОРЫ ИЖАТЫ - МӘДӘНИЯТЛӘР ДИАЛОГЫ ЖИМЕШЕ*

Тәлгат Галиуллин, Радик Сабиров

ТӘЛГАТ НӘБИ улы ГАЛИУЛЛИН – күренекле галим, язучы, филология фәннәре докторы, Казан (Идел буе) федераль университеты Филология һәм сәнгать институтының татар телен һәм әдәбиятын укуы методикасы кафедрасы профессоры, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, ТРның атказанган фән эшлеклесе, Кол Гали исемендәге халыкара премиясе лауреаты.

РАДИК РӘШИТ улы САБИРОВ – филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университеты Филология һәм сәнгать институтының татар телен һәм әдәбиятын укуы методикасы кафедрасы доценты.

Галиуллин Т.Н., Сабиров Р.Р. Уральский период творчества Тукая – результат синтеза диалога культур.

В статье, выполненной при финансовой поддержке РГНФ (грант №12-14-16033), подчеркивается роль вольных переводов произведений русских и западных авторов в формировании мировоззрения великого татарского поэта и гражданина.

Тукайның дөньяга карашы, әдәби-мәдәни зәвыгы яшьлек еллары (1895-1907) узган Теке-Жаек-Уральск шәһәрәндә калыплаша, талант күзәнәкләре шул төбәкнең алдынгы мәдрәсәсе “Мотыйгия”дә укыган елларда ачыла. Бу белем йортының хужасы Мисырда төпле белем алган, үз чоры өчен алдынгы карашлы шәхес К.Мотыйгулла шәкертләренә тирән белем бирү, дини вә дөньяви фәннәренә бер тигез дәрәжәдә алып бару сәясәтен алга сөрә, аерым алганда, гарәп, фарсы, төрек, рус телләрен үзләштерүне мәжбүри шарт итеп куя. Тукай шул чорда татар халык ижаты һәм язма әдәбиятыбыз ядкярләре белән якыннан таныша, типографиядә эшләп, газета-журналларда язышып, әдәби-мәдәни хәрәкәттә актив катнаша. Үзе дә шигырьләр яза башлаган Тукай “Йосыф кыйссасы”, “Кисекбаш”, “Бакырган” һ.б. жәүһәрләренә күңеленә, рухына сәңдерү белән беррәттән, Шәрыкъ поэзиясеннән

Хафиз, Хәйям, Сәгъди, Низами, Фирдәүси, рус шагыйрьләреннән Жуковский, Державин, Кольцов, аеруча Пушкин, Лермонтов, соңгылары аша Көнбатыш классиклары ачышларын йотлыгып үзләштерә, әсәрләренә нәзыйрәләр, үзләренә багышлап шигырьләр (мәсәлән, “Пушкинә”) яза.

Белемгә омтылышы, телләренә үзләштерүгә сәләте, мавыгуы яшь каләм иясенә тәүге тәжрибәләрен гарәп, фарсы, төрек, рус телләрендә язып каравында да күренә. Туган теленә ямен, мөмкинлекләрен ул соңрак, тәжрибәләр чорын узгач аңлаячак, аның әлегәчә берәү дә күрмәгән илаһи көчен дөнья үрләре дәрәжәсенә күтәрәчәк. Шагыйрьнең 1906 елда ижат ителгән “Шәкерт, яхуд вә Тәсадеф”, “Ифтирак соңында”, “Фикер” газетасына гына махсус түгел, “Гыйшык йа!..”, “Мөриdlәр кабер-станыннан бер аваз”, “Пушкинә”, “Газета мөрәттибләренә”, “Дәрдмәнд дәгелмәйем”, “Мөхәрриргә”, “Мәхү идәрмисән?” кебек шигырьләре шактый катлаулы, катнаш телдә язылганнар һәм укучыга хәзерге татар теленә

*Тикишерену Россия гуманитар-фәнни фонды ярдәмендә (12-14-16033 номерлы грант буенча) алып барылды

юлга юл тәржемә белән тәкъдим ителәләр.

Тукай ижатын даими күзәтеп барган, үзе дә шагыйрьнең чәнечкеле теленә еш эләккән Г.Ибраһимов шагыйрьнең иске татар телендә язылган шигырьләренә “Яңа татар әдәби теленең беренче баскычлары” исемле мәкаләсендә мондый бәя бирә: “... Тукай кебек шагыйрьләр... байтак вакытлар ярым “Тәржемә”, ярым госманлы тәэсирендә бардылар. Ләкин тормышның төбөндән табигый рәвештә күтәрелеп килгән халык хәрәкәте әдәбиятны, матбугатны үзенә корал иттерергә тели иде. Боның өчен жанлы халык теле лязем иде” [1: 32-39]. Кыскасы, иске татар теленең госманлы-жәдиди, төрекләшкән, шул чорда “элитар” саналган өслүбе Тукай кебек талант иясен үз йогынтысыннан тиз генә “ычкындырырга” ашыкмый. Шул ук чорда ул “Мужик йокысы” (“Шагыйре мәшһүр Кольцовның шигыреннән тәржемә вә икътibas ителмештер”), “Мактанышу” (“Бакырган”нан), “Государственная думага” (“Ай бәгърем, Нәгыймә” көенә), “Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр?”, “Кечкенә генә бер көйле хикәя” кебек әсәрләре белән татар шигъриятенә энже-мәржәндәй ялтырап килеп кергән. “Пар ат”, халык мифологиясен заманча укыган “Шүрәле” кебек вәзен вә кафия ихтыяжлары белән шигъри тукумага килеп кергән аерым алынма сүзләренә санамаганда, татар әдәби телендә язылган, халыкчан, үлмәс әсәрләрен ижат итә. Милләтенең тарихи язмышы, бүгенге тормышы, туган теленең киләчәге турында тынгысыз уйланулары аны шул вәзгыятьләренә чагылдырган өслүб тудыру хажәтенә инандыра. Халыкның сөйләм теленә, аның лирик жырлары, бәет-мөнәжәтләре, мәкаль-әйтемнәре катламына таянып, бигрәк тә балалар өчен язылган шигырь-мәсәлләрендә Тукай үтә күренмәле реалистик өслүбкә өстенлек бирә. Киң укучыны күздә тотып, аңлаешлы телдә ижат итә башлагач та, Тукай фәлсәфи юнәлешле, ижтимагый эчтәлекле, дин, әхлак, сәясәт мәсьәләсен калкытып куйган әсәрләрендә катлаулы (дөнья барышы турында гади гавам аңлый торган жөмләр белән язу килешмәс), элитар саналган өслүбкә өстенлек бирә. Мәгәр

бу тел-стиль юнәлешләренең берсе дә ябык система түгел, бер чордан икенчесенә, бер традициядән башкасына иркен күчкән шикелле, югары өслүб белән халыкчан юнәлеш мөмкинлекләрен кушып алып китү Тукай өчен гадәти күренеш. Кем әйтмешли, шагыйрь монысын да булдыра, тегесен дә алдыра. Чөнки ул ижатының буеннан-буена төрле мәдәни катламнарغا, рухи традицияләргә таянып, Көнчыгыш белән Көнбатыш казанышлары арасында диалог, әңгәмә алып бара.

Әле генә “Бакырган”га тәкълид итеп, “Мактанышу” исемле төртмәле, үртәүле шигырен язып, шәкертләрнең хәленә кергәннән (“Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр?”) соң, “Михаил Юрьевич Лермонтов хәзрәтләренең бер нәсихәте” юлламасы белән “Шагыйрьгә” дигән әсәрен шагыйрьлекнең фәлсәфи-этик әсаслары, бу һөнәрнең авыр булуы, күпләрнең шул хакыйкәткә төшенмичә, затлы шигырь язсаң да, үзеңне аңламыйча, кабул итмичә рәнжетү ихтималы барын ассызыклай.

*Сине күрсәтмәсен һичкем дә, дип: “Бу
Менә шагыйрь, мөхәррир бу, әдип бу”, –
Явар өстеңә бөһтаннар, хәсәдләр.*

Корылыр юлыңа һәртөрле сәдләр.

(*бөһтан* – яла, нахак сүз; *хәсәд* – көнчелек, *сәд* – киртә, тоткарлык).

Тукай “шигырь язмагаз”, дип, үгетләми, бу юлны сайлаучыларны ни-нәрсә (үзен дә күз уңында тотып кебек) көтәсен генә искәртә.

1906-07 елларда Пушкин, Лермонтов, Байрон, Шиллер, Гейне кебек романтик рухлы, кодрәтле шагыйрьләргә тартылуы Тукайның шәхес азатлыгын идеаллаштыруы, лирик каһарманының ижтимагый тормышта үз урынын эзләве, матурлыкка омтылуы белән аңлатыла. Тукай әлеге шагыйрьләрнең ашкынулы эстетик идеалларын якын итә, халык хыялы белән мәйданга чыккан алдынгы карашлы, үз иреге турында житди уйланган, кыю романтик көрәшче образын тудырырга омтыла. Пушкинның “Узник” әсәрен ирекле тәржемәдә яңгыраткан “Мәхбүс” (1907) шигыре – шуның ачык үрнәге. Бу шигырь беренче рус инкыйлабыннан соң илдә урнашкан реакция чорын чагылдыра. Бөтен рухы белән азатлыкка тартылган романтик герой кара кайгы, ачы хәсрәт

белән тимер читлектә утыра. Өмет чаткысына, яктылыкка урын юк. Менә шунда тоткын чит-легә янына яшь каракош килеп куна да, “сах-драга очыйк без!” дип, күңелен иләсләндерә. Азатлыкка, коллык богауларын алып ташларга омтылыш шигырьнең төп мәгънәви юнәлешен тәшkil итә.

Азатлык кошлары без, әйдә, әйдә,

Борадәр! Тиз китик без шунда... –

кебек каракоштан әйттерелгән, явызлыкка буйсынмаса, ирек өчен көрәшкә рухландырган яктылы чакыруны шагыйрьнең хуплавы сизелеп тора. Һәртөрле кысуларны кабул итмәгән, үзен якты киләчәк өчен корбан итәргә әзер, горур, баш бирмәс, тез чүкмәс шәхес романтизм эстетикасына хас юнәлеш иде.

“Татар әдәбиятындагы прогрессив романтизмның формалашуында рус һәм Европа романтизмының да роле зур булды. Тукайның Пушкин, Лермонтов, Байрон һәм Гейне кебек шагыйрьләргә мәхәббәтен алардагы романтизмнан һич тә аерым карап булмый... Романтизм элементлары Тукай реализмының эчке психологик җирлеген һәм гуманистик табигатен баеттылар” [2: 13-14].

Тукай шигъриятен үзе яшәгән җирлектән күтәрелбрак куйган, романтик юнәлешнең көчәюенә мисал рәвешендә Лермонтовка тәкълид итеп язылган “Вәгазь”, шул ук 1906 елда иҗат ителгән “Шиллердән”, “Байроннан” (1907), аларга тартылып торган “Син булмасаң!” (1907), “Ләззәт вә тәм нәрсәдә?” (1907) шигърьләрен атарга була. Әдипнең нигездә әдәп-әхлак, мәгърифәт, кешеләр арасындагы мөнәсәбәт, романтик мәхәббәт мәүзугына багышланган әсәрләре татар шигъриятенәң фикри, мәгънәви тарафтан һәм тел-өслүб нисбәтеннән яңа югарылыкка күтәрелешенә, “алтын чоры”на керүенә юл ачтылар, этәргеч бирделәр. Ирекле тәржемәләрендә Тукай әдәбиятлар арасында, Пушкин, Лермонтов, Шиллер, Гейне, Байрон, Шекспирлар “катнашында” диалог, әңгәмә алып бара. Тукайның фәлсәфи концепциясен ачуда “читләр” сүзенәң тирән мәгънәсенә үтеп кереп, аны “үзенеке” дәрәжәсенә күтәрү, үз мохите белән тулыландыру, баету төп рольне уйный.

Үз шигъри өслүбен, үз йөзен эзләүдә

1906 ел

әүвәл “чит” булып, Тукай каләмә кодрәте белән “үзенеке” булып киткән дөнья классикларыннан ирекле тәржемәләр шагыйрьнең эзләнүләре газабын җиңеләйтәләр. Традицияләре аша яңалыкка, шигъри үрләргә хәрәкәтендә аның кичереш вә фикерләү офыгы гаять киң, хәтта чиксез. Шул хәтлесе дә әһәмияткә ия: аны урта кул шагыйрьләре кызыксындырмый, ул агачның мул җимеш бирердәй асылын эзли; рухи дөньясында бөөкләргә генә урын табыла. Аны инглиз, алман шагыйрьләре ижатына хас фикерләү киңлегә, акыл белән хис арасында гармонияне таба белү, жанрлар һәм сурәтләү чаралары байлыгы җәлеп итә. Бу очракта, Ауropa телләрен белмәү сәбәпле, ул рус шагыйрьләре зәвыгына ышанырга, ягъни аларның тәржемәләренә генә таянырга мәҗбүр. Иманыбыз камил: Көнбатыш шагыйрьләренәң, акыл ияләренәң мирына турыдан-туры мөрәҗәгать итә алса, аларның ижтимагый яңгырашлы, шәхес иреген чикләүне фаш иткән, горур яңгырашлы ядкярләрен үзәккә алып иде. Лермонтов

тәржемә иткән әсәрләрнең мотивларына таянып язган шигырьләренең нигезендә кешеләр арасындагы әхлакий, шәхси-интим мөнәсәбәтләрне тасвирлау ята.

Р.Башкуров, Н.Лаисов, Х.Миңнегулов кебек галимнәр ачыклаганча, Тукай “Шиллердән” парчасының сюжет канвасын алман шагыйре һәм драматургы Шиллер (1759-1805) әсәрен Лермонтов тәржемәсе аша алган. Рус шагыйрендә [“К... (Из Шиллера)"] ул болай яңгырый:

*Делись со мною тем, что знаешь,
И благодарен буду я.
Но ты мне душу предлагаешь,
На кой мне чёрт душа твоя.*

Тукайда шигырь мондый калып ала:

*Син бүлеш, сөйсәң мине,
гыйльменә вә гыйрфаның белән;
Нәрсә белсәң дә,
икәү уртаклашык аның белән;
Син исә: “Эстәр исәң,
жанымны бирермен,” – дисең,
Нәрсәгә жаның миңа,
нишим синең жаның белән?*

Сүз мәхәббәт мәүзугы тирәсендә баргандай тоелса да, ике якын зат арасындагы сөйләшү, аңлашу гадәти түгел, ай нуры яктысында, алма агачы төбәндә, чишмә тавышына кушылып “сайрашу” юк биредә.

Ике тәржемә арасында тышкы аерма күзгә бәрелеп тора. Лермонтовтагы дүртъюллык Тукайда икешәр 15-5ле ижектән торган ике строфага үстөрелә. Рус шагыйре беренче-өчөнче, икенче-дүртенче юлларны рифмалаштырса, Тукайда 1-2-4нче юлларның бетеме яраша. Әмма ике шигырь арасындагы аерма мәгънә төсмерендә аеруча ачык күренә. Лермонтов якын кешесе алдында белгән белән бүлеш дип, гомуми, нисби, романтик таләп куя. Үз халкының аң үсеше дәрәжәсен үстөрү, мәдәниятен күтәрү, аны алга киткән халыклар арасында күрү теләге Тукай шигырендә ижтимагый юнәлешне көчәйтүгә, “гыйлем вә гыйрфан” (культура) мәсьәләләрен калкытып куюга этәрә. Шагыйрьнең белем күп нәрсәне хәл итә дип ассызыклав, ягъни мәгърифәтчелек позициясен яклав, әсәрнең яңгырашына со-

циаль төсмер бирә. Татар шагыйре “И благодарен буду я” юлын артык төчөгә санапмы (әлегә рәхмәт әйтерлек жирлек юк дипме) яисә “күрмәмешкә” салышыпмы, төшереп калдыра. Аның каруы, “сөйсәң мине”, “эстәр исәң” (теләсәң), дип, лирик-интим башлангычны көчәйтә. Шигырьгә анализ ясаган Х.Миңнегулов фикеренчә, “Татарча текстта кискенлек интонациясе йомшартылган. Сорау билгесе дә авторның бу мәсьәләдә икеләнүен күрсәтә”[3: 256]. Чыннан да, Тукай кирәк чакта бик кискен әйтеп куйгач да, шулай жылы гына сөйләшкән якынына “Нәрсәгә жаның миңа”, дисә дә, “На кой мне чёрт твоя душа” дип әңгәмәдәшен тупас итеп читкә тибәрүне мәгъкуль күрми, зыялык саклай. Шул ук вакытта, ике шигырьдә дә конфликтның асылында кадерле кешеләр арасына килеп кергән “заманачире” – гыйлемгә, белемгә омтылыш кебек төшенчәләр белән хисси дөньяны капмакаршы кую ята. Аның беркадәр ясалма булуы да сизелеп тора. Лирик затка якынының жанын бирергә эзер торуы, корбанчылыкка якын фидаилеге генә житми. “Син бүлеш, сөйсәң мине”, белем, культуран белән уртаклаш, бергәләп үсик, күтәрелик дигән фикерен, хыялын Тукай шигырьнең концепциясе дәрәжәсенә күтәрә. Лириканың мәхәббәт төренә караган кыска күләмле парчада да Тукайның милләтенең аң-белем үсеше дәрәжәсе өчен борчылып яшәве, үзен җаваплы кеше итеп санавы сизелә.

Шул ук елда Тукай “...га (Лермонтовтан игътибас)”, “Вәгазь” (Лермонтовтан), “Сөткә төшкән тычкан” (Бер Америка гәзитәсеннән) шигырьләрен язып чыга.

XX гасыр башында гөрләп үсеп киткән татар вакытлы матбугаты укучысын чит ил гәзит-журналларында басылган хәбәрләр, яңалыклар, кызыклы хәлләр белән таныштырып барырга тырыша. Жанр үзенчәлекләре белән мәсәлгә якын “Сөткә төшкән тычкан” әсәренә сюжетны да Тукай кызыклы хәлләр бүлегеннән алган булырга мөмкин.

Безнең көннәр шагыйре елы, саны билгесез гәзиткә сылтама ясап, чыганакны күрсәтеп узар идеме икән? Мөхәммәт Мәһдиевнең бер каһарманы әйтмешли, “едва ли” ваклашып

торыр иде.

Ышануы кыен хәлне шигъри калыпка салган Тукай чыдамлык, түземлек, максатчанлык, үжәтлек күрсәтеп, сөттән май ясап, ирекке чыккан тычканны үрнәк итеп китерә. 1906-1907 елларда шагыйрь Крылов мәсәлләрен күпләп тәржемә итеп, бу жанрның мөмкинлекләренә киң таяна. Мәсәлгә хас читләтеп әйтү алымы, аллегория, күчерелмә мәгънә, “Сөткә төшкән тычкан” шигырендә яшь буынны тирәлектән, жан ияләреннән үрнәк алырга чакыруы, тәрбияви яңгыравы белән җәлеп итә.

Шагыйрь 16 ижеккә 5 бәйттән торган әсәрен “Ит сабыр, күрсәт чыдамлык һәм дә ит гайрәт сабат” (ныклык күрсәт), дигән әхлакий киңәш белән тәмамлай.

Мәхәббәт лирикасының фәжигалә бәтәмлә, романтик шигырь үрнәген Тукай инглизнең атаклы шагыйре Джордж Байроннан Лермонтов тәржемәсендә “В альбом (из Байрона)” ала һәм аңа үз аңлавын сала (“Байроннан”). XX йөз башында рус революциясә нәтиҗәләренә зур өметләр баглаган алдынгы карашлы татар зыялылары, шул исәптән Тукай да, “байронизм”да үз хыялларына якын “бөек вә гүзәл хисләр” чагылышы күрәләр.

Дерес, альбом өчен язылган бу шигырьдә Байронның дөнъяда яшәүче бар халыклар өчен азатлык даулаган, һәртөрлө золымны алып ташларга чакырган романтик авазы чагылмый диярлек. Гайре гадәти хәлләр романтизм эстетикасының бер таяныч баганасы. Биредә дә лирик герой – шагыйрь сөекләсенә хәсрәтлә, кайгылы, тәшвишләнә жыр белән мөрәҗәгать итә. “Бераз елдан соң” мәгъшукасы язганын укып, үзен ничек яратканны, аның өчен янганны, жан атканны аңларга тиеш. Жыр рәвешен алган юлламаны укыганда син “Егылган ул, сирәк мәхлүк! Диярсең”. “Әсәрнең тәмамланышы шигъри яктан бик мәгънәле эшләнгән, – дип яза Н.Хисамов. – Ягъни шагыйрь, үзе вафат булганда, йөрәген шигырьгә күмеп калдырган булып чыга” [3: 25].

Фикер кыйл: шунда, ди, инде ул үлгән,

Йөрәген бу шигырь астына күмгән.

Тукайның Жәек чоры ижатында граждан-

лык лирикасы (“Государственная Думага”, 1906; “Китмибез”, 1907) белән беррәттән, күбрәк остазлары (егет булып өлгереп житешүе) тәэсирендә романтик омтылышлы тар, чикләүләренә танымаган, шул ук вакытта натурализмнан ерак романтик мәхәббәт мәүзугы аерып урын алып тора.

Беренче тапкыр “Әлгасрелҗәдид” журналының 1907 елның 15нче март санында басылган “Син булмасаң!” шигыре шашкын сөю хисләрен чагылдыру ягыннан иң уңышлысы саналырга лаеклы әсәрнең лирик герое мәхәббәт хисенә мөкиббән, шуннан тормышына ямь, яшәү чыганагы таба.

И матур! Мин янмас идем –

яндыручы булмасаң;

Таммас иде җиргә яшьләр –

тамдыручы булмасаң!

Күңелен яндыручы, акылын жуйдыручы, мәжнүн көненә калдыручы гүзәлләренә гүзәле ихтыярын сындыра, аңа “Дәрвиштәй, Аллага чын күңелдән кол” булырга да ирек бирми. Мондый шашкын мәхәббәтне романтик биекләккә күтәреп сурәтләү юнәлеше бертигез дәрәҗәдә Шәрыкъ белән Гарәб (Таһир – Зөһрә, Ромео – Джульетта, Ләйлә – Мәжнүн һ.б. искә төшерергә) сәнгәтенең үсешенә, кеше рухының бөеклеген сурәтләүгә нур сирпеп эчкә ышаныч биреп тора.

Яшь Тукай бу мәзугыны аеруча яратып, дәртен, илһамын кушып үстерә.

Лермонтовның “К... (Глядися чаще в зеркало)” дигән шигыренә таянып язылган “...га (И Матур! Иренмәче...)” парчасында Тукай бернинди шартлы киртәләренә, чикләүләренә танымаган матурлык мәркәзен калкытып куя; һәр яктан килгән, әмма үз гүзәллеген бәяли белмәгән алиһә образын күз алдына бастыра. Матурлыгына мөкиббән киткән шагыйрь кизны көзгегә ешрак карарга чакыра. Аның киңәшен тыңлаган кыз үзе дә: “Мин матурмын, уф!”, “ай-ай, матур мин”, “бу шагыйрь бушка аһ ормый”, дигән ышанычка килә. Табигый матурлыкны романтик пьедесталга күтәреп жырлаудан ләззәт, сөенеч тапкан каһарман сөйгәнә өчен үләрگә дә риза икән. Шигырьнең “Раһы гыйшкында (мәхәббәт юлында) һәлак булсам да, мин хаклы бит, ә?” – дип, аңлау, аклау көтеп, укучысына мөрәҗәгать белән

тәмамлый Тукай шигырен.

Рус шагыйренен дүртәр юллы өч строфалы шигырен ирекле тәржемә итеп, 15әр ижеккә 7 бәйткә үстергән бу шигырь мэхәббәт лирикасының хисси-романтик юнәлештә үсүенә, яшәешне күтәрәбрәк, кешенен яхшы якларын (бу очракта табигый матурлыгын) укучыда соклану хисе уятырлык итеп сурәтләргә омтылышның көчәюенә мисал була ала. Гүзәллекне күпертеп сурәтләүдә гаепләүдән курыкмыйча, тормышның кояш нурлары төшмәгән, пычрак, ямьсез якларыннан туйган мескеннәрне нәзакәтлек дөнъясына алып кереп, күңелләрдә якты хисләр уятуны Тукай поэзиянен изге вә асыл бурычларыннан берсе дип саный.

Шагыйрьнен нәзыйрәләре, ирекле тәржемәләре турында сүз алып барганда, хәзерге сүз сәнгатебез өчен дә бик мөһим методологик якны, аспектны онытырга ярамый. Ул шагыйрьнен намусы, иҗатка җитди, җаваплы каравы белән бәйле. Тукай өлкән каләмдәшеннән сюжет, мотив, хисси өлге, фикер, хәтта жөмлә алса да чыганагын күрсәтә. Шул ук вакытта ул гади тәржемә, сүзгә-сүз кабатлау юлына төшми. Әзер өлгегә таянган очракта да, сәяси, иҗтимагый вазгыяттан чыгып, мәгънә, кичереш үсешенә яңа юнәлеш бирә, милли төсмер кертә, үз индивидуальлеген саклай, “чит” алынманы “үзенеке” дәрәжәсенә күтәрә.

Тукайның ирекле тәржемәләре һәрвакытта да уңышлы яңгырамаганын да “яшереп” калдырырга ярамый. Лермонтовның “Опасение” исемле шигыренә тәкълид итеп язылган “Вәгазь” (1907) парчасына нисбәттә Н.Хисамов түбәндәгечә яза: “М.Лермонтовтан дүрт юллы 5 строфадан Тукай ике юллы 19 строфа (бәйт) төзи, ягъни 20 юллы рус оригиналы аңарда 38 юлга җәелә. Лермонтовтагы лирик башлангыч һәм мәгънә үткенлегә игътибастагы күп сүзле вәгазь эчендә югала.

Бу мисал шәркый-төрки традициядә тәрбияләнган Тукай өчен рус һәм Көнбатыш шигырь системасын үзләштерү кыенлыкларын чагылдыра. Татар шагыйре аны Шәрыкьнен вәгазьчелек, дидактика стилиенә кора” [3: 45].

Нигездә галим фикере белән килешкән хәлдә дә, Тукайның “Икәү булганчы, бул-

мак ялгыз артык”, дип, вәгазьчелек ниятен шигырьнен үзәк фәлсәфи дискурсы итеп чыгаруын онытырга ярамый. Башкача булса, ул Лермонтов шигырен “курку”, “шөбһә, “шом” диебрәк тәржемә иткән булыр иде.

Югарыда тикшерелгән “Шиллердән” әсәренә Х.Миңнегулов биргән бәя Тукайның күпчелек нәзыйрәләренә туры килә дип уйлыйм. “Кыскасы, бу шигырьне, – дип яза галим, – шартлы рәвештә генә тәржемә дип атарга мөмкин. Чынлыкта ул нәзыйрә. Шигъри җавап ысулында, “по мотивам” рәвешендә иҗат ителгән” [3: 256].

Тукайның әзер сюжетка, мотивка таянып язганда да, кабатланмыйча, үз халкының менталитетына бәйле рәвештә, иҗат кеше булып калуын күрсәтү нияте белән “Мужик йокысы” (1905) шигырен искә төшерик. Әсәренә исем астына Тукай “Шагыйрь мәшһүр Кольцовның шигыреннән тәржемә игътибас ителмеш” (файдаланып язылды) дигән аңлатма-кисәтүдән соң, XIX йөзнен беренче яртысында яшәгән А.Кольцов (1809-1942) каләменнән төшкән “Что ты спишь, мужичок?” әсәренә сүзгә-сүз тәржемәсен көтәсен! Яшь шагыйрь өлкән каләмдәшенен шигырен үзгәртәргә, үзеннән өстәргә жөрәт итмәс, дип тә уйлайсың. Ике шигырьне янәшә куеп, чагыштырып укый башлагач, алар арасындагы шактый аерманы күреп, гажәпләнәп тә, аптырап та, яшь Тукай өчен шатланып та куясың. Иң әүвәл шәкли, тышкы үзгәлек күзгә ташлана. Кольцов шигыре 52 юлдан тора һәм, нигездә, ялкау игенче не оялтуга, фаш итүгә, крәстиянның бөтен бәләсә эш яратмауда дигән фикер уздыруга корылган.

Тукай шигыре (исемә дә нисби, фәлсәфи булуы белән уйландыра торган) 79 юлны үз эченә ала, һәм мужиктан ачы көлү белән генә чикләнмичә, кискен иҗтимагый нәтиҗәләр ясамаса да, хәерчелекнең эчке сәбәпләрен аңарга омтылыш ясаый. Шул ук вакытта үгет-нәсихәте, дидактикасы белән “Мужик йокысы” – мәгърифәтчелек рамкасында язылган әсәр. Мәгънәви-композицион яктан шигырь бер-берсе белән тыгыз бәйләнгән өч өлештән тора. Әүвәл лирик герой ялкаулыкка бирелгән мужикны ачуланып, оялтып, аны хөрәсәнлек

базыннан тартып чыгарырга тырыша. “... кем иден, кем булдың? Нәрсә бар милкендә?” кебек кискен сораулары аша иписез, малсыз, кышка эзерлексез авыл кешесе образын тудыра. “Мужик”ның хәзерге социаль халәтен натуралистик буяуларда сурәтлэгәч, аның үткәнненә әйләнәп кайта. Хәерчелеккә төшкәнче, ул душиш арасында абруйлы, тамагы тук, өсте бөтен, таза тормышлы кеше булган икән. Икенче мәгънәви рәттә автор мужикның балда-майда йөзгән бәхетле чорын исенә төшерә.

Ваемсызлыгы, ялкаулыгы, яхшы тормышының кадерен белмәве аркасында ул мескен хәлгә төшкән, элеккеге дуслары да “Алдында да, артында да кул чабып” көләләр үзеннән. Икенче композицион катламда кешенә бәхетә эш сөюдә, иренмәүдә икәнлекне күрсәтү өчен тырыш, уңган күршеләр мисалы ярдәмгә “чакырыла”. Ачулану да, уңай мисаллар да мужикка тәэсир итмәгәннен аңлаган “алып баручы”, өченче өлештә аңа кул селти. “*Хак сүзне айткәнгә / Киң күңлең тарайса, / Урныңнан күзгалма, / Йоклый күр, алайса*”, – дип, шигыренә нокта куя.

Тукай сюжет сызыгын үзенчә үстереп, күзгә төртелеп тормаган үзенчәлекләрдә фикер сөрешен татар дөньясына якынайтып (“Иттеләр өмәләр” – үзара ярдәмләшү татар авылларына хас үзенчәлек), “чит”некен “үзенеке” ясаса да, нәтижәдә Кольцовка якыная. Шагыйрьләр системага тел-теш тидереп, житди ижтимагый нәтижәләр ясамыйча, хәерчелек, ярлылык ялкаулыктан гына килә дип уйлыйлар, ягъни мәгърифәтчелек кысаларында калалар.

Шул рәвешле, Тукайның Жәек чорында ижат ителгән эсәрләрендә, татар сүз сәнгате казанышлары Көнчыгыш, рус һәм Көнбатыш мәдәниятләре ачышлары белән керешеп, берсен-берсе тулыландырып, меңбеллык тарихлы шигъриятебезгә үсешенә яңа сыйфат үренә күтәрелү мөмкинлеген ачалар.

Яшь шагыйрь ижатка Көнчыгыш традицияләре жирлегендә килсә дә, аңа хас шартлы,

норматив алымнарны, бизәкле орнаменталь шигъри чараларны замана таләпләренә, талант көченә, шигъри индивидуальлегенә буйсындыра, хезмәт иттерә алды. Үткәнненә казанышларын яңача яңгырата алуда Тукайның бөеклеге, даһилеге күренә.

Рус һәм Көнбатыш шигъриятләре табышларына, рухына якын эсәрләренә таянып ижат иткән шигърьләрендә Тукай гади кабатлау, билгеле бер поэтик нормага табыну юлына басмыйча, эзер сюжетка мотивка, образга таянганда да, үз йөзен, кабатланмас индивидуальлеген саклап калды.

Нәзыйрәләрендә, тәкълид итеп язылган эсәрләрендә Тукай диалог-әңгәмә, монолог-эчке сөйләм аша “чит” традицияләренә “үзенеке” буларак үстерүгә ирешә. Пушкин, Лермонтов, Шиллер ижатлары аша Тукай психологик анализ алымнарын, романтик гомумиләштерү ысулларын үзләштерсә, Байроннан элегик жанрда, гайре табигый күренгән сюжетта эчке бөтенлекне, гармонияне табу серләренә төшенә. Өлкән каләмдәшләренә эстетик карашларын, тормыш белән багланыш алымнарын үзләштереп, аларның уй-фикерләрен, хис-кичерешләрен үз эчке дөньясы аша бәйләп, “чит” милләт тормышын үз халкының язмышы белән чагыштырып сурәтләү мөмкинлекләрен ача.

Ижтимагый-сәяси вазгыяттан, дөнья сурәтен тудыру ихтыяжынан, шигърият алдында торган бурычлардан чыгып, Тукай үз заманасы таләпләренә җавап биргән “элитар”, “халыкчан”, “уртак” өслүбләр үсешенә яңа импульс бирә.

Шагыйрьнең шәхси-субъектив дөньясының бөтенлеген лирик каһарманының (шул исәптән дөнья әдәбияты үрнәкләреннән ирекле тәржемәләрендә дә) үз шәхесенә якынлыгы тәмин итә. Тукайның Жәек чоры ижаты Казан дәверендәге шигъри ачышларына зәмин-жирлек эзерли; милли рухлы бөек шагыйрь булып күтәрелүенә мөһим, хәтта хәлиткеч бер буынын тәшkil итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ибраһимов Г. Милләт. Тел. Әдәбият: Сайлана хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2007.
2. Халит Г. Кешегә һәм чынлыкка мэхәббәт белән. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1975.
3. Габдулла Тукай эсәрләре. Сүзлек-белешмәлек. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2012.

ТӨРКИ ТЕЛЛӘРДӘ ТЕЗМӘ ФИГЫЛЬЛӘР

Фуат Ганиев

ФУАТ ӘШРАФ улы ГАНИЕВ – филология фәннәре докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре. Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, ТР Дәүләт бүләге лауреаты, Кол Гали исемендәге Халыкара премия лауреаты.

Ганиев Ф.А. Составные глаголы в тюркских языках.

На примере татарского языка рассматриваются глаголы, состоящие из соединения деепричастия и модифицирующих глаголов типа укып чыгу 'прочитать'. Такие типы составных глаголов имеются в языках хинди и японском. В татарском языке их количество по самым скромным подсчетам, доходит до 70-80 тысяч.

Мәгълүм булганча, төрки телләрнең күпчелегендә фигыльләр системасында гаять күп санда тезмә фигыльләр күзәтелә. Аларның якынча саны, мәсәлән, татар телендә йөз меңгә якын дип фаразлана. Рус телендә алар “составные глаголы” дип йөртелә.

Бу турыда 1963 елда Казанда басылып чыккан монографиядә киң һәм тәфсилле итеп аңлатылган (Ганиев Ф. Видовая характеристика глаголов татарского языка. – Казань: Татаркнигоиздат, 1963. – 180 с.).

Хәзерге көндә тезмә фигыльләрне “фигыльләрнең валентлыгы”, “фигыльләрнең лексик-семантик төрләре” дип атый башладылар.

Бүгенге көндә тюркологиядә фигыльләрне тикшерүгә яңа белгечләр килә. Аларның кайберләре кабул ителгән традицияне инкарь итеп, бәлки яңа атама белән үзләрен яңалык алып килүче галимнәр дип таныту йөзеннән, исемнәрне-терминнарны алыштыра башлыйлар. Бу хәл бүгенге көндә фәндә еш күзәтелә, аның турында сөйләләр дә, язалар да. Күптән басылып чыккан монографияләрнең исемнәрен алыштырып, кирәкле оппонентлар табып, диссертация итеп яклау күренешләре дә очрый.

Мәсәлән, Казанда күптән түгел, “тезмә фигыльләр” дигән төшенчәне “валентлык” дип атап, кандидатлык диссертациясе якланды.

Дөнья телләреннән фигыльләрнең татар телендәге тезмә фигыльләргә охшаган булуы һинд һәм япон телләрендә билгеле.

Мәсәлән, индолог А.П.Баранников, кушма фигыльләрнең бу төре һинд телендә киң таралган, дип яза [1].

Япон теле белгече А.А. Пашковский япон телендә фигыльләр ясалышында нигезләр кушылуның еш кулланылуын искәртә. Япон сүзлекләрендә каку ‘язу’ фигыленнән какида-су ‘начать писать’, какиреру ‘выписывать’, ка-кисоэру ‘приписать’, какиуцуису ‘переписать, снять копию’, какиноосу ‘переписать, написать снова’, какиуну ‘выписать’, какитосу ‘пропустить при письме’, какитигаэру ‘неправильно написать’ кебек тезмә фигыльләр китерәләр, ди [2].

Тюркологиядә 70нче елларга кадәр тезмә фигыльләрне “валентлык”, “лексик-семантик вариантлар” дип атау булмады диярлек. Болай атау бары соңгы вакытта гына күренә башлады. Татар телендә, төп фигыльләргә кушылып, тезмә фигыль ясый торган 30га якын модификацияләүче (ярдәмче) фигыль бар. Аларның кайберләре, нигезгә кушылып, ике дистәгә якын тезмә фигыль (ягъни лексик-семантик вариант) ясарга мөмкин. Күренекле тел галимебез Искәндәр Абдуллин 30га якын модификацияләүче (ярдәмче) фигыльнең 20се татар телендә язу дигән нигез фигыльдән 20 тезмә фигыль ясый ала дип язды. Ни өчен модификацияләүче фигыльләрнең барысы да тезмә фигыль ясый алмый? Кайбер модификацияләүче фигыльнең семантикасы нигез фигыльнең

семантикасына каршы килә. Мәсәлән, *ташу* 'возить, переносить' дигән нигез фигыльгә *жибәрү* дигән модификацияләүче фигыльне бергә кушып, тезмә фигыль (*ташып жибәрү*) ясап булмый, тезмә фигыльнең беренче компонентының эчтәлегенә *жибәрү* сүзенң семантикасы туры килми, мәгънә каршылыгы килеп чыга.

Нәтижә итеп шуны гына әйтергә була: бүгенгә көндә тел белемдә очрый торган "*фигыльләрнең валентлыгы*", "*фигыльләрнең лексик-семантик төрләре*" дигән аталар XIX йөз башыннан килгән *тезмә фигыльләр* терминының бик үк уңышлы булмаган төрләре генә булып торалар, аларда *тезмә фигыльләргә* хас эчке мәгънә, конкрет семантик йөк юк.

Тезмә фигыльләр, мәсәлән, татар телдә *-ып/-еп, -п* яисә *-а, -ә, -й, -и* кушымчаларына *тәмамланган хәл фигыльләргә модификацияләүче (ярдәмче) фигыльләр* кушылып ясалалар. Кушма фигыльләрнең бер төре булган тезмә фигыльләр татар теленң үзенчәлекле бер күренешен тәшкил итәләр.

Тюркологларның күпчелеге хәл фигыльгә модификацияләүче фигыль кушылып ясалган кушма фигыльләрне тезмә фигыль дип атыйлар. Грамматикаларның, фәнни хезмәтләрнең күпчелегендә тезмә фигыльләр мөстәкыйль сүз, лексик берәмлек дип таныла.

Беренче мәртәбә алар И.Гиганов, А.Казимбәк, М.Иванов, А.Троянскийның грамматикаларында искә алына [3-6]. Тезмә фигыль («составной глагол») дигән терминны беренче башлап А.Казимбәк куллана.

Тюркологлардан А.Н. Кононов, В.М. Насилов, Н.А. Баскаков үзләренң хезмәтләрендә тезмә фигыльләрнең үзенчәлеген билгеләп, аларны нигездә мөстәкыйль фигыльләргә кертеп карыйлар [7-9].

Азәрбайжан теле белгече А.Г. Алекперов, алтай теле белгече А.Т. Тыбыкова, казах теле белгече Н.О. Оралбаева, карачай-балкар теле белгече М.М. Текуев, Д.М. Насилов тезмә фигыльләрне лексик берәмлек дип һәм төр («вид») категориясен белдерми дип санылар [10-13].

Октябрь революциясенә кадәр үк татар галимнәре Ә.Максудый, Г.Нугайбәк,

Г.Сәгъди һ.б. үзләренң грамматикаларында тезмә фигыльләр турында мәгълүмат бирәләр [14-16].

Октябрь революциясеннән соң тезмә фигыльләргә ныграк игътибар ителә башлады. Г.Ибраһимов, М.Корбангалиев, Х.Бәдигый, Ж.Вәлиди, Г.Алпаров хезмәтләрендә тезмә фигыльләргә кыскача анализ ясала [17-19], Г.Алпаров, Р.Газизов, В.Хангилдин ярдәмче фигыльләр төп фигыльгә өстәмә мәгънә бирәләр, тезмә фигыльләр мөстәкыйль фигыль булып тора, дип санылар [20-22].

Кайбер белгечләр әйткәнчә (Н.З. Бакеева, Ә.И. Харисов һ.б.), тезмә фигыльләр төгәлләнгән һәм төгәлләнмәгән төр («вид») категориясен белдермиләр. Бу турыда соңгы вакытта ике төрле фикер юк. Модификацияләүче фигыльләр (аларны еш кына бик төгәл булмаган термин белән «ярдәмче фигыльләр» дип атыйлар) һәрвакыт тезмә фигыльгә өстәмә лексик төсмер бирәләр. Барлык тезмә фигыльләр хәзергә заман формасында кулланыла алалар, тәмамланганлык-тәмамланмаганлык ягыннан икегә бүленмиләр. Бу үзенчәлекләр тезмә фигыльләрнең (төр) категориясен китереп чыгармыйлар.

Төрки телләрдәгә тезмә фигыльләр, нәкъ япон һәм һинд телендәгә кебек, мөстәкыйль фигыль, лексик берәмлек булып торалар.

Тюркологиядә соңгы вакытка кадәр ди-ярлек тезмә фигыльләргә тиешле игътибар бирелмәде, аларны лексик берәмлек буларак танып сүзлекләргә кертү мәсьәләсә дә көн тәртибенә куелмады.

Югарыда әйтелгәнчә, тезмә фигыльләр «*п*»га яки «*а, ә, й, и*»гә тәмамланган хәл фигыль белән модификацияләүче фигыльдән гыйбарәтләр.

Телдә шундый ук мөстәкыйль синтаксик конструкцияләр дә очрый. Шуңа күрә мондый тезмәләрнең синтаксик конструкцияме, әллә тезмә фигыльме икәннән билгеләү кайвакыт җиңел булмый.

Мондый конструкцияләр түбәндәгә очракларда синтаксик конструкция тәшкил итәләр: 1) хәл фигыль хәлне, ә аның артыннан кулланылган фигыль төп эш-хәрәкәтне белдерсә; 2) хәл фигыль һәм аның артыннан

килгән фиғыль параллель яки эзлекле эш-хәрәкәтне белдерсә.

1. Беренче очракта хәл фиғыль рәвеш, сәбәп һ.б. хәлләрне белдерә, хәл фиғыльгә затланышлы формада кушылып килгән фиғыль нинди дә булса башка жөмлә кисәге, гадәттә хәбәр булып килә: *Бу хатны ничек башларга белмичә бик озак аптырап утырдык* (Г.Бәширов).

Югарыда китерелгән жөмләдә *аптырап утырдык* комбинациясе арасына жөмләнең мәгънәсенә һәм бөтенлегенә зыян китермичә, өченче сүз кертергә мөмкин: *Бу хатны ничек башларга белмичә бик озак аптырап, уйланып утырдык*. Күренгәнчә, жөмләгә бер сүз китереп кертүдән жөмләнең бөтенлеге жуелмады. Шуңа ук комбинациядә хәл фиғыль бөтенләй төшеп тә калырга мөмкин: *Бу хатны ничек башларга белмичә бик озак ... утырдык*. Хәл фиғыльне төшереп калдырудан жөмләнең бөтенлеге бозылмый.

Димәк, фиғыльләрдән гыйбарәт ирекле сүзтезмәләре (бу очракта хәлнең хәбәр белән бергә килүе), тышкы структурасы ягыннан тезмә фиғыльләргә охшасалар да, аларны тезмә фиғыльләрдән аера торган берничә үзенчәлегә бар: ул конструкциягә кергән сүзләрнең өченче сүз белән аерыла алу, ягъни ике фиғыль арасына өченче сүзгә керте алу мөмкинлегә; хәл фиғыльне төшереп калдырганда жөмләнең бөтенлегә жуелмавы; ике фиғыльнең семантикаларының мөстәкыйльлегә, синтаксис күзлегеннән караганда икесенең дә ике жөмлә кисәге булып килүе; ике фиғыльнең дә мөстәкыйль басымга ия булуы. Тезмә фиғыльләргә бу билгеләр хас түгел.

2. Икенче очракта хәл фиғыль һәм аның артыннан килә торган фиғыль параллель яки эзлекле эш-хәрәкәтне белдерәләр: *Ул жылтерәп кенә чыгып, сыерын ябып, юынып кәрде* (Г.Бәширов). *Бала тудыру йортына кереп чыкты*. (Г.Әпсәләмов). Югарыда китерелгән мисалларда хәл фиғыль + затланышлы формадагы фиғыль үзләрнен тышкы структурасы ягыннан сүз тезмәләрен хәтерләтәләр, әмма эчтәлекләре ягыннан сүз тезмәләреннән тамырыннан аерылалар, чөнки алар бердәм мәгънә хасыйл итмиләр, икесе ике төрле мәгънә, эзлекле башкарыл-

ган эш-хәрәкәтне белдерәләр. Өстәвенә, ул комбинациягә кергән сүзләр арасына өченче сүзгә кертергә мөмкин: *Бала тудыру йортына кереп, табибны күрүгә чыкты*. Ул конструкцияләргә кергән сүзләр арасында үзара семантик бәйләнгәнлек, мәгънә керешүе күзәтелми. Алар бу яктан автоном, мөстәкыйль сүз булып торалар. Бу турыда М.З. Зәкиев хезмәтләрендә тәфсилләндерелгән.

Шуны да искәртеп китү артык булмас. Тезмә фиғыльләр фиғыльләренң кушма грамматик формаларыннан да аерылалар, чөнки алар телдә яңа сүз тәшкил итмиләр. Мәсәлән, *бара иде, барган иде, бара торган иде* кебек заман формаларында соңгы элементлары яңа лексик мәгънә алып килмиләр, ә саф грамматик мәгънә генә белдерәләр. Кушма модаль формалар да тезмә фиғыль булып тормыйлар, чөнки *яза алу, укый алу, эшли белү* кебек модаль формаларда икенче компонент лексик мәгънәгә ия түгел, бары грамматик функция генә, модаль мәгънә генә белдерә.

Күренгәнчә, кушма заман формалары да, кушма модаль формалар да кушма сүз булып тормыйлар, теләсә нинди кушма форма кушма сүз дигән сүз түгел. Кушма формалар рус телендә дә очрый: *самый хороший, буду писать* һ.б. Әмма бу кушма формаларны кушма сүзләр дип санап булмый, чөнки аларның компонентларының берсе реаль мәгънәгә ия түгел, бары грамматик функциядә генә килә.

Тезмә фиғыльләр кушма сүз статусына ия булып торалар. Алар түбәндәгә үзенчәлекләр белән сыйфатланалар.

Беренчедән, тезмә фиғыльләр бер мәгънә белдерәләр. Мәсәлән, *Мин бу китапны укып чыктым* жөмләсендә *укып чыктым* дигән тезмә фиғыль яңа бер мәгънә белдерә. Билгеле булганча, рус, немец телләрендә бу мәгънә приставкалы фиғыльләр белән белдерелә: *прочитать, überlesen*. Ә тезмә фиғыльләргә охшаган ирекле сүзтезмәләр икесе ике төрле мәгънә белдерәләр (хәл һәм хәбәр яки эзлекле һәм параллель башкарыла торган ике төрле эш-хәрәкәтне).

Татар телендә кайбер тезмә фиғыльләр аларны тәшкил иткән компонентларның

мәгънәләре суммасын тәшкил итәргә мөмкиннәр: *укып бетерү, ашап бетерү*. Ләкин күпчелек тезмә фигыльләрнең мәгънәләрен турыдан-туры компонентларының мәгънәләреннән китереп чыгарып булмый: *укып чыгу, каушап төшү, карап алу* һ.б.

Икенчедән, тезмә фигыльләр жөмлә составында бары бер генә жөмлә кисәген белдерәләр. Әйтик, *Мин бу китاپны укып чыктым* жөмләсендә *мин* сүзе – ия, *бу* – аергыч, *китاپны* – тәмамлык, *укып чыктым* – хәбәр. Ә ирекле сүзтезмәләргә караган сүзләр икесе ике жөмлә кисәген тәшкил итәләр.

Өченчедән, тезмә фигыльләр составына кергән компонентлар, жөмләне бозмыйча, берберсеннән аерыла алмыйлар. Мәсәлән, *Мин чыктым укып бу китاپны* дип әйтү татар теле нормасына туры килми.

Татар телендә тезмә фигыльләргә кергән компонентлар арасында бары мөстәкыйль булмаган кайбер сүзләрне генә кулланырга мөмкин: *-да/-дә (-та/-тә), -гына/-генә (-кына/-кенә)*: *Наташа сәхнәгә менеп тә эңитте* (Г.Бәширов).

Дүртенчедән, тезмә фигыльләргә кергән компонентлар арасына өченче бер сүзне куеп булмый: *Мин бу китاپны укып кичә чыктым* дисәң, жөмлә татарча булып чыкмый. Ирекле сүз теңмәләрендә исә сүзләр арасында өченче сүзне (сүзләрне) бик иркен кулланырга мөмкин. Мәсәлән, *Мин шәһәргә барып кайттым* жөмләсендәгә эзлекле эш-хәрәкәтне белдергән *барып кайттым* сүзтезмәсендәгә сүзләр арасына *Мин шәһәргә барып кире кайттым*. *Мин шәһәргә барып костюм алып кайттым* һ.б. дип, жөмләнең бөтенлеген бозмыйча, сүзтезмәдәгә сүзләр арасына өченче сүзне кертергә мөмкин.

Бишенчедән, тезмә фигыльләрдә, ирекле сүз теңмәләрендәгә кебек, үзара синтаксик мөнәсәбәт күзәтелми. *Укып чыктым* тезмә фигылендә бернинди дә синтаксик мөнәсәбәт табып булмый, ә *аптырап утырдык* ирекле сүз теңмәсендә ачыктан-ачык синтаксик мөнәсәбәт чагыла (хәл белән хәбәр мөнәсәбәте).

Алтынчыдан, тезмә фигыльләрнең компонентлары мәгънәләре үзара керешәләр, аларның икенче компоненты төп фигыльнең мәгънәсенә өстәмә мәгънә кертә, алар, жөмләнең бөтенлеген бозмыйча, бер-

се икенчесеннән башка яши алмыйлар. Мәсәлән, *Мин бу китاپны укып чыктым* жөмләсендә *чыктым* мөстәкыйль кулланыла алмый: *Мин бу китاپны чыктым укып* дип, жөмләне бозмыйча, мәгънәгә зыян китермичә әйтеп булмый.

Ирекле сүз теңмәләрендә затланышлы фигыль (конструкциянең икенче компоненты) жөмлә кисәге булып тора, ул хәл фигыльгә генә түгел, ә бөтен жөмләгә бәйләнгән. Шуңа күрә ул мөстәкыйль рәвештә кулланыла ала: *Бу хатны ничек башларга белмичә бик озак аптырап утырдык* жөмләсендә хәл фигыльне төшереп калдырырга мөмкин, әмма жөмләнең бөтенлеген бозылмый.

Жиденчедән, тезмә фигыльләрнең бердәм басымы була, алар бердәм басым нигезендә ныгып берләшәләр: *укы'n чыгу, кауша'n төшү* һ.б.

Югарыда күрсәтелгән үзенчәлекләр тезмә фигыльләрнең мөстәкыйль сүз, лексик берәмлек булуларын кире каккысыз исбатлый [23-24].

Кагыйдә буларак, тезмә фигыльләрнең төп мәгънәсе аның беренче компоненты белән бирелә, икенче компоненты – модификацияләүче фигыль өстәмә лексик мәгънә алып килә, беренче компонентның мәгънәсен аныклай төшә, конкретлаштыра.

Шулай ук неологизм тәшкил иткән барлык фигыльләр дә тезмә фигыльләр ясыя ала: *автоматлаштырып бетерү, абстракцияли төшү* һ.б.

Шулай итеп, татар тел белемендә, беркадәр тюркологиядә дә, тезмә фигыльләрнең лексик берәмлек булуы исбатлануга карамастан, аларга һаман да игътибар житеп бетми.

Безнең фикеребезчә, моның сәбәбен төрки телләрне, шул исәптән татар телен, агглютинатив (кушымчалы) тел дип санаудан эзләргә кирәк. Югыйсә төрки телләрдә грамматик чараларның да, сүзьясалыш чараларының да яртысын, аерым очракта яртысынан күбрәген **анализм** тәшкил итә.

Икенче яктан, консерватив караш тиз генә үзенә урынын яңалыкка бирәсе килми, күрәсең.

Шулай да, татар тел белемендә, аның академик грамматикасында тезмә фигыльләргә тиешле урын бирелде [25].

Иң куанычлысы шунда: “Татар теленен бертомлык аңлатмалы сүзлегендә”ндә (2005 ел) төп фигыльләрдән соң, еш кулланылган актуаль тезмә фигыльләр бирелде. Бу үрнәк С.И. Ожеговның бертомлык сүзлегеннән алынды. Анда нисби сыйфатлар ясалган төп сүздән соң, аңлатма бирелмичә генә аларның исемлеге теркәлгән.

Тезмә фигыльләренң татар теленен бертомлык аңлатмалы сүзлегендә системалы рәвештә исемлеге бирелүе төрки телләр сүзлегендә беренче карлыгач булып тора. Моңы Мәскәү галимнәре хупладылар.

Татар теленен киләчәккә планлаштырылган 5 томлык аңлатмалы сүзлегендә, исемлек белән генә канәгатьләнмичә, тезмә фигыльләренә аңлатмалары белән бөтен система буларак бирү каралган.

Татар телендә тезмә фигыльләр ясауда түбәндәге модификацияләүче фигыльләр катнаша: *алу, ату, бару, башлау, бетерү, бетү, бирү, җибәрү, җиткерү, җитү, йөрү, калу, карау, керү, килү, китү, кую, салу, тору, төшү, узу, утыру, чыгару, чыгу, язу, яту*.

Алар аерым кулланганда мөстәкыйль фигыль, лексик берәмлек булып торалар, тезмә фигыльләр ясауда катнашканда, модификацияләүче (“ярдәмче”) фигыльгә әйләнәләр. Әлбәттә, киләчәктә татар телендә тезмә фигыльләренң тулы аңлатмалы сүзлеген төзү – иң изге бурыч!

Тезмә фигыльләренң тулы аңлатмалы сүзлеген төзү өчен бер төркем фәнни хезмәткәрләр өчен юк дигәндә биш-алты ел кирәк булчак, бер кеше андый сүзлекне төзәргә алынса, аңа шактый гомер соралчак.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Баранников А.П. Хиндустани (грамматика). – Ленинград, 1934. – С. 106.
2. Японский лингвистический сборник. – М., 1959. – С. 36.
3. Гиганов И. Грамматика татарского языка. – СПб., 1801. – С. 171.
4. Казембек А. Грамматика турецко-татарского языка. – Казань, 1839. – С. 161.
5. Иванов М. Татарская грамматика. – Казань, 1842. – С. 89;
6. Троянский А. Краткая татарская грамматика. – Казань, 1869. – С. 39.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.–Л., 1960. – С. 263-264.
8. Насилов В.М. К вопросу о грамматической категории вида // Труды Московского института востоковедения. – 1947. – № 4.
9. Баскаков Н.А. Грамматика каракалпакского языка. – Т. II. – М., 1952. – С. 352.
10. Алекперов А.Г. Сложные глаголы в современном азербайджанском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Баку, 1961.
11. Тыбыкова А.Т. Сложные и составные глаголы в алтайском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1963.
12. Оралбаева Нуржамал. Қазіргі казак тіліндегі етістіктен аналитикалық форманттары. – Алма-Ата, 1975.
13. Текуев М.М. Сложные глаголы в карачаево-балкарском языке в сравнительном плане: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1973.
14. Максудый Ә. Төрки сарыф. – Казан, 1910 (гарәп язуында).
15. Нугайбәк Г. Төрлек. – Казан, 1911 (гарәп язуында).
16. Сәгъди Г. Яңы һәм еңи тәртиптә телебезнең сарфы. – Казан, 1913 (гарәп язуында).
17. Ибраһимов Г. Татар сарфы. – 5 нче басмасы. – Казан, 1918 (гарәп язуында).
18. Корбан-Гали М., Бәдигый Х. Ана теле сарфы. – Казан, 1918 (гарәп язуында).
19. Вәлиди Ж. Татар теле грамматикасы. – Казан, 1919 (гарәп язуында).
20. Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр. – Казан, 1945.
21. Газизов Р.С. Сопоставительная грамматика татарского и русского языков. – Казан, 1959.
22. Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. – Казан, 1959.
23. Ганиев Ф.А. Видовая характеристика глаголов татарского языка. – Казань: Таткнигоиздат. – 1963.
24. К вопросу о сложном глаголообразовании в тюркских и монгольских языках// Проблемы общности алтайских языков. – Л.: Наука, 1971.
25. Татар грамматикасы. Өч томда. – I том. – Казан: Инсан-Фикер, 1998. – 361–379 б.

© Әмирова Р.М., 2013

ЭРГОНИМНАРНЫҢ ЛИНГВИСТИК СТАТУСЫ МӘСЬӘЛӘСЕНӘ КАРАТА

Роза Әмирова

РОЗА МӨНИР кызы ӘМИРОВА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт медицина университетының рус һәм татар телләре кафедрасы доценты.

Амирова Р.М. К вопросу о лингвистическом статусе эргонимов.

В статье рассматриваются лингвистические особенности имен собственных, а эргонимы представляются как один из их видов.

Билгеле булганча, ономастиканың ике мәгънәсе бар: беренчедән, ялгызлык исемнәр турындагы фән; икенчедән, ялгызлык исемнәрнең үзе. Ономастика үзе баштарак әдәбиятчы, тарихчы, географларның фәнни тикшеренүләре өчен ярдәмче фән буларак барлыкка килә. Ялгызлык исемнәрне тикшерүгә тел белгечләре дә алынган, атамалар төзелү-ясалу һәм семантик анализ методлары нигезендә өйрәнелә башлагач, ономастика мөстәкыйль фән буларак аерылып чыга. Бүгенге көндә ономастика ялгызлык исемнәрнең барлыкка килү, үсү, кулланылу закончалыкларын өйрәнә. Лингвистик энциклопедик сүзлектә ялгызлык исемгә мондый билгеләмә бирелә: «Собственное имя (оним) (оним – от греч. “имя, название”) – слово, словосочетание или предложение, которое служит для выделения им объекта из ряда подобных, индивидуализируя и идентифицируя данный объект» [1: 473].

Ялгызлык исемнәр озак еллар дәвамында игътибар үзәгендә булуга карамастан, тел белемендә дә, фәлсәфәдә дә ялгызлык исемнәрнең кулланылу һәм мәгънәви табигате турында бердәм фикергә килгәннәре юк. Бу, беренче чиратта, ономастик лексиканың составы, аның кулланылу һәм мәгънәви потенциалының төрле булуына бәйле [2: 34].

Шулай итеп, бүгенге көндә фәндә ялгызлык исем белән бәйле булган берничә

проблема үзәктә тора. Беренчедән, ялгызлык исем белән уртаклык исем арасындагы мөнәсәбәт билгеләнә. Озак еллар бие фәндә ялгызлык исемнәрне уртаклык исемнәрдән аерган ике үзенчәлеккә таянып эш ителә: 1) ялгызлык исем бертөрле предметлар арасынан берсен генә аерып атый; 2) предметка хас үзенчәлекләр ялгызлык исемдә чагылмый, әмма тора-бара галимнәр бу үзенчәлекләрнең генә ялгызлык исем белән уртаклык исем арасына катгый чик куймавын исбатлый башлыйлар. Мәсәлән, А.А. Белецкий искәрткәнчә, теоретик яктан караганда сөйләмдә һәрбер лексема предметлар төркемен генә белдереп калмыйча, аерым бер предметны аерып атарга мөмкин. Галим фикеренчә, сүз ялгызлык исем булмаган хәлдә дә, ялгызлык исем сыйфатында килергә мөмкин [3: 161]. Шулай ук галимнәр предметка, объектка хас сыйфатларны барытик уртаклык исем генә чагылдыра ала дигән фикерне дә кире кагалар. Е.М. Галкина-Федорук фикеренчә, кеше предметны атау өчен аның исемен генә түгел, ә предметның үзен дә белергә тиеш [4: 16]. Татар тел белемендә исә уртаклык исемнәргә, аларның денотатив, сигнификатив һәм коннотатив эчтәлегә булуларын аңлату нигезендә, түбәндәге билгеләмә бирелә: «Нарицательные слова – полные в плане содержания и выражения единицы, которые в полной мере отражают специфику национальной культу-

ры» [2: 36].

Икенчедән, ялгызлык исемнең мәгънәсе булу-булмау проблемасы да галимнәр тарафыннан төрлечә хәл ителә һәм бу юнәлештә фәндә берничә караш яшәп килә:

1) ялгызлык исемнәрнең, гомумән, мәгънәләре юк;

2) ялгызлык исемнәрнең апеллативларга караганда кинрәк мәгънәләре бар;

3) ялгызлык исемнәрнең телдә түгел, ә сөйләмдә генә актуальләшә торган мәгънәләре бар.

Беренче фикерне алга сөрүче галимнәр арасында Е.М. Галина-Федорук (1956), А.А. Реформатский (1996), А.А. Уфимцева (1968), Н.Д. Арутюнова (1977), В.Э. Сталмане (1989), Т.В. Топорова (1996), В. В. Кабакчи (1998) һ.б. фамилияләрен күрергә мөмкин. Мәсәлән, Е.М. Галкина-Федорук фикеренчә, хәзерге әдәби телдә ялгызлык исемнәрнең гомумиләштерелгән төп билгеләрне туплаган төшенчәләре юк, ягъни ялгызлык исемнәр, гомумән, төшенчә белдерми [4: 53]. О.С. Ахманова да шул ук фикердә тора, ялгызлык исемгә билгеләмә биргәндә ул болай ди: “Слово или словосочетание, специфическим назначением которого является обозначение индивидуальных предметов безотносительно к их признакам, т.е. без установления соответствия между свойствами обозначаемого предмета и тем значением (значениями), которое имеет (или имело) данное слово или словосочетание” [5: 175].

Ә менә О.Есперсен ялгызлык исемнәрнең уртаклык исемнәргә караганда да кинрәк мәгънәләре бар дигән фикерне алга сөрә. Аның фикеренчә, әгәр ялгызлык исемнәр мәгънә белдермәсә, аларның уртаклык исемгә күчүләрен аңлап та, аңлатып та булмас иде. Галим фикеренчә, хужасына хас булган билгеләр арасыннан иң танылганы сайлап алына һәм әлегә исем шушы сыйфаты булган башка затны яки предметны сыйфатлау өчен дә кулланыла. С.Влахов, С.Флорин кебек галимнәр О.Есперсен фикерен дәвам итеп, ялгызлык исемнәрнең, чыннан да, зур мәгънәсә бар, дип санылар. Барытик бу мәгънә кайбер исемнәрдә онытыла төшкән, кайбер исемнәрнең мәгънәләрен

бик тиз аңлап, тотып алырга була, ә кайбер исемнәрнең мәгънәләре шушы исемнәр барлыкка килүдә чыганаك булган апеллатив лексика белән туры килә. Димәк, конкрет денотаты билгеле икән, бу ялгызлык исем тагын да кинрәк мәгънәле булып чыга.

В.И. Болотов исә ялгызлык исемнәрне уртаклык исемнәр белән чагыштыру бөтенләй кирәксез гамәл, дип саний. Галим фикеренчә, ялгызлык исемнәрнең сөйләмдә реаль дөнья объекты белән бәйләнешкә кергән очракта гына билгеле бер мәгънәсә була, ягъни ялгызлык исемнәрнең мәгънәсә сөйләмдә генә актуальләшә, ә уртаклык исемнәр исә телдә генә яши. Бу очракта уртаклык исемнәрнең денотатив мәгънәсә белән ялгызлык исемнәрнең энциклопедик (мәгълүмати) мәгънәсен чагыштыру дөресрәк булып, чөнки бу мәгънәләр икесә дә сөйләмдә тормышка ашырыла, дип саний автор [6: 6-10].

Ялгызлык исемнәрен тикшерүдә өченче мәсьәлә – ялгызлык исем белән атама белдергән төшенчә арасындагы бәйләнеш проблемасы тора. Биредә дә фәндә төрле карашлар яшәп килә. Шулай да алар, нигездә, ялгызлык исемнең төшенчәсә бар дигән фикергә кайтып кала. Мәсәлән, В.И. Болотов фикеренчә, ялгызлык исемгә хас төп үзенчәлекләрен берсе итеп аның «энциклопедик мәгънәсә» булуы санала. Энциклопедик мәгънә дигәндә, денотат турындагы конкрет мәгълүматлар суммасы күз алдында тотыла [7: 48].

Ялгызлык исемнәрне тикшерүгә үзенә бик күп хезмәтләрен багышлаган А.В. Суперанская ялгызлык исемнәренә генә хас төп билгеләр итеп түбәндәгеләрне күрсәтә:

1) ялгызлык исем уртак билгеләре булган объектлар төркеменә түгел, ә аерым бер объектка гына кушыла;

2) ялгызлык исем белән атала торган объект һәрбер очракта да башкалардан аерып куела;

3) исем төшенчә белән бәйле түгел һәм тел дәрәжәсендә аерым-ачык коннотациясә дә юк, ягъни барлык ялгызлык исемнәргә дә хас булган уртак төшенчә юк дигән сүз [8: 324-325]. Соңрак үзенә “Апеллатив –

онома” дигән мәкаләсендә А.В. Суперанская ялгызлык исемнәр белән алар белдергән төшенчә арасында бик үзенчәлекле бәйләнеш булуына басым ясый. Галим фикеренчә, ялгызлык исемнең иң төп үзенчәлегә – ялгызлык исемнең төшенчә белән түгел, ә конкрет бер предмет белән бәйләнештә булуы [9: 26]. Соңрак бу фикер татар тел белемдә Г.Р. Галиуллина хезмәтләрендә тагын да үстерелә. Галим фикеренчә, ялгызлык исемнәр төшенчә белән бик үк тыгыз бәйләнештә тормыйлар, предметлар, күренешләр төркемен жыеп атау аларга хас түгел. Ялгызлык исемнәрдә, гадәттә, аерым бер предмет белән бәйләнеш беренче планга куела. Әмма ялгызлык исемнәрдә, барыбер, уртаклык исемнәргә караганда күбрәк мәгълүмат бар, чөнки аларның телдәге генә түгел, ә телдән тыш мәгълүматларны да чагылдыру сәләте бар [2: 37].

Аңлашылганча, уртаклык һәм ялгызлык исемнәрнең эчтәлегендә төшенчә ята, әмма ялгызлык исем, башка сүзләрдән аермалы буларак, төшенчә белән турыдан-туры бәйлә түгел. Ялгызлык исем белдергән төшенчә аның денотат белән бәйләнешендә чагыла [1: 473].

Ялгызлык исемнәр белән бәйлә дүртенче мәсьәлә онимнар башкара торган функцияләрдән гыйбарәт. А.А. Уфимцева сүзләренә эчтәлегә һәм кулланылу даирәсе буенча төркемләгәндә түбәндәгеләргә бүлә:

1) лексик яктан тулы мәгънәле сүзләр. Аларның тулы семантик структурасы бар һәм алар телдә бер үк вакытта төп ике функцияне – сигнификатив һәм атау функцияләрен башкара;

2) лексик яктан тулы мәгънәле булмаган сүзләр. Алар телдә бары тик бер генә – атау функциясен генә башкаралар. Икенче төрле әйткәндә, болар – ялгызлык исемнәр [10: 72].

Украина ономатологы Ю.А. Карпенко да ялгызлык исемнәр белән уртаклык исемнәр арасындагы төп аерма итеп алар башкара торган функцияләренә атарга куша. Шулай нигездә, ул ялгызлык исемнәрнең аерып атау, уртаклык исемнәрне классификацияләү, төркемнәргә берләштерү функцияләрен күрсәтә, ягъни бер генә төрле предметны атаса – ялгызлык исем, бертөрле предметларны атаса – уртаклык

исем була [11: 45].

Бишенчедән, ялгызлык исемнәрне тикшергәндә, галимнәр аларның грамматик үзенчәлекләренә дә игътибар итәләр. Грамматикаларда ялгызлык исем уртаклык исемгә каршы куела, әмма исем сүз төркеменә кергән сүзләрдә генә. Ә бит ялгызлык исемнәр составына башка сүз төркемендәге сүзләр, хәтта бәйләкләр дә керә. Әмма галимнәр фикеренчә, ялгызлык исем буларак кулланылганда, бу сүзләр исем сүз төркеменә хас грамматик билгеләренә дә ала [1: 473].

Шулай итеп, ялгызлык исемнәрнең түбәндәге үзенчәлекләрен аерып күрсәтергә мөмкин:

а) уртаклык исемнәр белән чагыштырганда, алар генетик яктан икенчел (ялгызлык исемнәрнең бик күп өлеше уртаклык исемнәр нигезендә барлыкка килгән);

б) ялгызлык исемнәр функциональ яктан да икенчел, чөнки алар уртаклык исем белән атала торган предметны аерып атыйлар;

в) ялгызлык исемнәрнең телдәге урыны да бик үзенчәлекле (аларны телнең лексик катламына гына кертеп булмый, чөнки аларның үзенчәлекләре фонетика, грамматика тармакларында да чагыла);

г) алар лексик-семантик, грамматик һәм функциональ яктан махсуслашкан;

д) уртаклык исемнәрдән аермалы буларак, ялгызлык исемнәрдә омонимия, синонимия, антонимия, күпмәгънәлек һ.б. тел күренешләре бөтенләй башкача чагыла;

е) апеллативлар белән чагыштырганда, ялгызлык исемнәрнең кулланылу ягыннан да статистик закончалыклары бар (мәсәлән, апеллатив лексикадан гына торган текстлар ялгызлык исемнәрдән генә торган текстларга караганда бик күпкә ешрак очрый).

Әмма ономастика фәне бер урында гына тормаган кебек, ялгызлык исемнәр турындагы фәнни хезмәтләрдә дә карашлар төрлеләгә чагыла. Мәсәлән, А.В. Суперанская соңгы елларда басылган хезмәтләрендә үзенә элекке фикерләреннән кайтып, ялгызлык исемнең семантикасын яңача бәяли: “Имя собственное дается одному, специально выделяемому объекту, входящему в известный

класс, для его идентификации в ряду однородных и отличия от прочих объектов того же и других рядов. ...Индивидуальная закрепленность имени за объектом способствует редукции семантики того апеллятива, от которого образовано имя, и насыщению имени коннотациями, связанными с именуемым объектом, его спецификой, отличительными чертами [12: 7]. Шул рәвешчә, ялгызлык исемен кулланганда аның семантикасы һәм эчке формасы мөһимрәк булып чыга.

Н.И. Толстой әлеге тезисны кире кага. Галим фикеренчә, ялгызлык исемнәрнең индивидуаль мәгълүматы булуга карамастан, алар семантикага, ягъни бер төрле предметларга хас булган сыйфатларны гомумиләштерүче семантик билгеләр кушылмасы түгел. Бу үзенчәлек, нигездә, уртаклык исемнәрдә чагыла [13: 397].

Ялгызлык исемнәргә хас үзенчәлекләренә шактый тулы тасвирлаган авторлардан тагын И.А. Воробьеваны атарга мөмкин. Ул ялгызлык исемнәрнең өч компоненттан торган мәгънәви төзелеше булуын ассызыклай. Болар: денотатив, сигнификатив һәм структур компонентлар. Ялгызлык исемнәрнең һәрбер

төренә хас булган аталу һәм кулланылу үзенчәлекләрен дә милли йолаларга бәйләп аңлатуы белән дә галим югары бәягә лаек.

Югарыда баян ителгәннәрдән чыгып, шуны әйтергә кирәк: безнең тикшерү объекты булган эргонимнар – ялгызлык исемнең бер төре. Ялгызлык исемнәргә хас булган барлык сыйфатлар аңа да хас дигән сүз.

Димәк: эргонимнар чынбарлыкның аерым предметларын конкрет атау өчен хезмәт итә һәм бер төрле предметлар арасынан берсен аерып алып атый, әмма атый торган предмет һәм объектның үзенчәлекләрен, сыйфатларын ачмый.

Эргонимнарда, гадәттә, төшенчә белән турыдан-туры бәйләнеш юк. Эргоним, нигездә, объект өчен “әлмә такта” буларак кына хезмәт итә. Шул ук вакытта төп денотат белән ассоциация дә тудыра.

Эргонимнар составына, ялгызлык исемнәргә хас булганча, теләсә кайсы сүз төркеменә караган лексема, хәтта бәйлек тә керергә мөмкин.

Эргоним ялгызлык исемнәрнең барлык функцияләрен дә башкара. Әмма эргонимнарның үзләренә генә хас функцияләре дә бар.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М: Наука, 1990. – 682 с.
2. Галиуллина Г.Р. Татарские личные имена в контексте лингвокультурных традиций. – Казань: Изд-во Казан. унив-та, 2008. – 352 с.
3. Белецкий А.А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). – Киев: Изд-во Киевского унив-та, 1972. – 209 с.
4. Галкина-Федорук Е.М. Слово и понятие. – М.: Наука, 1956. – 212 с.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1996. – 607с.
6. Болотов В.И. Актуализация антропонимов в речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1971. – 20 с.
7. Болотов В.И. Назывная сила имени и классификация существительных в языке и речи // Восточнославянская ономастика: исследования и материалы. – М.: Наука, 1979. – С. 47-58.
8. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М: Наука, 1973 – 420 с.
9. Суперанская А.В. Апеллятив – онома // Имя нарицательное и собственное. – М: Наука, 1978. – С. 5-35.
10. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М: Наука, 1968. – 270 с.
11. Карпенко Ю.А. Специфика ономастики // Русская ономастика. – Одесса: Изд-во ОГПИ, 1984. – С. 3.
12. Суперанская А.В. Эволюция теории имени собственного в Европе // Вопросы филологии. – 2002. – №3 (12). – С. 5-17.
13. Толстой Н.И. Имя в контексте народной культуры // Язык о языке: Сб. статей. – М: Языки русской культуры, 2000. – С. 101-111.

© Булатова Ә.К., 2013

ЛЕКСИК МӘГЪНӘНҖ ҮЗГӘРҖШҖ

Әлфия Булатова

ӘЛФИЯ КӘРИМ кызы БУЛАТОВА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты лексикология һәм диалектология бүлегенең фәнни хезмәткәре.

Булатова А.К. Изменение лексического значения.

Рассматриваются семантические изменения лексических значений: расширение, сужение, перенос значений; отдельно анализируется явление семантической деривации в татарском языке.

Жәмгыяттә барган үзгәрешләр яңа төшенчәләрнең барлыкка килүенә сәбәп булып торалар. Телдә яшәп килгән сүзләр яңа мәгънә төсмерләре, мәгънәләр белән байый, лексик-семантик вариантлар киңәргә яки тараерга мөмкин, шулай итеп аларның семантик кыры үзгәрә. Бу исә телнең эчке мөмкинлекләренең күрсәткече татар теленең лексиконын сан һәм сыйфат ягыннан үстерү һәм баетуның үтемле һәм экономияле юлы булып тора.

Телнең сүзлек составы үзгәрештә булган кебек, сүзнең мәгънәләре даими үзгәрәп торалар, моңа, үз чиратында, күп алшартлар сәбәп булырга мөмкин. Күпмәгънәлекнең барлыкка килүенә экстралингвистик (телдән тыш) һәм интралингвистик (тел белән бәйлә) факторлар йогынты ясый.

Телдән тыш шартларга килгәндә, без, беренче чиратта, экономия, оптимизация принцибын атап китәргә тиеш. Яңа барлыкка килгән һәр төшенчәне яңа сүз белән атау мөмкин түгел, бу телдәге сүзләр санының чиксез артуына китерә, кеше барлык сүзләренә хәтерендә саклап кала алмаса мөмкин. Мисал өчен *жөй* сүзен алып карыйк. Номинатив мәгънәдә әлегә сүз ‘тукуыма, тире һ.б. нәрсәләрнең кисәкләрен бер-берсе белән тегеп беркеткән урын’: *Һәр чигештә күпме яшь тамчысы, / Күпме сагыш һәрбер жөендә* (М.Жәлил). Тормыш барышында сүз шулай ук ‘хирургик операцияләрдә тән тукумасын ялгау өчен тегелгән урын, шул

операциядән соң калган эз’ төшенчәсен дә аңлата башлый: *Күлмәгенең ачык якасы астыннан муенындагы яра жөе* күренә иде (Г.Әпсәләмов). Охшашлыктан чыгып, техник эретеп ябыштырылган урын да шулай ук атала башлый: *эретеп ябыштырылган жөй*. Шул рәвешле, бер сүз ярдәмендә кеше берничә төшенчәне атау мөмкинлеге туа, бу очракта телнең сүзлек составы сыйфат ягыннан үсеш ала, *жөй* сүзенең лексик-семантик вариантлары арасында уртақ ‘беркетелгән урын’ мәгънәсе сакланганлыктан, мәгънә буталчыкларыннан азат ителә.

Мәгънә үзгәрешләрендә икенче экстралингвистик фактор булып кеше аңының гомумиләштерү үзлегә тора. Иң бай телләрнең сүзлек составы да чиксез була алмый, төшенчәләр мәгънәләр санына караганда күпкә артыграк була. Шул сәбәпле, кеше аңы гомумиләштереп бер төрдән булган төшенчәләрен бер үк сүз белән атый башлый. Мәсәлән, *итәк* сүзе туры мәгънәсендә ‘күлмәк, алъяпкыч, пальто һ.б.-ның билдән түбәндәге өлеше’н белдерә: *Ханым чүгәләп, күлмәк итәген кайтара төште дә, жылы тимер идәнгә утырды* (Ә.Еники). Тарихи үсеш дәверендә сүзнең шулай ук башка лексик-семантик вариантлары барлыкка килгән: 1) ‘юбка, киём төре’: *Ул киенгән газ итәкләр* Жил-давылда ялтырый (Н.Исәнбәт); 2) ‘тез өсте, ал’: *Никтер әнине сагынам. Аның итәгенә ятып, олак еглыйсым, дөньяның мине жәберләве турында*

йөрәгемдә уянган зардан күз яшем белән бушанасым килә (Г.Ибраһимов); 3) ‘үлчәү берәмлеге, итәкнең алгы өлеше кадәр’: *Сиңа менә, бер итәк... кәнфит, прәннек, чикләвек, җимеш.... бары да бар* (Ф.Бурнаш); 4) ‘салават күперенең чите’: *Салават күперенең бер итәге иген кырына терәлгән* (Ә.Еники); 5) ‘урман, болын һ.б. кырые, чите’: *Урман итәгендә, безнең яткан чокырдан бер ярты километр биредә, кеченә авыл* (Ф.Кәрим); 6) ‘биек нәрсәнең сөзекләнеп җәелеп киткән астагы кырые, чите’: *Ниһаять, соңгы үрне менеп, тау итәгендә яткан авыл каршына килеп чыкты Гыйлемхан* (Р.Мөхәммәдиев); 6) ‘дингез, елга, океан яры’: *Фәтхи инеш итәгенә төшеп китте* (Ш.Камал); 7) ‘эз, игътибарлык’: *Авыл халкы аның [этнең] улавын ишетү белән таралган итәген тиз генә җыеп ала* (Ф.Кәрим).

Сүзләрнең семантик үзгәрешләргә дучар булуына социаль факторлар зур йогынты ясый. Һәрбер ижтимагый төркем, җирлек үзенә генә хас атамалар белән сыйфатланьрга мөмкин. Сүз әлеге ижтимагый, мәдәни, һөнәри төркемнәрдә аерым мәгънә төсмерләре алып күп мәгънәле булып китә. Мәсәлән, *божра* сүзе спортчылар телендә ‘көрәш майданы’ мәгънәсенә ия. Шулай ук монда арга һәм жаргон сүзләренә дә кертеп карап була. Мәсәлән, *карга* сүзе номинатив мәгънәдә ‘козгыннар семьялыгыннан елтыр кара яки шәмәхә каурийлы урта зурлыктагы кош’: *Карга килсә, кар китә* (мәкаль); жаргон телендә уен картә билгеләренен берсе: *карга короле. Койрык* – ‘хайван гәүдәсенен төп өлешеннән артка чыгып тора торган озынча үсенте’: *Эт тә ашатканда койрык болгар* (мәкаль); студентлар, укучылар телендә ‘тапшырылмаган имтихан, зачет’ мәгънәсендә дә килергә мөмкин: *Вәлинең экономикадан койрыгы бар*.

Полисемия (күпмәгънәлек) турында сүз йөрткәндә шулай ук психологик факторлар да бик әһәмиятле була. Барыннан да элек без әлеге факторларга төрле тыюларны, табу, эвфемизмнарны кертеп карыйбыз. Әлеге тыюлар курку, дини вазгыятьтән, этик моментлардан чыгып билгеләнергә мөмкин. Күрсәтелгән сәбәпләрдән чыгып,

кешеләр эвфемизмнар куллана башлыйлар, ягъни кеше организмның җенси-интим өлешләрен һәм функцияләрен эмоциональ бәяләү, яңгырашлары тупас сүзләренә башкаларга алмаштыралар. Мисал. *Кандала* кеше каны белән тукланучы паразит бөҗәкне аңлата, әмма халыкта әлеге бөҗәкне болай атаудан тыелалар, кандала үрчәргә мөмкин дип санылар, шунлыктан күп очракта *кибәк* сүзе кулланыла (номинатив мәгънәсе ‘башаклы игеннәренә сукканда барлыкка килә торган калдыклар’): *Миңа, өй эче бөркү булу өстенә, таракан, кандалалар төрле яктан һөҗүм итә башыйлар* (М.Гафури). *Йосыф муеныннан кибәк тотты* (Г.Коләхмәтов).

Интралингвистик факторлар дигәндә, без икетеллелек шартларында күпмәгънәлек барлыкка килүне дә, шулай ук калькалаштыруны да кертеп карыйбыз. Мәсәлән, *тәрәзә* сүзе. Төп мәгънәсе – ‘эчендә кеше яши, эшли яисә кереп йөри торган корымаларның диварында яктылык керсен өчен пыяла куелган ачыклык, уем’; ассоциатив мәгънә һәм структур моделе рус теленнән алыну нәтижәсендә ‘эш вакытында берәр сәбәптән килеп чыккан буш ара, буш сәгать’: *Минем буш дәресем, “тәрәзәм” бар иде* (Ә.Касыймов).

Телгә бәйле сәбәпләргә әдәби тел белән диалектлар арасындагы бәйләнеш нәтижәсендә барлыкка килгән күпмәгънәлекне дә кертеп карый алабыз. Татар телендә семантик диалектизмнарның саны бик күп. Диалектизмнар әдәби телгә кертелмәгән теге яисә бу төшенчәгә аңлатма булмаган очракта үтеп керәләр. Әдәби тел сүзләре белән бер үк әйтелештә булган, әмма мәгънәләре аерымланган диалектизмнар саны байтак. *Әсәр* – мишәр диалектының кузнецк сөйләшендә ‘тамаша, кызык’ мәгънәсендә кулланыла: *Тыңлагыз. Тагын бер әсәр сүлим* [8: 88]. Урта диалектның балтач, минзәлә, бөре, пермь, но-крат, богырыслан, златоуст сөйләшләрендә *тупса* сүзе ‘бусага’ мәгънәсендә кулланыла: *Ишек тупсасына утырганыга йарата бу* [8, 358]. *Бусага* – мишәр диалектының ләмбрә сөйләшендә ‘яшь килеңнең беренче кәргәндә бирә торган бүләге’: *Ике чын кизе ыштан хәзерли, кайынанага да, бусагага да* [8, 139]. *Бүлмә* – номинатив мәгънәдә ‘өйнең,

стена белән яки бүтәнчә аерып эшлэнгән өлешләрнен берсе': *Мин аш бүлмәсенә кердем*. Урта диалектның минзәлә, каргалы сөйләшләрнен 'чолан' мәгънәсендә дә кулланыла: *Безнең бүлмә йуг, әнә келәт* [8: 142].

Тел белемендә семантик деривация термины яшәп килә. Гадәттә, деривация дигәндә, аерым билгене теләсә нинди икенчел билгеләр ярдәмендә үзгәртүне аңлайлар, һәм термин сүзьясалышына кайтып кала. Семантик деривация булганда лексик күпмәгънәлек, ягъни сүзнен яңа мәгънәләр алуы күздә тотыла. Д.Н. Шмелев бу очракта әле мәгънәләр арасында ияртүле (эпидигматик) бәйләнеш булуы мәжбүрилеген ассызыклай. Семантик деривация дип сүзнен семантик ясалма, икенчел мәгънәләре, семантик коннотацияләре, алардан чыгып семантик синкретизм барлыкка килү процессы атала. Семантик деривация семантик үзгәрешләрнен санча күрсәткече булып тора: яңа мәгънәләр сүзнен семантик кырын, күләмен киңәйтә. Семантик деривация барыннан да элек сөйләм күренеше буларак сыйфатланырга мөмкин, чөнки теге яисә бу коннотацияләрнен актуальләшүе әлегә тел берәмлегә кулланылган контекстка бәйләнәп кала.

Әлегә очракта телнен үз законнарына ярakлыштырылып кулланыла торган сүзләрнен мәгънәләрен бутау куркынычы янамай. Чөнки күпмәгънәле сүз аерым бер сөйләм моментында үзнен бер мәгънәсендә генә кулланыла.

Мәгънә киңәю дүрт төрле юнәлештә барырга мөмкин:

а) тормыштагы үзгәрешләргә бәйлә барлыкка килгән яңа төшенчәләрен атау өчен, телдә инде яшәп килгән сүзләрне яңа мәгънәдә куллану. Мәсәлән, *ташлама* сүзе түбәндәге лексик-семантик вариантларында кулланыла: 1) кемгә дә булса гомуми таләпләрне йомшарту, аның хаталарын һ.б. өлешчә гафу итү: *Сиңа моннан соң ташлама булмаячак, аны белеп тор* (Г.Галиев); 2) кемнен дә булса таләбен яки теләген өлешчә үтәү йөзеннен эшлэнгән эш, чыгыш: *Хуҗаларга килгән зарарны профсоюзлардан түләтүне тыя торган закон ... эшчеләргә кайбер ташламалар ясауны аңлата* (Яңа тарих); 3) хак-бәя мәсьәләсендә үзара тизрәк

килешүгә юнәлтелгән тәкъдим: *Үсеп баручы илләр белән сәүдәдә ташламалар ясау*. Соңгы ун-егерме елда сүзнен мәгънәләре киңәеп, 'льгота, гомуми кагыйдәләрдән чыгарма буларак ниндидер жиңеллек бирү' варианты барлыкка килде: *Хезмәт ветераны таныклығы алдым, әмма миңа ташламалар бирүдән баш тарттылар* ("Мәдәни жомга" газ.).

Күзлек сүзнен номинатив мәгънәсе – күзнен күрү сәләтендә кимчелекләр булаганда яисә күзне көчле яктылыктан зарараланудан саклау өчен күзгә киелә торган ике пыяладан гыйбарәт оптик әсбап: *Нәфисә бөтен йөзен каплап торган зур күзлегә аша әле бер якка, әле икенче якка карап ала* (Г.Бәширов). Вакыт узу белән кемгә яки нәрсәгә дә булса билгелә бер караш, уңай яки тискәре мөнәсәбәт лексик-семантик вариантын ала. *Бөтен уен шушы метод күзлегеннан торып, әсентекләп эшлэнгән* (М.Жәлил).

Сүзнен мәгънәсе үзгәрү, киңәю сүзнен семантик эчтәлегә яңа барлыкка килә торган мәгънәгә яки төшенчәгә каршы килмәсә генә телдә файдаланыла. Шуңа күрә сүзнен мәгънәсе һәрвакытта да киңәя алмый.

б) алынма сүзләрне алыштыру өчен, телнен үз сүзләрен яңа мәгънәдә куллану. Мәсәлән, *берлек* – 1) бер сумлык акча: [*Ләйсән*] йомарланган *берлек* сузды ("Азат хатын" журн.); 2) сүз бер генә кеше яки предмет турында барганда кулланыла торган төрләнү формасы: *Сан категориясенең берлек төре һәрвакыт нуль формада була, берлекнен үзенә аерым формативы юк*. (В.Хангильдин); 3) бердәмлек, оешканлык, шулай ук ассоциация, союз: *Рәссамнар берлеге бинасында Габдулла Тукайның 120 һәм Муса Жәлилнен 100 еллыгына багышланган күргәзмә ачылды* ("Казан утлары" журн.).

в) калькалаштыру юлы белән татар телнен үз сүзләренә яңа мәгънәләр өстәлү. Мәсәлән, *текә* – 'жир өстеннен зур почмак ясап күтәрелгән' урын (*Ике тау арасындагы текә юлдан атны тыя-тыя төштеләр*. (Ә.Еники). Соңрак әлегә сүз рус телнен калькалаштыру нәтижәсендә югары хакимлек булу лексик-вариантында да кулланыла башлай. *Бездә законнар, кагыйдәләр*

көчлеләр, “**текаләр**” ягына авышырга бик сәләтле (“Безнең гәжит” газ.).

г) күчерелмә мәгънәлек нәтижәсендә сүздә барлыкка килгән семантик үзгәрешләр. Күчерелмә мәгънә дигәндә, бер предмет (күренешнең) атамасы билгеле бер метонимик, метафорик яисә башка ассоциатив билгеләр ярдәмендә икенче бер предмет (күренеш) атамасына күчерелү истә тотыла. Мәсәлән, *бәйрәм* сүзе туры мәгънәсендә күңел ачып ял итү көне яки көннәре: *Бәйрәм көн шикелле Авианос эчәндә: / Ниндидер сөөнеч һәркемнең йөзәндә* (Х.Туфан). Ассоциацияләр нәтижәсендә сүз шулай ук ‘зур шатлык, куаныч тантана’ күчерелмә мәгънәсен алган: *Мәдинәгә тик эш кенә булсын, эш – аның куанычы, шатлыгы, бәйрәме* (М.Хәсәнов).

Тел белемендә генетик күчерелмә һәм күчерелмә мәгънәле сүзләргә аерып карыйлар. Генетик күчерелмә мәгънәләр телдә туры мәгънәләр белән беррәттән кулланыла, алар эмоциональ-экспрессив бәяләү төсмерендә булмый, алар үзләренә килеп чыгышы ягыннан күчерелмә булалар. Мәсәлән, *койрык* сүзе – 1) ‘хайван гәүдәсенең төп өлешеннән артка чыгып тора торган озынча үсенте’: *Тиен дә койрыктан уңган: сикерсә – пружинадай булган, йокласа – юрган* (А.Алиш); 2) ‘йөзгеч жайланмаларында артык өлеш һәм киль’ дигән лексик-семантик вариант: *Пароходның койрык ягында ышык һәм жылы иде* (Ә.Еники).

Күчерелмә мәгънәләр исә образлык белән

сыйфатланалар, аларда ниндидер бәяләү төсмере була. Мәсәлән, *йөрәк* сүзен алың. *Йөрәк* – ‘кешедә яки хайванда күкрәк куышыгында урнашып, кан әйләнешен тәмин итә торган мускуллы капчыксыман үзәк орган’. (*Мин сугышка керсәм, дошманымның / Йөрәгенә төзәп атармын* (Ф.Кәрим). Күчерелмә мәгънәдә үзәк, кешенең эчке дөньясы лексик-семантик вариантларда да кулланыла (*Кемне сөя икән Гөлчирәбез, / Кемдә икән аның йөрәге?* (Ф.Кәрим). *Сугыш башланып өлгермәде, дошман безнең илебездә йөрәгенә кулын суза башлады* (И.Гази).

Сүзне диахроник планда караганда, аның мәгънәләре вакыт узу белән кулланыштан төшөп калырга да мөмкин, бу мәгънә тарау күренеше була. Мәсәлән, *аш* сүзе гомумән ризык мәгънәсендә булган: *Кеше кешедән өстен, әмма берәү дә аштан өстен түгел, – дип, фәлсәфәгә керешеп китте Гыймади* (Ә.Фәйзи). Хәзерге вакытта исә ул беренчегә бирелә торган шулпалы ризыкны, ашамлыкны белдерә: *Сыер итеннән пешкән кәбестә ашыннан да ким булмый бу* (Г.Гобәй). Беренче мәгънәсендә хәзерге телдә сүз кулланылмый диярлек.

Нәтижә итеп әйткәндә, сүзнең мәгънәләре һәрдаим үзгәрештә, үсештә була, алар вакыт узу белән, экстралингвистик, интралингвистик факторлардан чыгып я киңәергә, я тараерга мөмкиннәр. Мәгънәләр артык киңәеп семантик уртаклыкны югалтырга да мөмкин, бу очракта күпмәгънәлек таркалу һәм омоним сүзләр хасил булу күзәтелә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
2. Әхәтов Г.Х. Хәзерге татар теленең лексикологиясе. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1976. – 132 б.
3. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи этимологик сүзлегә. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2001. – 272 б.
4. Бәширова И.Б. Хәзерге татар әдәби теле. Семасиология: Татар лексикасында системалы бәйләнеш-мөнәсәбәтләр. – Казан: Алма-Лит, 2006. – 192 б.
5. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге татар теленең лексик системасы үсеш юллары // Татар грамматикасы: Өч томда. – 1 т. – Мәскәү: Инсан. – Казан: Фикер, 1998. – 512 б.
6. Мөхиярова Р.Х. XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы татар әдәби теле лексикасы. – Казан: Тат. кит. нәшр. 2009. – 183 б.
7. Татар теленең аңлатмалы сүзлегә: 3 томда / Редкол.: Л.Т. Мәхмүтова, М.Г. Мөхәммәдиев, К.С. Сабиров, Ш.С. Ханбикова. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1977-1981.
8. Татар теленең зур диалектологик сүзлегә / Төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыкова, Т.Х. Хәйретдинова. – Казан: Тат. кит. нәшр. – 2009. – 839 б.
9. Ханбикова Ш.С. Сүз һәм аның мәгънәләре // Татар теле һәм әдәбияты. – 6 чыг. – Казан, 1997. – 50-57 б.

© Вәлиева Л.Г., 2013

ТӨРКИ ТЕЛЛӘРДӘ СӘБӘП-НӘТИЖӘ, МАКСАТ ҺӘМ ШАРТ МӘГЪНӘСЕНЕҢ ҮЗАРА МӨНӘСӘБӘТЕ

Лениза Вәлиева

ЛЕНИЗА ГАЗИНУР кызы ВӘЛИЕВА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты фәнни хезмәткәре.

Валиева Л.Г. Взаимосвязь причинно-следственной, целевой и условной семантики в тюркских языках.

Рассматривается взаимосвязь причинно-следственной, целевой и условной семантики между синтаксическими единицами в татарском и в некоторых других тюркских языках.

Хәзерге тел белемдә төрле тел күренешләренең семантикасын философ, логик, психолог карашларны исәпкә алып анализлауга зур игътибар бирелә. Әлеге өлкәгә кызыксыну артуны мәгънәви мөнәсәбәтләрне өйрәнүнең телнең коммуникатив асылын ачарга мөмкинлек бирүе белән аңлатырга була. Бу юнәлештә синтаксик берәмлекләр арасындагы мәгънәви мөнәсәбәтләрнең семантикасын һәм белдерелү үзенчәлекләрен комплекслы тикшерү мөһим санала.

Телнең синтаксик төзелешендә уйлау, фикерләү категорияләре бик тулы ачыла. Мәгънәви мөнәсәбәтләрне чагыштырма планда өйрәнү семантик бәйләнешләрне тирәнрәк аңларга, тугандаш төрки телләр өчен урта булган махсус белдерү чараларын ачыкларга, теге яки бу семантиканы чагылдыруның специфик ысулларын билгеләргә мөмкинлек бирә.

Тел күренешләрен семантик яктан тикшерүгә В.А. Белошапкова, А.В. Бондарко, М.З. Зәкиев, Ф.С. Сафиуллина, В.Н. Ярцева һ.б. галимнәр хезмәтләрендә урын бирелә.

Синтаксик берәмлекләр арасындагы бер төр мәгънәви мөнәсәбәтләр икенче төр мөнәсәбәтләр белән тыгыз бәйләнештә торалар. Еш кына бер үк формаль күрсәткечләр төрле мөнәсәбәтләрне белдерү өчен хезмәт итә һәм шуңа бәйле рәвештә аларны аеруда кыенлыктар туа. Бу мәкаләдә татар әдәби телендә һәм кайбер башка төрки телләрдә (төгәлрәк

әйткәндә, азербайжан, гагауз, карачай-балкар телләрендә) сәбәп-нәтижә, ягъни каузаль мөнәсәбәтләрнең максат, шарт мөнәсәбәтләре белән бәйләнеше тикшерелә.

Синтаксик берәмлекләр арасында каузаль һәм максат мөнәсәбәтләре үзара бик тыгыз бәйләнештә. Әлеге мөнәсәбәтләрдә бер ситуация икенчесенең үтәлүе өчен нигез булып тора. Хәтта “фикерләү үсешенең башлангыч этапларында сәбәп һәм максатның кушылуы (бер-берсеннән аерылмавы) күзәтелә” [1: 26]. Борынгы грек философы Аристотель (б.з.к. 384-322 еллар) чынбарлыкның дүрт төрле сәбәбен, шул исәптән максат сәбәбен аерып күрсәтә [2: 60]. Шулай итеп, максат сәбәпнең бер төре буларак карала. Тел белеме фәнендә дә максат белдерүче төзелмәләрне сәбәптән ясалган итеп, максатны көтелгән нәтижә дип билгеләгән хезмәтләр бар (мәсәлән, В.А. Белошапкова, С.Ж. Тажибаева [4] тикшеренүләре).

Максат төшенчәсе, сәбәп һәм нәтижә төшенчәләре кебек үк, философ категориягә керә. Сәбәп нәтижәдән алда булган һәм аны барлыкка китергән күренеш дип аңланыла, ә максат – процессны үтәүче эшчәнлекнең билгеле бер көтелгән нәтижәсе. Максат, сәбәп белән нәтижәдән аермалы буларак, килчәккә юнәлдерелгән, аның тормышка ашырылуы аңлы эшчәнлекне таләп итә.

Бер үк бәйләүче чаралар сәбәп-нәтижә мөнәсәбәтен дә, максат мөнәсәбәтен дә

белдерүче конструкцияләр арасында кулланылалар. Мондый очракта формаль күрсәткечләр мәгънә аеруга хезмәт итә алмый. Мәсәлән, максат хәлләре дә, сәбәп хәлләре дә юнәлеш килеш формасындагы исемнәр белән, ияртүче кисәккә *өчен* бәйләге, *дип* сүзе ярдәмендә ияргән кисәк белән белдерелә ала. Шулай итеп, синтаксик берәмлекләр арасында кайсы төр мөнәсәбәт урнашуын мәгънәгә карап билгелибез. Чагыштырыйк: *Егет тә, кыз да тырышлыклары өчен* уңыш бәйрәмендә бүләкләналәр (Г.Мөхәммәтшин); *Без бит монда хушлашыр өчен* килдек (Р.Зәйдулла). Ике жөмләдә дә, сүзтезмә компонентларын үзара бәйләп һәм алар арасында билгеле бер мәгънә мөнәсәбәтләре урнаштырып, *өчен* бәйләге кулланылган (*тырышлыклары өчен бүләкләнү* һәм *хушлашыр өчен килү*). Беренче мисалда егет белән кызны тырышлыклары өчен бүләклиләр, бүләкләү – аларның тырышлыгы нәтижәсе, тырышлык – бүләкләүгә китергән сәбәп → аңа каузалы семантика бирелә. Икенче жөмләдә килүнең конкрет максаты әйтелә, процесс киләчәккә юнәлдерелгән → хәл белән хәбәр арасында максат мөнәсәбәте урнаша.

Каузалы мөнәсәбәт хәл фигыль формалары белән дә белдерелә ала. Хәл фигыль өстәмә процесстан аңлашылган сәбәпне белдерә. Тел материалын анализлаудан күренгәнчә, *-ып/-еп* хәл фигыль формасы максат мәгънәсен белдерүгә дә хезмәт итә ала.

Күзәтүләрдән чыгып шуны әйтергә мөмкин: каузалы мөнәсәбәт булганда, хәл фигыль формалары еш кына теге яки бу эш-хәл үтәлүнең мотивын, процессны үтәүченең эмоциональ-психик халәтен белдерә. Мәсәлән: *Баласын тартып алуларыннан куркып, күкрәгенә ныграк кысты* (М.Хужин); *Албуга уңайсызланып кып-кызыл булды* (Н.Фәттах); *Хаксызлыкны күреп ярсыйм, шашам, / Матурлыкны күреп тезләнәм* (Р.Вәлиев). Ә хәл фигыль формасы ярдәмендә максат мөнәсәбәте белдерелгәндә, процесс билгеле бер максатка юнәлтелеп башкарыла. Мәсәлән: *Әнкәй, бәләш пешерергә жыйенып, мичкә ягып жибәрде* (Р.Вәлиев).

Иярчен сәбәп жөмлә дә, иярчен максат жөмлә дә баш жөмләгә юнәлеш килеш формасы белән иярә ала. Иярчен жөмлә баш

жөмләнең сәбәбен белдергәндә, күпчелек очракта юнәлеш килеш кушымчасы синтетик жөмләнең *-ган/-гән, -кан/-кән* формасындагы сыйфат фигыль белән бирелгән хәбәренә ялгана: *Беринди дә уе булмаганга, бармаклары үзләреннән-үзләре гитара кылларын чирткәли башлады* (Ә.Гаффар). Иярчен жөмлә максат мәгънәсендә икән, юнәлеш килеш кушымчасын гадәттә иярчен жөмләнең боеру наклонениесендә булган хәбәре ала: *Безнең мунча янында, узган-барган машина-трактор бәрәп китмәсәнгә, зур таш куелган* (З.Хөсния).

Иярчен сәбәп жөмлә дә, иярчен максат жөмлә дә баш жөмләгә *дип* ярдәмче сүзе, *өчен* бәйләге ярдәмендә иярә ала: (1) *Балалар ач булмасын дип*, (2) *сату өчен икмәк пешерә, прокатка машина алып киём тегә, бәйләү бәйли* (Ә.Баянов). – Бу очракта беренче компонент иярчен максат жөмлә була, чөнки икенче компонентта саналган гамәлләр махсус, беренче кисәктә әйтелгән максатка ирешер өчен үтәлә.

(1) *Жир белән Күк сугыша дип*, / (2) *йөрәгем яргаланды...* (Р.Харис). Әлеге кушма жөмлә дә төзелеше буенча алдагысына охшаган, иярчен жөмләне баш жөмләгә бәйләүче чара да шул ук, әмма компонентлар арасында сәбәп-нәтижә мөнәсәбәте урнаша. Лирик геройның йөрәгә Жир белән Күк сугышу сәбәпле яргаланган.

Максат – теләк төшенчәсе белән тыгыз бәйләнгән, шуңа күрә еш кына иярчен максат жөмләнең хәбәре теләк төсмере белән әйтелгән боеру наклонениесе формасын ала: *Минем нинди шәп егет икәнемне әниң белсен, әниң күрсен дип* кыланам инде (Г.Мөхәммәтшин); *Бу шатлыклы хәбәрне тизрәк әти-әниләргә әйттик, алар да сөенсен дип, авылга чаптык* (Г.Мөхәммәтшин).

Максат мөнәсәбәтен каузалы мөнәсәбәткә үзгәрткәндә максатның эшне үтәүченең теләге белән тыгыз бәйләнгән булуы аеруча ачык күренә: *Аның йөзенә кызыллык китермим дип, тырыша-тырыша дәресләремне әзерлим* (Г.Мөхәммәтшин). → *Тырыша-тырыша дәресләремне әзерлим, чөнки аның йөзенә кызыллык китерәсем килми*.

Кайбер очракларда иярчен сәбәп жөмләне

иярчен максат жөмлөдөн аеру кыенлыгы азәрбайжан телендә дә күзәтелә. Мәсәлән: *“Кәлмишәм ки, бир гәдәр ачыг данышаг; Хошбәхт чаванларсыңыз ки, белә дөврдә јашајыб ишләјирсиниз”* [5: 397] – ‘Мин ачыктан-ачык сөйләшер өчен килдем’; ‘Сез бәхетле яшъләр, шундый дәвердә яшисез һәм эшлисез’ (мисалларны татарчага тәржемә иткәндә, кушма жөмлә сакланмаса мөмкин).

Әлегә жөмләләрне төзелешләре буенча да, семантикасы белән дә бер-берсеннән аеру беркадәр кыенлык тудыра. Шулай да, беренче мисалда максат мәгънәсе аңлашыла; бу кушма жөмләне гадигә үзгәртсәк, иярчен жөмлә инфинитив белән белдерелгән максат хәле булып китә: *Бир гәдәр ачыг данышмаг үчүн кәлмишәм*. Икенче кушма жөмләне гади жөмлә итсәк, иярчен жөмлә фигыльдән ясалган исем белән белдерелгән сәбәп хәле була: *Белә дөврдә јашајыб ишләдијиниз үчүн хошбәхт чаванларсыңыз*.

Карачай-балкар телендә иярчен сәбәп жөмлә дә, иярчен максат жөмлә дә баш жөмләгә *ючюн* бәйләгә ярдәмендә иярә ала. Шуңа бәйлә рәвештә “иярчен сәбәп һәм иярчен максат жөмлә мәгънәсен ничек аерырга дигән сорау туа” [6: 319]. Әлегә бәйлек янында кулланылган барлык иярчен сәбәп жөмләләрнең хәбәре үткән заман сыйфат фигыль белән белдерелә, ә барлык иярчен максат жөмләләрнең хәбәре *-р, -з* формасындагы киләчәк заман сыйфат фигыль белән бирелә. Моннан тыш, иярчен сәбәп жөмләнең хәбәре составында тартым кушымчасы була, ә максат жөмләдә ул булмый.

Хәбәре *де-* фигыленнән ясалган сыйфат фигыльләр белән белдерелгән иярчен максат һәм сәбәп жөмләләр дә *нәкъ* шулай аерыла: иярчен сәбәп жөмләдә *дегени ючюн* кулланыла, максат жөмләдә – *дер ючюн*: “*Сен, мен иги ишлейме дер ючюн, ишинг иги болургъа керекди; Сен бизге Иссаны хатасы джокъду дегенинг ючюн, биз сени андан да бек суюгенбиз*” [1: 320]. ‘Мин яхшы эшлим дип әйтер өчен, синең эшен яхшы булырга тиеш’; ‘Син безгә Иссаның хәле яхшы дигән өчен, без сине тагын да ныграк ярата башладык’.

Күрүебезчә, сәбәп-нәтижә дә, максат та кешенең уйлау, фикерләү эшчәнлегенә

турыдан-туры бәйләнгән, формаль күрсәткечләр аларны аеруга хезмәт итми. Еш кына каузальлекнең имплицит, ягъни махсус чараларсыз белдерелүен дә исәпкә алсак, теге яки бу мөнәсәбәт жөмләнең яки контекстның мәгънәви эчтәлеген анализлау юлы белән ачыклана.

Кушма жөмлә компонентлары арасында сәбәп-нәтижә генә түгел, ә шарт-нәтижә мөнәсәбәте дә урнаша ала. Шарт, сәбәп кебек үк, нәтижәдән алда булган вакыйганы белдерә.

Сәбәп шарт категориясе белән философ планда тыгыз бәйләнгән. Сәбәп-нәтижәнең тормышка ашырылуы билгеле бер шартларга бәйле. Шарт үзе нәтижә тудыра алмый, ә аның барлыкка килүе өчен фон ролен үти. Төрле шартларда бер үк сәбәп төрле нәтижәгә китерә [Философский энциклопедический словарь, 1989]. Шарт белдерүче конструкция ике компоненттан тора һәм берсенең тормышка ашуы яки ашмавы тулысынча икенчесенә бәйле була.

Мисалларны анализлаудан күренгәнчә, еш кына каузаль мөнәсәбәт белдереп, шарт наклонениесе формасы белән берлектә башка чаралар да кулланыла. Мәсәлән: *Битең кызышса, димәк, сине яманлылар* (Ышану); *Колагың чыңласа, димәк, сине сөйлиләр* (Ышану).

Югарыда китерелгән жөмләләрдә, нәтижәне ассызыклап, *димәк* сүзе килгән. Логик яктан караганда, шарт наклонениесе күрсәткече (*-са/-сә*) монда шарт мәгънәсен белдерми, чөнки бит кызышу яки колак чыңлау сине яманлауның, сөйләүнең шарты була алмый.

Шарт фигыль формасын алган *бул* фигыле, *кирәк* хәбәрлек сүзе белән килеп, каузаль мөнәсәбәт белдерә ала. Мондый очракта конкрет булмаган, бары тик фараз ителгән сәбәп белдерелә. Мәсәлән: *Ул тегендә дә елаган булса кирәк*: күз төпләре шешенеп беткән иде (Х.Сарьян); *Йөзе чыннан да ярылган булса кирәк*: ак яулык белән бер күзе ашасыннан бәйләнгән (Г.Ибраһимов).

Бары тик фаразланган шарт реаль нәтижәгә китерә алмый. Югарыда китерелгән мисаллардан күренгәнчә, фараз ителгән сәбәп реаль нәтижә тудыра ала. Димәк, нәтижәнең дәрәҗәсәгә сәбәпнең чынлыгына бәйле түгел.

Бары тик сөйләүче нәкъ менә шул сәбәпнең әйтелгән нәтижәгә китерүенә шик белдерә. Шундый ук нәтижәгә башка сәбәпләр дә китерә алыр иде, ә әйтелгәннәре – нибары сөйләүченең фаразлары.

Мәгълүм булганча, синтетик ирчен шарт жөмлә баш жөмләгә *исә, икән* сүзләре ярдәмендә иярә ала. Моннан тыш, каузалы мөнәсәбәт белдереп, *димәк* сүзе дә кулланыла: *Чүплибез икән – димәк, үзебез сулуйсы һаваны пычратабыз, төрле чирләр китереп чыгаручы вирусларны үрчетәбез...* («Татарстан яшьләре», 2011, №73).

Сәбәп-нәтижә һәм шарт-нәтижә мөнәсәбәтләренә карата галимнәрнең фикерләре бердәй түгел. Кайбер тел белгечләре фикеренчә, шарт һәм нәтижә арасындагы семантик бәйләнешләр каузалы дип каралырга тиеш. Мондый конструкцияләрдә билгеле бер шартның үтәлүе сөйләүченең теләгенә бәйсез рәвештә нәтижәгә китерә [8: 28].

Сүзтезмәләр яки жөмләләр арасында бәйләүче чара булып хәл фигыльнең юклык формасы (*-мыйча, -мый, -ми*) килгәндә, шарт мөнәсәбәте дә, сәбәп-нәтижә мөнәсәбәте дә бирелә ала. Мәсәлән: *Атның, яңа киёмгә күнәгә алмыйча, тәне чымырдап торды* (М.Хужин), *Ташкын көченә түзә алмыйча, тегермән буасы ерылган* (Н.Әхмәдиев). Әлеге мисалларда каузалы мөнәсәбәт бирелә, жөмләләрне үзгәртеп төзсәк, бу ачык күренә: *Атның, яңа киёмгә күнәгә алмаганга, тәне чымырдап торды; Тегермән буасы ерылган, чөнки ташкын көченә түзә алмаган.*

Үзең шатлана белмичә, башкаларны сөендерә алмыйсың шул... (М.Хужин).

Әлеге мисалда компонентлар арасында шарт мөнәсәбәте семантикасы урнаша. Хәл фигыль формасы белән башка эш-хәлнең үтәлешенә кирәк булган шарт белдерелә. Жөмләне үзгәртү семантиканы бозмый: *Үзең шатлана белмәсәң, башкаларны сөендерә алмыйсың шул.*

Гагауз телендә чүнкү теркәгече иярчен сәбәп жөмләне генә түгел, иярчен шарт жөмләне дә баш жөмләгә ияртә ала: *“Алатлээр адамнар, чүнкү даа ичиндә башлээр караннык олмаа; Чүнкү гагаузча билерсин, йок не утанасын лафетмәй”* [9: 9]. Күргәнебезчә, ике жөмләдә дә, компонентларны үзара бәйләп, бер үк теркәгеч килә. Мәгънәви яктан беренче жөмләдә сәбәп-нәтижә, икенчесендә – шарт мөнәсәбәте урнаша. Әлеге жөмләләр түбәндәгечә тәржемә ителә: ‘Кешеләр ашыга, чөнки урманда инде караңгылана башлый’; ‘Гагаузча белсәң, ул телдә сөйләшүдән оялма-ска кирәк’.

Гагауз телендә баш жөмләгә *ачан* теркәгече ярдәмендә ияргән жөмләнең семантикасын билгеләве дә кыенлык тудыра. “Мондый конструкцияләрдә бер үк вакытта төрле мәгънә мөнәсәбәте – вакыт һәм шарт, шарт һәм нәтижә, сәбәп һәм нәтижә мөнәсәбәтләре белдерелә” [9: 64].

Сәбәп-нәтижә, максат, шарт мөнәсәбәтләре үзара катлаулы бәйләнештә торалар, еш кына бер үк чаралар ярдәмендә белдереләләр. Бу, үз чиратында, сөйләм һәм фикерләүнең бер-берсеннән башка була алмавын тагын бер кат ассызыклай. Синтаксик берәмлекләр арасындагы мәгънәви мөнәсәбәтләренә билгеләгәндә, гомуми эчтәлектән чыгып эш итәргә туры килә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Маслиева О.В. Становление категории причинности (на материале истории языка) / Под ред. М.Г. Макарова. – Л.: Наука, 1980. – 105 с.
2. Радугин А.А. Философия: курс лекций. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Центр, 2004. – 336 с.
3. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Высш. школа, 1977. – 248 с.
4. Тажибаева С.Ж. Способы выражения каузальных отношений в казахском языке: Автореф. дис. ...докт. филол. наук. – Новосибирск, 2004. – 44 с.
5. Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) / Под общ. ред. М.Ш. Ширалиева и Э.В. Севортяна. – Баку: ЭЛМ, 1971. – 413 с.
6. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
7. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. – М.: Наука, 1972. – 351 с.
8. Типология условных конструкций / Отв. ред. В.С. Храковский. – Санкт-Петербург: Наука, 1998. – 583 с.
9. Гайдаржи Г.А. Гагаузский синтаксис. Придаточные предложения союзного подчинения. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 133 с.

© Хөсәенова А.Я., 2013

ЛЕКСИК-СЕМАНТИК КЫР БУЛАРАК СОМАТИЗМНАР

Алинә Хөсәенова

АЛИНӘ ЖӘМИЛ кызы ХӨСӘЕНОВА – Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты. Профессор Д.Б. Рамазанова житәкчелегендә «Оренбург өлкәсендәге татар сөйләшләренә лексик-семантик системасы» исемле тема буенча фәнни эш алып бара.

Хусаинова А.Я. Соматизмы как лексико-семантическая система.

В статье рассматриваются вопросы изучения названий частей тела в качестве самостоятельного лексико-семантического поля.

Мәгълүм булганча, когнитив лингвистика кеше һәм кешелек тарафыннан тупланган тәҗрибәне концептуальләштерүгә һәм категорияләштерүгә анализ ясауны, белемнәрне концептуаль төзү һәм тел системасында аларны вербальләштерү ысулларын тасвирлауны максат итеп куя. Телдә кешене чолгап алган реаль чынбарлык, халыкның яшәү шартлары, аның фикерләү һәм чынбарлыкны үзләштерү үзенчәлекләре чагыла. Тел һәм мәдәниятнең катлаулы үрелеше һәм үзара бәйләнгәнлегә төрле тел вакилләренә чынбарлыкны үзләштерүнең универсаль һәм шул ук вакытта үзенчәлекле характерда булуын да билгели.

Һәр телгә хас дөнья күренешенең төп мәдәният концептларына *кеше* концепты керә. Аны анализлаудан башка этносның мәдәниятен тиешенчә тасвирлап булмый, чөнки мәдәният кыйммәтләре системасында теләсә кайсы реалийның урыны – әлеге реалий артефактлар дөньясына караса да, табигать дөньясына караса да – иң элек аңа карата кеше уйнаган роль аша билгеләнергә мөмкин [1: 144].

“Мәдәнияттә “бары тик матди генә” яки “бары тик рухи гына” күренешләр юк; предмет үзенең жисмилеге һәм башка предметларга мөнәсәбәтә белән мәдәният предметы буларак төзелә”, – дип раслый Ю.С. Степанов [2: 717]. Кеше дөньяны танып белгәндә, иң элек кешенең дөнья белән үзара бәйләнеше, аның дөньяга “үзенеке” дип катнашуы аңлашыла һәм бары тик шуннан соң гына үзенең дөньядан “үзенеке булган чит” төр буларак аермаларына төшенү башлана. Дөньяда кеше һәм кеше дөньясы

арасындагы үзара бәйләнеш – бу инде алдан билгеләнгән, бер тапкыр формалашкан мәңгелек нәрсә генә түгел, ә һәр мәдәният хәл итә торган бурыч. Шул ук вакытта хаостан галәмне төзү, танып-белеп һәм төшенеп була торган дөньяны чиксез мөмкинлекләренә файдаланып тәртипкә салынган бербөтен итеп төзү проблемасы да. Телдә теркәлгән самими дөнья күренешен анализлау кешенең шул самими дөнья белән бердәй булуын күрсәтә.

Кеше концептында иң мөһим урынны соматик лексика алып тора. Бу төр лексика күп гасырлар бие формалаша килгән төп сүзлек байлыгына карый һәм теге яки бу телдә сөйләшүченең чынбарлык турында гына түгел, ә аның үзе, организмы турында белемнең дә чагылдыра. Кеше әйләнә-тирә чынбарлыкта үз урынын һәм шәхес буларак тоюын турыдан-туры сизү органнары һәм тән әгъзалары аша билгели башлый [3: 8-9].

«Соматизмнар» атамасы (грек. *soma, somatos* - жисем) биологиядә һәм медицинада «кеше жисеме белән бәйле» дигән мәгънәдә кулланыла һәм «психика» төшенчәсенә каршы куела. Тел белемдә ул XX йөзгә икенче яртысынан актив өйрәнелә башлый. Культурология һәм социолингвистика буенча хезмәтләрнең авторлары (М.М. Бахтин, И.С. Кон, М. Фуко һ.б.) матди сфера кыйммәтенә карата кеше аңында һәм жәмгыятьтә барган тарихи үзгәрешләрен билгелиләр: антик дәвәрдә кеше жисеменең матурлыгы гыйбәдәтнең ачык танылуы, Урта гасырларда матдилекне табулаштыру, Яңарыш чорында яңа каршылыклы матдилек

кануннарын барлыкка китерү, капиталистик чорда матдилек тәртипләрен катгыйлаштыру аша бүгенге мәдәнияттә кеше жисемен аклау һәм матдилеккә булган тыюларны төшерү һ.б. Һәм шулардан инде матдилеккә карашларның эволюциясе турында нәтижә ясап була.

Кеше концептын һәм антропоцентрик юнәлешләр белән бәйлә соматик лексиканы лингвокультур аспектта тикшеренүләр арта бара (Т.А. Бердникова, Ж.Э. Амбарцумова, Д.Б. Гудков, А.Р. Попова, М.А. Хоссейн, Л.Д. Джамбулатова, Г.А. Багаутдинова, А.М. Кочеваткин).

Соматизмнарны лексик-семантик кыр буларак тикшерү аспекты бик әһәмиятле. Лексик берәмлекләренң тулы һәм күпкырлы классификациясе түбәндәге билгеләр белән сыйфатланган лексик-семантик үзенчәлекләрдә чагыла: 1) семантик инвариант; 2) дифференциаль семантик билгеләр; 3) семантик билгеләрнен иерархик бәйләнеше; 4) нигезендә парадигматик мөнәсәбәтләр яткан кыр эчендә тематик яки лексик-семантик төркемнәрнен (рәтләрнен) микрокырлары һәм тагын да ваграк төркемчәләре булу; 5) үзәк һәм периферия; 6) башка лексик-семантик кыр берәмлекләре белән ассоциатив бәйләнешләр; 7) денотатив-сигнификатив типтагы лексик мәгънә буларак сыйфатланган әгъзаларның булуы [4: 4].

Соматизмнарны да шушы үзенчәлекләр хас булган микросистема дип күзалларга мөмкин. Барлык соматик лексемалар бертөрле төшенчә сферасына хезмәт күрсәтәләр – кеше тәнненң төзелеше, яки аларның гомуми экстралингвистик дифференциаль билгесе бар – кеше тәнненң әгъзаларын белдерә торган сүзләр һәм чир атамалары. Шулай итеп, һәрбер соматик лексеманы түбәндәге конструкция аша биреп була: “кеше тәне әгъзасы”, ...урнашкан, ... формада һ.б. Димәк, барлык соматизмнар-

ны “тән әгъзасы”, “деталь” мәгънә элементы белән берләштереп була һәм шул инде соматик лексиканың лингвистик инварианты булып тора.

Соматизмнар системасының барлык лексик берәмлекләре үзара тыгыз бәйләнештә тора һәм бер лексеманың мәгънәсе калганнарының мәгънәсе белән билгеләнә. Башка өлешләрен һәм гомуми төзелешне үзгәртмичә, бу системадан берәр өлешен алып булмый. Мәсәлән, *чәнчә бармак* (гөлчәчәк бармак бәр., кеңкенә бәбәй бармак тара., кечкенә бармак нокр., күн күкеч бармак минз., стрл.), *урта бармак* (урта тийәк бармак каз. ар., бәр., минз., урта тирәк бармак перм.), *атсыз бармак* (бәбли бәпчәк бармак бәр., бәләкәй бәпеч бармак минз., буби бармак тара., гөлгә чеби бармак минз., исемсез бармак нокр., сөйән бармак минз.) атамалары булганга, *баш бармак* (олы бармак глз.) атамасы бар [5].

Һәрбер соматик терминның семантик инвариантыннан башка дифференциаль семантик билгеләре дә бар. Әгәр дә барлык соматизмнар өчен инвариант булып “тән әгъзасы” килсә, дифференциаль билге булып “тән әгъзасының” урыны, функциясе, формасы, төзелеше һ.б. мәгънә элементлары килә. Мәсәлән, *авыз* (әвүс туб.-ирт.) – тән әгъзасы (инвариант). Һәм ул үз чиратында *урт* (бүлә том.), *ирен* (әрин брб.), *аңкау* (аңыртқы брб.) кебек өлешләрдән тора [6] – болар авызны башка тән әгъзаларынан аера торган дифференциаль билгеләр. Ките-релгән күзәтүләрдән күренгәнчә, соматик лексиканы лексик-семантик кыр буларак кабул итәргә мөмкин, дигән нәтижәгә киләбез.

Телдә чагылган дөнья картинасының семантик өлешен төздә соматик лексиканың роле бик зур. Шуңа да соматик лексиканы системалы өйрәнү бик кирәк. Беренчедән, бу халкыбызның мәдәни тарихын ачыкларга ярдәм итсә, икенчедән, телебезне үстерүгә дә булышлык итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Жамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.
2. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – 992 с.
3. Богус З.А. Соматизмы в разносистемных языках: семантико-словообразовательный и лингвокультурологический аспекты. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Майкоп, 2006. – 32 с.
4. Кочеваткин А. М. Соматическая лексика эрзянского языка. – Саранск: Красный Октябрь, 2001. – 200 с.
5. Татар телнен зур диалекталогик сүзлеге / Төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыкова, Т.Х. Хәйретдинова. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2009. – 839 б.
6. Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. – Казань: Изд-во Казан. унив-та, 1992. – 255 с.

© Каюмова Г.И., 2013

РИЗВАН ХӘМИД ДРАМАЛАРЫНДА ХАТЫН-КЫЗ ОБРАЗЛАРЫ

Гөлия Каюмова

ГӨЛИЯ ИЛДУС кызы КАЮМОВА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы фәннәр академиясе Татар энциклопедия институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

Каюмова Г.И. Образы женщин в драмах Ризвана Хамида.

В статье женские образы рассматриваются в свете личностной концепции, раскрывается духовный мир женщин и пути формирования их характера.

Хатын-кыз образы, аның язмышы мәсьәләсе татар әдәбиятында гомер-гомергә үзәк урыннарның берсен алып тора. Хатын-кыз язмышы милләт язмышы белән бәйләп карала. Татар әдәбиятында хатын-кыз эмансипациясенә багышланган мәсьәлэләр Ф.Мусин, И.Нуруллин, Г.Халит, Я.Абдуллин, Р.Ганиева, Х.Миңнегулов, М.Хәсәнов, М.Сәхапов, А.Әхмәдуллин, А.Мәхмүдов, М.Гайнуллин, А.Кәримова, С.Никишина һәм башкаларның хезмәтләрендә чагылыш таба. А.Кәримова «хатын-кызга милләтне тәрбияләү һәм саклау бурычы йөкләтелгән» булуын билгеләп үтә [1]. Моннан чыгып, хатын-кызларның тормышта һәм сәнгатьтә мөһим вазифа башкаруын әйтә алабыз. Менә ни өчен хатын-кыздан башка чын шедевр эсәре бик сирәк туа. Р.Хәмид драмаларының эстетик асылын ачуда да, шәхес концепциясенә мөнәсәбәтен ачыклауда да хатын-кыз характерлары әһәмиятле роль уйный.

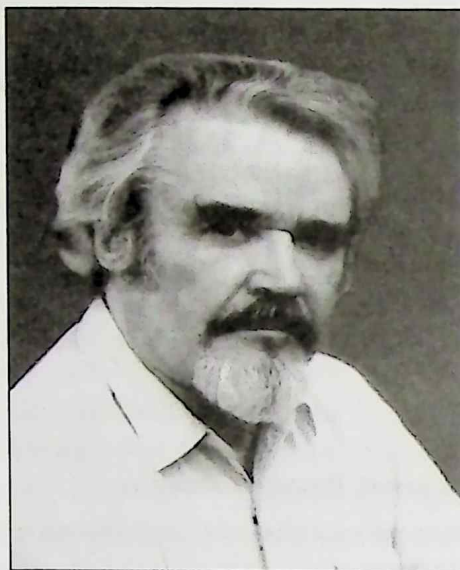
Ризван Хәмид эсәрләрендә ялгызлык һәм бәхетсезлек янәшә йөри. Бу персонажларның шәхси тормышларында да, мәхәббәтләрендә дә үзәк өзгеч булып күзәтелә. Бәхетсезлек бигрәк тә хатын-кызлар өлешенә күбрәк төшә. Драматургның пьесаларында балалары ташлап киткән ялгыз аналарны, ирсез калган тол хатыннарыны яисә ире була торып та ялгыз яшәүче хатын-кызны, алданган хатын-кыз образларын очратырга мөмкин.

Буыннар эстафетасы мәсьәләсен ачарлык әби-бабай, эти-әни, яшь бала кебек махсус образ-символлар драматургларыбыз ижатында

еш очрый [2]. Р.Хәмид ижатында да ана образлары аеруча игътибар белән өйрәнүгә лаек. «Олы юлның тузаны» пьесасында Нәүхәбәр әби үзенә гадилегә, самимилегә, өлкән яшәтә булуына карамастан, житезлегә, хәрәкәтчәнлегә, пөхтәлегә, һәр нәрсәгә, һәр күренешкә игътибарлы булуы, васыять итеп калдырган әйберләргә сакчыл каравы белән истә кала. «Китәм инде» пьесасында Хәдичә, «Каен жиле» пьесасында Гөлбану образлары үзләренә тирән рухи фажигаләре белән аерылып торалар. Әлегә рухи драматизмның сәбәбе – газиз балаларының аларны ташлап китеп ялгыз итүләрендә, салкын канлылык саклап, бернинди хәбәр бирми, ваемсыз яшәү рәвешен алып баруларында. Нәүхәбәр әбинен дә баласы үз янында түгел. Ялгыз яши ул. Әнисенә хәл белергә бик сирәк кайта улы. Әлегә аналарны балаларынан аерылу ялгызлыгы берләштерә. Алар үзләренә бәхетсезлекләрен, ялгызлыкларын сабыр гына, түзем генә кичерәләр. Кычкырып йөрмиләр, зарланмыйлар. Шулай да һәркайсының йөрәк жәрәхәтенә тирәнлегә үзенчә ачыла: Хәдичәнең кырыслыгында, Гөлбану ананың, көн дә улы утыртып калдырган каен агачы янына чыгып, сүзсез генә басып торуында, Нәүхәбәр әбинен эчкә монологында. Әлегә аналарның балаларын үзенә йолып алган, алар характерына тирән эз салган хәзергә рәхимсез чынбарлык белән конфликтлары котылгысыз. Бу көрәш аларның кылган гамәлләре, үз-үзләрен тотышлары аркылы эчкә көрәш рәвешендә чагыла.

Ана образы – татар әдәбиятында, гомумән,

игътибарга һәм хөрмәткә лаек образ. Ш.Хөсәеновның «Әни килде», Т.Миңнуллинның «Әниләр һәм бәбиләр» драмалары, Р.Батулланың «Кичер мине, әнкәй» мелодрамасы, А.Гыйләжевнең «Жомга көн кич белән» әсәре һәм башкалар шуны раслый. «Әниләр һәм бәбиләр» драмасында Т.Миңнуллин әлеге образны кешегә жан индерүче, тормыш бүләк итүче фәрештә, илаһи зат югарылыгында бирә. Ананың изгелек чыганагы булуына басым ясый. Авторның төп фикерен

житкерүдә, «ана» дигән исемнең бөеклеген раслауда, оптимистик караш уздыруда әсәрдә унбер бала анасы Гөлфинә образы баш рольне уйный. Тормышны, кешеләрне, балаларны яратучы бу ана уникаль баласын таба. Дөньяга яңа кеше бүләк итү кебек вазифаны дәрәжәсез аңлай ул. Сөйләгән сүзләре, киңәшләре, кылган гамәлләре белән Гөлфинә ата-ананың үз балаларына булган тирән хисен тулы, матур итеп чагылдыра. Бу хис башка кешеләргә ихтирамлы мөнәсәбәт, миһербанлы күңел, һәркемгә ярдәмгә атлыгып торучу кебек гүзәл сыйфатлар белән тулыландырылып, халкыбызның яшәү дәвамлыгын, үсешен тәмин иткән гореф-гадәт нигезләрен гәүдәләндерә. Р.Батулланың «Кичер мине, әнкәй» пьесасы ялгыз ана, ятим бала тормышын үзәккә алуы белән үзенчәлекле. Мелодрама героинясы Миңзифаның ана буларак бөеклеге үз энисе исән килеш ятим калган Миргаянны, газиз баласыдай якин күрәп, акыллы, намуслы, гадел, пакь күңелле кеше итеп тәрбияләвендә; аны ятимлек хисеннән, авылдашлары тарафыннан әйтелгән авыр сүзләрдән, кимсетелү-хурланулардан якларга тырышуында; олы йөрәкле, саф вәжданлы кеше булуында, балага үз энисеннән дә кадерлерәк, үз энисеннән дә газизрәк ана булуында.

Кешенең кешелек асылы, аның чын йөзе, К.Маркс әйткәнчә, ир белән хатын-кызның үзара мөнәсәбәтендә аерата ачык чагыла [3].

Р.Хәмид драмаларында ирләр хатын-кызлар белән мөнәсәбәтләрендә кырыс. Бигрәк

тә председатель хатыннары ирләренә эштә генә түгел, йортта да урнаштырган корыч законнарына буйсынып яшәргә мәжбүр. Алар – ирләренә «телсез күләгәләре», сүзсез юлдашлары. Моңың шулай булуы «Китәм инде» пьесасында Гөлбану, «Синен урыныңа кайттым» пьесасында Зәйнәп образлары аша аларның сүзләрендә, яшәү рәвешләрендә чагыла.

Ирләр өчен хатын-кызның нәрсәгә тиң булуы турындагы

инң әһәмиятле фикер «Пыяла кыз» драматик повестенда агроном булып эшләүче, жаны-тәне белән эшкә бирелгән, утызга житеп кенә өйләнгән Зирәкнең тәрәз төбөндәге пыяладан эшләнгән хатын-кыз сынын алып, аны өйләндергәләп каранып утырганын күзәтеп торган энисе Сәлимәнең кече улы Камилгә әйткән сүзләрендә чагыла: «Белмим, улым, белмим... Абың белән этиңгә охшаган булсаң... Ул да шулай... Абың кебек эш тә эш дип утыз яшенә кадәр каңгырап йөрдә. Атаңнар нәселендә бөтен ирләрнең канына сеңгән гадәт инде ул... Хатын-кызны... беркатлыга санау. Этиңгәз дә мине менә шушы пыяла нәмәрсәгә тиңли иде... Бабагың да шундый булган, диләр. Герман сугышыннан пыяла алып кайтмас иде!»

Драматург ижатында әлеге сүзләр, ирләр күзлегеннән чыгып караганда, тормышта хатын-кызның урынын билгеләүче лейтмотив сүзләр булып киләләр. Эш белән артык йотылган булу, көн дә эштә килеп чыккан проблемалар белән генә яшәү ирләрне гаиләдән читләштерә, аны икенче планга калдыра, ә гаилә учагын саклап тотучы хатын-кызга мөнәсәбәт аңа пыяла сын кебек матур, жансыз әйбергә караган кебек кенә караудан, ир кушканны карусыз үтәүдән ары узмый.

Хатын-кызлар ирләренә кырыслығы белән кыерсытылган, жәберсетелгән, чөнки ирләр эштә килеп чыккан аңлашылмаучанлыктарның да, гаиләдә килеп чыккан күңелсезлекләрнең дә ачуын хатыннарыннан ала торган булалар, аларга жикеренәләр. Ирләр характерында

гы кырыслык, тупаслык үз чиратында хатын-кызларга да тәәсир итми калмый. Бер яктан, хатын-кызы замана авырлыклары усалландырса, икенче яктан, гомер буге ир көен генә көйләп торып, аның авыр сүзләренә, характер катылыгына түзеп-түзеп тә түземлеге соңгы чиккә житкәч, әлеге кырыслык сыйфаты инде үзендә дә чагыла башлай.

Р.Хәмид драмаларында хатын-кызлар – нык, кырыс, усал, баш имәс, сүзгә «кесәгә кермәс» характерлар. Алар барысы да тормыш авырлыклары белән һәрвакыт көрәшеп яшиләр. Ул ижат иткән хатын-кызлар көчле итеп яратта белә, чын күңелдән, ихластан яратта алар, әмма аларның барысы да диярлек мәхәббәттә бәхетсез. Әлеге бәхетсезлек пьесаларда төрлечә чагылыш таба. «Диде кардәш» дип исемләнгән ике бүлекле драма әсәрендә сугыш афәте нәтижеләренә үзенчәлекле бер чагылышы күренә. Законлы ирен сугышта югалта Фәүзия, шулай да, аңа тугрылык саклап, кайтырына өметләнә, көтәп яши. Хөрмәткә лаек, көчле шәхес ул. Мәхәббәттә тугры, гадел, намуслы. Кырыслык, кискенлек, горурлык та бар аңарда. Көннәрдән беркөнне ир яңа гаиләсә белән авылга кайтып төшә. Ул үзә дә шушы авылныкы була. Сугышка киткәнче, монда яши. Үзә сугышка киткәндә, әнисә шушында яшәп кала; Фәүзия аны тәрбияли... Минзәһит, сугышта хәтерен югалту сәбәплә, әнисән шактый гына исенә төшерә алмый. Исенә төшкәч, хат яза, тик әнисә аның хатын да, үзен дә күрә алмый дөнья куя. Ир туган нигезен эзләп кайта.

Әлеге пьесада вакыт характерны сынаучы әһәмиятле, киеренке этап булып тора. Бу – персонажларның очрашу, аралашу һәм аерылышу вакыты.

Фәүзия аларны жылы каршылай. Сугышта көчле шартлау вакытында ире Минзәһит хәтерен жуйгач, маржа кызы аны табып, үлемнән алып кала. Бик авыр хәлдә була ир бу вакытта, хәтта исемнә дә хәтеренә төшерә алмый. Аңа Николай дип исем кушалар. Савыккач, шул кызга өйләнә ул. Үзеннән хатыны калганын да, баласы барлыгын да хәтерләми Минзәһит-Николай. Фәүзия белгән кеше түгел, бөтенләй икенче кеше хәзер ул. Ләкин Фәүзиянең әлеге кырыс чынбарлык белән килешәсе килми, барысын да иренең исенә төшерәсе килә. Тик турыдан-

туры «мин синең хатының, син – минем ирем» дип ярып салмый акыллы хатын. Ирнең үзенә барысын да исенә төшерүен көтә ул. Моңа ата кешенең үзә ясап калдырган бизәклә бишгә, үз кулы белән язып калдырган истәлеклә язуге ярдәм итәр дип өметләнә, тик көткән нәтижә булмый, хәтта истәлеклә әйберләр дә аңа ярдәм итә алмыйлар.

Чарасызлыктан нишләргә белми Фәүзия. Ул дәрәслекнең үз ягында икәннән тойса да, дәрәсен әйтергә дә, әйтмәскә дә белми шактый газап чигә, иренең гаеплә түгел икәннән дә аңлай, тик аның хәзергә халәте белән дә килешәсе килми. Хатынның рухи газалары аның үз эчендә, үз күңелендә барган эчкә көрәшен, капма-каршы уйлар, фикерләр көрәшен күрсәтә. Аның үз уйлары, намуслы белән көрәшә психологик конфликтны тәшкит итә. Хатын күңелендә барган рухи көрәш көчлә дә, кискен дә, үзәк өзгәч әрнүлә дә...

Күпмә тырышып та исенә берни төшерә алмагач, Минзәһит авылдан китәргә була. Фәүзиянең аны кабат югалту, бөтенләйгә югалту уеннан бәгыре телгәләнсә дә, ул үзен кулга ала белә. Хис-кичерешләрен, дулкынлануын тышкы ваемсызлык артына яшерә алырлык ихтыяр көченә дә ия ул. Никадәр авыр булса да, ачы күз яшьләре йөрәген күпмә генә яндырса да, үз бәхетен генә кайгыртып, кеше күңелен жәрәхәтләүгә, аның гаиләсен жимерүгә бармый Фәүзия. Киресенчә, яраткан кешесә хакына, аларның гаилә бөтенлегә, үзенә керсез намуслы хакына ул дәрәслекне яшерергә, фажигасә белән килешергә була. Аның кешелеклегә, характерының ныклығы шунда күренә. Фәүзияне шәхес иткән сыйфатлар ул – рухи камиллек, рухи чисталык.

Әлеге хәлләрнең (Фәүзия белән Минзәһитне аеручы, Фәүзияне газал утларына салучы) төп сәбәпчесә – сугыш. Кешенең бәхетлә киләчәгенә киртә булган кырыс чынбарлык бу. Сугыш тудырган бәхетсезлекләр шаукымы хәзергә көннәргә кадәр килеп житкән. Югыйсә инде сугыш беткәнгә дә ничә еллар, тик Фәүзия белән Минзәһитнең бергә булуларына хәзергә чынбарлыкның реаль хәлләре, ягъни Минзәһитнең хәтерә югалу, үз гаиләсә булу аларның бәхетенә аяк чала. Фәүзиянең сабырлыгына, түземлегенә сокланмый мөм-

кин түгел. Әллә нинди кырыс шартларда да ул сынмаган. Язмыш аны һаман сынавын дәвам итә, тик әле дә ул сынатмый, авырлыкларны жиңәргә үзендә рухи көч таба. Ул – улына искиткеч әйбәт ана, килененә үрнәк биана.

«Кайтыр идем» лирик драмасында вакыйгалар бөтен ваклыклары белән агроном Зирәк Заманов хәтерендә яктыртыла. Әлеге пьесада мәхәббәт драмасы сурәтләнә. Конфликт та мәхәббәт газаплары нигезендә туа. Характерлар да шуңа мөнәсәбәтле ачыла. Өлкәннәрдән Сәлимә белән Мотыйкның тирән рухи газаплар эчендә яшерен генә бер-берсен сөюе яшыләр тарафыннан каршылыкка очрый. Әлеге каршылык аталар һәм балалар конфликты төсөндә күзаллана. Хатыны булса да, Мотыйк бик күптәннән Сәлимәне яратып йөри, хатынның да аңа карата хисләре саф. Сәлимәнең кызы Ирада аларның бер-берсенә булган хисләрен сизә һәм моңа бик гарьләнә. Мотыйкка да ул: «Әни янында сасы козгын кебек исәнәп йөрисең», – дип кычкыра. Алар турында имеш-мимешләр дә тарала башлаган икән. Шуңа күрә дә кыз барысын күңеленә якын ала.

Балалар хақына дип, аларның күңелләрен рәнжетмик дип, Сәлимә белән Мотыйк, бергә кавышып, үз бәхетләрен булдыра алмаганнар. Өлкәннәренң күңел халәте инде үзенә акыл кәргән, теге яки бу хәлләргә реаль бәя бирә алырлык кеше уйларында – Сәлимәнең улы Зирәкнең монолог-хатирәсендә чагыла. Әлеге монологта сөйләрен күп еллар кеше күзеннән яшереп, саклап тора алырдай нык ихтыяр көченә ия әнисе белән Мотыйк абыйсына Зирәкнең тирән хөрмәте чагыла. Моннан ир белән хатын күңелендә йөрәк хисе белән акыл көче арасында гомер буге көрәш барганлыгы аңлашыла.

Сәлимә дә, Мотыйк та бәхетсез әлеге мәхәббәттә. Югыйсә, Фәүзия белән Минзәһитны бер-берсеннән аерган, бәхетсез иткән сугыш та юк монда, тик Сәлимә белән Мотыйк бергә була алмый. Намусларына хыянәт итә алмый алар. Һәркайсының үз гаиләсе бар. Сәлимә иреннән иртә тол кала. Гаиләне берүзенә генә алып бару жиңел булмый аңа. Сәлимәне чын күңелдән яраткан Мотыйгулла тормыш йөген бергә тартырга тәкъдим иткән була хатынга. Ләкин, ана

кеше буларак, Сәлимә, бишенче класста укучы өлкән улы Зирәк белән киңәшмичә, бу тәкъдимне кабул итүне гөнаһ саный. Иң элек аны өлкән улының фикере кызыксындыра. «Безгә беркем дә кирәкми», – дип кырт кисә шул вакыт Зирәк. Ана кеше балаларының аталарын башка кешегә алмаштырырга теләмәүләрен аңлап, үз язмышы белән килешергә мәжбүр була. Балалар хакын хаклау, аларның сүзләренә колак салу ананың кешелекле, олы жанлы булуын билгели.

Гаилә учагын сүндерми тота белүдә хатын-кызның роле зур булган кебек, мәхәббәт учагының гомерлек булуына да хатын-кыз зур йогынты ясый. Сәлимәнең дә үз-үзен тота белүе, көчле рухлы булуы, хисләрен сафлыгын кәрсез намусы белән акыйк белүе Мотыйкның аңа булган хисләрен бер дә суытмый. Аның әлеге рухи көчле хатынга мәхәббәте торган саен көчәя генә.

Р.Хәмид пьесаларында алданган хатын-кыз образлары аеруча күп. Алар барысы да бәхетсез, һәм һәркайсы үз бәхетсезлеген үзенчә кичерә. «Кайтыр идем» пьесасында агроном булып эшләүче Зирәк Замановның хатыны Зилә, аңа кияүгә чыкканчы, сөйгән егетеннән алданган була. Яраткан кешесенә алдавын кичерә, ә үзен оныта алмаганга, киресенчә, аны аңлый, сөя, хөрмәт итә торган олы йөрәкле ирен ярата алмавы, шул яратмавы белән аны бәхетсез итүе, ничә еллар аннан дәрәслекне яшереп килүе белән аның алдында үзен хыянәтче итеп тоюы өчен дә бәхетсез Зилә. Зирәк исә хатынын икейөзле булмавы, гаделлеге өчен ярата.

Зирәккә гашыйк булып йөргән секретарь кыз Тәнзилә дә бәхетсез тигезсез мәхәббәтендә. Ул да сынала әлеге мәхәббәттә. Башта Тәнзилә Зирәккә булган яшерен көчле мәхәббәте, шушы хисләрдән туган хыял-өметләре белән яхшы, ягымлы, Зирәкнең сөңлесе Ирада сүзләре белән әйтсәк, «әйбәт кеше» буларак бирелә. Аннан инде әлеге өмет-хыялларның чәлпәрәмә килүе күрсәтелә. Өметләр баглап йөргән сөеклесенә башка берәү белән никахын үз куллары белән теркәү – аңа рухи тетрәнү бирүче кульминация күренеше. Шуңа рәвешчә кызның якты хыяллары жимерелү «эмоцияләренң драматик чишелеше» булып тора [4].

Пьесада мәхәббәт газаплары шәхеснең рухи драмасын барлыкка китерүче төп сәбәп булып ачыла. Тәнзилә бөтен яшәү мәгънәсен үзенә кичерешләрендә, Зирәккә булган көчле мәхәббәтнең күрә. Әлегә мәхәббәтне бәхетнең бердәнбер чыганагы итеп карый һәм шул бәхеткә өчен үзенчә көрәшкә күчә.

Кеше характеры тормыштагы иң четерекле, иң авыр мизгелләрдә сынала, чын йөзгә дә шул вакытта ачыла. Тәнзиләнең дә усаллыгы, кырыслыгы, мәкерле һәм үчле булуы шундый вакытта, ягъни мәхәббәттә сыналганда ачыла.

Пьесада яшүсмер кыз Ирада образы да игътибарга лаек. Ул өлкәннәрнең үз-үзләрен тотышларына, кылган гамәлләренә бик сизгер, һәр нәрсәгә аның үз карашы, үз фикере бар. Кыз әле яшә, шуңа да өлкәннәрнең күңелен аңлап бетерми, аларның кылган һәр гамәлләрен тәнкыйтьләргә тора, бар нәрсәне йөрәгенә якын ала. Абыйсына кадәр башка берәү белән чуалырга өлгергән Зиләне ул күрәлмәй. Үзләренә тормышларыннан бик хурлана. Аңарда яшүсмерләргә хас ярсулык, гарьчеллек бар. Ул өлкәннәргә, якыннарына карата кырыс. Характерындагы кырыслык, усаллык өлкәннәрнең үрнәк булуларын, кешеләрнең аларга илаһиә турында начар уйлауларын теләүдә чагыла.

Ирада бер аякка аксыярәк төшә. Класста да аны «аксак кыз» дип рәнжәтүчеләр табыла. Физик кимчеләктән, яраткан егетенең читләшүеннән туган кимсетелгәнлек хисе дә аны кырысландыра. Рухи гармонияне жимерүче тышкы тәәсирләр, ягъни кешеләр арасындагы үзара мөнәсәбәт шәхес драмасының сәбәпчесе булып тора. Ираданың келәттә асылынырга теләве дә аның чынбарлыкка, гаделсезлекләргә протесты булып аңлашыла һәм рухи драматизмының тирәнлеген асызыклый.

Шул рәвешчә, пьесада һәр персонажның үз эчендә аларның олы хисләре һәм шушы хисләргә киртә булган үзләренә генә билгеле ниндидер эчкә сәбәпләр арасында көрәш бара. Рухи көрәш, үз чиратында, характерлар бәрелешенә китерә.

«Майның унбишләрендә» пьесасында Зәримә белән аның кызы Гүзәл образлары да психологик төгәллек белән бирелгән. Зәримә

дә – Варис картның өлкән улы Закуаннан кайчандыр яшә чагында алданган бәхетсез жан. Ә Закуанның энесе Мәгавигә кияүгә ул үзен алдаган Закуанга үч итеп кенә чыга...

Варис картның өлкән улын авылга торырга кайтартасы килә. Ләкин Зәримә белән бер авылда тора калсалар, элеккегә мәхәббәтләре яңарып, яңадан очраша башлау мөмкинлекләреннән курыккан карт кеше улы Мәгави белән аның хатыны Зәримәнең үзәккә күчеп китүләрен тели. Килене туган авылын ташлап китүгә аяк терәп каршы. Зәримә хисләренә дөреслегә һәм олы фажигасе Варис картка ачыктан-ачык күңелен ачып салуда күренә:

З ә р и м ә (дулкынланып). Әйе, син хаклы! Мин, чынлап та, өлкән малаеңа үч итеп, Мәгавигә үземә караттым! Шуны һаман гафу итә алмыйсың син... Белсәң иде, күпме кан-яшә койдым мин Закуаның аркасында! Йа, хода, аны яраткан кебек дөньяда тагын берәрсә ярата беләмә икән! Ә ул мине ташлап качты. Минут саен үлем эзләдем, акылдан шашар хәлләргә життем! Мәгавигә кайтып төшмәгән булса, белмим, нәрсә белән бетәр иде... Мәгавигәне өнәп чыкмадым мин – йөрәгем тулы сезгә үч иде! Соңыннан гына аңладым: Мәгави Закуаныңнан мең өләш яхшырак икән! Миңа хәзер Мәгавидан башка беркем дә кирәкми.

«Закуанның авылга кайтырга хакы юк» дигән сүзләрендә хатын күңелендә Закуанга карата әле дә үпкә, ачу, рәнжеш хисләренә бетмәве, үч алу теләгенә үз көчендә булуы сизелә.

Зәримәнең кызы Гүзәл дә әнисе белән әтисе язмышына битараф түгел. Закуан абыйлары кайткач булырга мөмкин фажиганә күзаллап, сабий йөрәгә әрни. Бала гына дип карасалар да, Гүзәл инде күп нәрсәне аңлый. Әтисенә абыйсы Закуанны күрәлмәй ул. Аны авылга кайтарырга теләми. Психологик сизгерлек көчле кызда. Ул башкаларның эчкә дөньясын күрә, аларның психологиясен аңлай белә. Вакыйгаларга, хәлләргә реаль бәя бирә алырлык акыллы да.

Закуан кайту хөрмәтенә өстәл әзерләнә. Мөһим вакыйгалар турында сөйләшү өстәл артында ашап-эчеп утырган вакытта бара. Яман

чир белән авырып ятучы Варис карттан кала, барысы да өстәл артына жыела. Бер-берсенә сиздерергә теләмәсәләр дә, әңгәмә барышында рухи киеренкелек атмосферасы сизелеп тора. Коймаклар пешереп берәз тоткарланган Зәримә килеп кергәч, әлегә киеренкелек көчәя. Шулай да, берни булмагандай кыланып, авыл хәлләре турында сүз куертып утыручы өлкәннәрне Гүзәл аңламый да, өнәми дә. Аларның ясалма сөйләшеп утыруларын ахмаклыкка саный. Үзе дә алар янында, бигрәк тә жир йөзөндә иң сөймәгән кешесә – Закуан абыйсы – янында утыра алмый. Икейөзлелекне, гаделсезлекне күтәрә алмый кызының горур йөрәге. Гүзәл күңелендә өлкәннәрнең үз-үзләрен тотышларына мөнәсәбәтле рухи көрәш көчәя бара. Аның, әдәп саклаган булып, күңелендәге үпкәчү хисләрен сиздерергә кыймаган этисенә дә, Закуан абыйсы өчен ясанып-киенеп кергән әнисенә дә һәм бигрәк тә һәр сүзендә ваемсызлык сизелеп торган Закуан абыйсына ачуы кабар. Ул яшүсмерләргә хас беркатлылык, ярсулык, кызулык белән өлкәннәргә үзенә нәфрәт белдерә.

Зәримәнең Закуан янына, кызы сүзләре белән әйтсәк, «свиданигә эзерләнгән кебек ясанып керүе» – күңел кимчелеген тышкы матурлык белән капларга омтылуы ул. Аның тыштан үзен тыныч тотуы ир калдырган йөрәк ярасын сиздермәскә тырышудан килә. Әлегә тышкы ваемсыз тынычлыгы артында хатынның әрнүле хисләрдән, гарьлектән, рухи газаплардан туган эчке көрәшә сизелә. Закуанга нәфрәтә шушы көрәшнең чагылышы булып тора.

Психологик конфликт характерлар бәрелешенә китерә. Әлегә бәрелеш, аталар һәм балалар конфликтын алып, хәлләрне тагы да кискенләштерә. Кызының ярып әйткән сүзләре болай да ирония белән генә сөйләшкән Зәримәгә гомер буге йөрәк ярасы булып килгән хакыйкәтне әйтергә жай тудыра. Гүзәлнең Закуанга нәфрәт белән: «Мин сезнең белән сөйләшергә дә теләим! Күрәлмим мин сезне!» дигән сүзләреннән файдаланып:

– Ул синең этиң, Гүзәл кызым, – ди Зәримә тыныч кына.

Зәримә сүзләрендә яңгыраган ачы хакыйкәт Гүзәлгә бик авыр тәэсир итә. Ха-

тын үзенә сүзләре белән горур табигатьле кызының күңелен рәнжетә. Дәрәслекне фаш итү өчен бик үк кулай вакыт булмый бу, ләкин кеше характерындагы кырыслыкны күрсәтү, мөнәсәбәтләр киеренкелеген бирү өчен дәрәс сайланган мизгел.

Кыз күңелендәге хисләр киеренкелегенә соңгы чиккә житүе аның әнисә сүзләреннән соң өйдән чыгып йөгерүе белән дәлиләнә. Закуан абыйсына Гүзәл әнисен хур итүче, үзен ятим итүче мәрхәмәтсез жан итеп карый. Әлегә нәфрәттән туган эчке көрәш кыз күңелендә көчәйгәннән көчәя бара. Аның абыйсы белән ачыктан-ачык көрәшә Закуанга салынган йортның януына мөнәсәбәтле күренә. Йортның януында абыйсының кызының эти-әнисен гаепләргә жыенуын ишетеп, газизләренә язмашы өчен бик борчылган Гүзәл, аларны яклап калырга теләп, бөтен гаепне үз өстенә алмакчы була. Ул бик дулкынланып кайтып керә һәм Закуанга:

– Допрос алмагыз алардан! Бөтен авыл шаулый. Закуан Мәгави белән Зәримәне пожар өчен судка бирергә уйлый, диләр. Алар гаепле түгел! Мин төрттем! Мин төрттем – мин җавап бирермен! – ди кыюлык күрсәтеп. Хәзер ул бернидән дә курыкмый кебек инде. Иң авыр сынауны узды: Закуанның үз этисе икән белде. Ә эти исемен йөртергә хакы булмаган әлегә мәрхәмәтсез кешенең хөкеме аны куркытмый.

Газиз эти-әнисә язмашы өчен борчылып әйткән әлегә сүзләрдә кыз характерына хас кыюлык сыйфаты һәм, иң әһәмиятлесе, аның һәни йөрәгендә олы жан ятуы күренә.

Закуан абыйсы белән әнисенә яшьлектә ясаган хаталарының оятын кичерергә туры килгәнә, икесенә дә бик ачулы Гүзәл. Моңа бик гарьләнә, кимсенә. Әнисен өзелеп яратса да, үз вакытында йомшаклык күрсәткәнә өчен, аңа да үпкәсә зур кызың. Ана белән кыз диалогында, кылган гамәлләрендә аларның хис-кичерешләре, киеренкә мөнәсәбәтләре, эчке көрәштән туган рухи драматизмнар чагылыш таба. Рухи халәтнең персонажларның бер-берсенә мөнәсәбәтә рәвешендә сүзләре, кылган гамәлләре аркылы тышкы чагылышы психологик характеристиканың бер күренеше булып тора.

Зәримә кызының буйга гына түгел, акылга да үсүен аңлай. Яшылектәге хатасы өчен рухи газаплар эчендә яши ул. Кызының гадел хөкемен авыр кичерсә дә, аның хаклы булуын белә. Гүзәл анасының – горурлыгы. Шундый бала үстергән ана начар була алмый. Кырыслык бер Гүзәл характерына гына хас сыйфат түгел. Гаилә әгъзаларының барысында да бар диярлек ул. Бу персонажларның бер-берсенә әйткән сүзләрендә, үзара мөнәсәбәтләрендә ачык чагыла.

«Жиде бажа» пьесасында Дая – авылга председатель булып эшкә килгән кешедән алданган бәхетсез жан. Тыштан караганда кешеләрдән көлеп йөрергә ярата торган тәэсир калдыручы кырыс, усал бу кызының фажигасе тирәндә булуы әнисе белән икесе арасындагы диалогта ачыла. Әлеге диалогтан Шах янындагы шомыртлыктан пионерлар тапкан житлекми туган үле бала гәүдәсенен Даяныкы икәнлеген аңлашыла. Кендек әбисе дә кызының яманаты таралудан бик курыккан әнисе Көбра булып чыга. Күренә ки: кызының яманаты таралмасын дип тырышкан Көбра, үзе дә теләмәстән, Даяның фажигасенә сәбәпчеләрнен берсе икән. Даяның бәхетсезлеген – алдануында гына түгел, ә гомергә ана булу бәхетеннән дә мәхрүм ителүендә. Әлеге пьесада балаларының бәхетен күрергә насып булмаган Көбра да бәхетсез. Ана белән баланың каршылыклы мөнәсәбәтләрендә, характерларының кырыслығында тормыш авырлыклары, гаделсезлекләр белән файдасыз көрәш нәтижәсе күренә.

Драматург пьесаларында әсәрдән-әсәргә күчеп килүче, характерларны ачуда төп мәгънәне бирүче лейтмотив сүз булып «кырыслык» торса, персонажлар язмашын билгеләүче төп сүз булып «ялгызлык» тора. Соңгысы, күрүебезчә, аеруча хатын-кызлар язмашына күлгә булып ята. Ялгызлык мотивы татар әдәбиятында, гомумән, киң чагыла. Г.Кандалый, С.Сүнчәләй, Дәрдемәнд,

М.Жәлил, Х.Туфан, А.Гыйләжәв һәм башкалар ижатында ул һәм әхлакый, һәм фәлсәфи планда урын ала.

Психологизмның, кешенен эчке дөньясын үзләштерү чарасы буларак, әдәбиятта кеше концепциясе белән тыгыз бәйләнгән булуы әлеге пьесаларда ачык күренә. Психологизм кеше күңеленен серләренә тирәнрәк үтеп керүдә, эмоциональ муллыкта чагыла. Драматургның үз әсәрләрендә кеше күңелендәге каршылыкларны оста сурәтләве күренә. Геройларның күңел каршылыкларында һәркайсының үз сәбәбе булуы күзәтелә. Бу – табигый, чөнки һәр кеше – үзенә бертөрле характер. Һәр характерның үзенә генә хас индивидуаль йөзә була. Әнә шундый төрле холыкларның күңел хәрәкәтен нечкә тоемлау – психологик тирәнлектә омтылу күренеше.

Пьесаларда сурәтләнгән хатын-кызларның язмашлары аркылы драматург хатын-кыз иреге, хатын-кыз бәхете проблемасын күтәрәп чыга. Тыштан караганда, әсәрләреннән үзәгендә – аерым хатын-кызлар язмашы, ә киңрәк алганда, әсәрләр үзәгендә – бөтен бер халык драмасы. Р.Хәмид үзе сурәтлән торган чорны, аның таләпләрен яхшы беләп эш итә, шул чор сулышын яхшы тоя, шуңа күрә аны бөтен дәрәжәгә белән ачарга алына да.

Карап үтелгән пьесалардан чыгып шуны әйтергә була: драматург чагылдырган кырыс чынбарлык шартларында кешеләрнен, шул жөмләдән хатын-кызларның да характерлары формалаша, үсә, үзгәрә, чыныга, ныгый; күпме газап чигеп яшәсәләр дә, бәхетсез булсалар да, рухи камиллектә, бәхеткә омтылыш сизелә аларда. Тормыш авырлыклары белән көрәштә шәхеснен рухи үсеше, үзгәрүе күзәтелә; аның мораль йөзән билгеләүче характер үзгәрешләре, дөньяга карашы, кешелек сыйфатлары ачыла. Шәхес концепциясен тормышка ашыруда болар барысы да әһәмиятле урын били.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Каримова А. Идеино-эстетическая эволюция проблемы феминизма в творчестве Гаяза Исхаки: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань: Изд. КГУ, 2000. – С. 4.
2. Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. 6 т. 60–90 еллар әдәбияты. – Казан: Раннур, 2001. – 362 б.
3. Мусин Ф. Чор белән аваздаш. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1983. – 122 б.
4. Хатинов Ф. Духовный мир героя. Психологизм в современной татарской прозе. – Казань: Таткнигоиздат, 1981. – С. 23

© Таһиров И.Р., 2013

МИРСӘЕТ СОЛТАНГАЛИЕВ ҺӘМ ҺАДИ АТЛАСИ

Индус Таһиров

ИНДУС РИЗА улы ТАҢИРОВ – күренекле галим, жәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе, тарих фәннәре докторы, профессор, Татарстан Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы. 1958 елдан Казан дәүләт университетында. ТР һәм РФның атказанган фән эшлеклесе. ТРның фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясе лауреаты. 1992-2002 елларда «Бөтендөнья татар конгрессы» ижтимагый берләшмәләренең Халыкара берлеге Башкарма комитеты рәйсе, 1995-2002 елларда Татарстан Дәүләт советы депутаты.

Тагиров И.Р. Мирсаид Султангалиев и Хади Атласи.

В статье приводятся сведения о встречах всемирно известного теоретика национально-государственного строительства М.Султангалиева и крупного татарского историка Х. Атласи.

Узган елны Мирсәет Солтангалиевнең тууына 120 ел булды. Бүген бу шәхесне бөтен дөнья белә. Чит илләрдә аңа быгышланган дистәләрчә китаплар язылды. Аны таныту эшен Александр Беннигсен һәм Шантал Келкеже башлап жиберделәр. Ямамучи кебек япон тарихчылары аны дәвам иттеләр. Беннигсенның бер китабы “Султан-Галиев – идеолог третьего мира” дип атала. Солтангалиевне Гамәл Гафдел Насер, Әхмәт Бен Белла шушы рәвештә таныганнар һәм үзләренең укучылары рәвешендә кабул иткәннәр, кабинетларын аның портреты бизәгән. Мао-Цзе дун, Хо-Ши-Мин һәм башка Шәрәк революционерлары аны шушы рәвештә үк таныганнар.

Солтангалиев беренчеләрдән булып марксизм-ленинизмны ревизиягә дучар итә. Шушы тәгълиматның төп нигезе булган пролетариат диктатурасы идеясенең дәрәс түгеллеген исбатлый, Ленин үзе исән чагында ук аның милли-колониаль концепциясен утка тота. 1919 елда ук бернинди дөнья революциясе да булмагачын исбатлый һәм аның урынына Шәрәкта милли азатлык революциясе булачакын күрәзәли.

Кайдан килде икән шушы Стәрлетамак өязенең Кырмыскалы авылында туып үскән малайга марксизмдай дөньяви тәгълиматка кул сузырлык белем һәм илһам? Сәбәбе шунда ки. Беренчедән, аны XIX-XX гасыр чигендәге татар яңарышының нәтижәсе икәнлеген инкыкар итү дәрәс булып. Бу татарны Россиянең иң укымышлы халкы иткән чор. 1905 ел ре-

волюциясе нәтижәсендә дистәләрчә газет-журналлар чыга башлаган, күпсанлы язучылар, журналистлар, театрыбыз, милли сәнгәт барлыкка килгән чор. Солтангалиев энә шул татар алгачышының жимеше.

Икенче сәбәп – аның атасы авыл укучысы Хәйдәргали ага. Ул биргән белем һәм илһам аны гомере бие озата. Солтангалиев атасының киштәсендәге күпләгән китапларны һәм Стәрлетамак өяз китапханәсендәге китапларны ныклап укып белем жый. Аны Казандагы учительская школа да баета. Гомумән, ул гомере бие белем жый. Марксизмны, аның чыганакларын ныклап өйрәнә

Аның тарихыбыз белән кызыксынуы бала чакта ук башлана. Шул вакытта ук Шиһаб Мәржани, Һади Атласи, Гайнетдин Әхмәрәв әсәрләре белән таныша. Алар аңарда халкыбызның милли горурлык хисләре уята. Һәм шул ук вакытта халкының мескенлегенә карата борчылу барлыкка килә. Аны шушы коллык чоңгыллыгыннан чыгару юлларын эзли башлый.

Солтангалиев, һичшиксез, Һади Атласиның “Сөембикә”сен, “Себер тарихы”н яхшы белгән, алардан үзе өчен күп нәрсәләр алган.

Аның шушы кызыксынуы Һади Атласи белән очыраштыра, якынайта. Бу инде совет чоры, революция, гражданнар сугышы еллары. Солтангалиевнең большевикларга кушылып, алар хөкүмәтендә дәрәжәле постлар биләгән чагы. Ә Атласиның большевистик революцияне каһәрләп, совет властен тик мәжбүри генә

таныган еллары. Кыскасы, икесенең ике якка киткән вакытлары.

Ләкин аларны милли рух, милләтебезгә булган мөһәббәт якынлаштыра. Алар очрашалар, сөйләшәләр, фикер алышалар. Үзара уртаклык эзлиләр. Атласи Солтангалиев кебек большевикларга кушылган милли жанлы татарларны ярым социалист, ярым миләтче дип атый. Һәм бу дәрәҗә тә була. Ләкин аларда күп вакыт миллилек өстенлек ала һәм ахыр чиктә ул җиңә.

Аларның якынлашулары

1923 елда Солтангалиевне Сталинның Наркомнацта биләгән постларындан азат итеп партиядән чыгарган елларга туры килә. Ә Атласиның Бөгелмәдә һәм Казанда эзәрлекләнеп, михнәт чигеп йөргән еллары. Шунлыктан тарихчы Мәскәүгә килә, анда милли жанлы, шулай ук инде совет властеннән җәберләнгән милләтпәрвәрләр белән очыраша. Әлбәттә, беренче читатта, Солтангалиев белән.

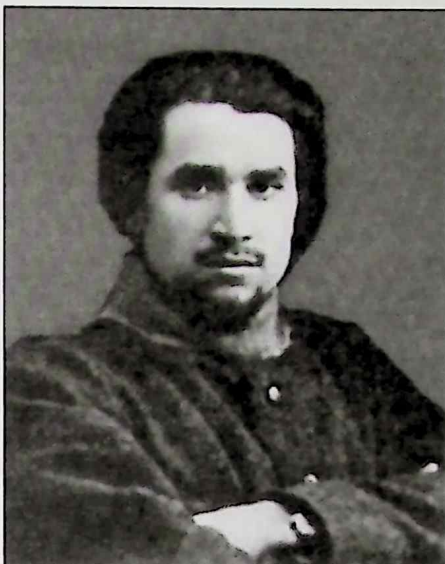
1926 елны Мәскәү шәһәрәндә бик кызыклы очырашу була. Анда Мирсәет Солтангалиев, Көнчыгыш институты директоры Габдулла Гыйсмәти һәм Һади Атласи катнаша. Болар арасында төп сүз татар һәм аның дөүләтчеләге турында бара.

Солтангалиев Һади Атласидан, сез, тарихчы буларак, татар халкының киләчәгенә ничек карыйсыз, дип сорый. Ул бу сорауга, мин хәзер бу мәсьәләгә пессимистик карашта торам, дип җавап биргән. Һәм сәбәбен илдә пролетариат диктатурасы тантана итүе белән аңлаткан. Өгәр дә бу шулай дәвам итсә, татарлар һәм башка вак халыклар юкка чыгачаклар, аларны эрерәк милләтләр йотып бетерәчәк, дигән.

— Ә республикалар, аларның эһәмиятен ниләктән күрәсез? — Бу сорауны Солтангалиев бирә. Һәм мондый җавап ала:

— Алар ярым коммунист, ярым милләтче татарларның халыкны, аның культурасын коткару максатыннан төзелгән паллиативны, яки аңа өлем алдыннан бирелә торган очсыз даруларны гына хәтерләтәләр.

Моңы Солтангалиев һәм Гыйсмәти Совет

Мирсәет Солтангалиев

власте шартларында татарларның киләчәге юк, дигән рәвештә аңлыйлар.

Тормышындагы шушы эпизодны Солтангалиевнең Черек күл төрмәсендә түзә алмаслык җәзалаулар нәтижәсендә язылган икәнлеген онытырга ярамый. Аңардан Һ.Атласи турында мөмкин булган кадәр үзләре ишетсә килгән мәгълүмат алырга тырышканнар. Шушы милләтпәрвәр тарихчы бу көннәргә үзе дә зинданда, аны да шушы рәвештә үк җазалайлар.

Солтангалиевтән Галимҗан Ибраһимовның бу мәсьәләгә нинди карашта торганлыгы хакында да сораганнар булса кирәк. Чөнки бу авыру язучыны Крымнан алып кайтып Плөтән төрмәсенә китереп ташлаган вакытка туры килә. Шунлыктан, аңа карата да аны пычратырдай мәгълүматлар кирәк булгандыр. Аны да бертуктаусыз үтерердәй итеп кыйныйлар. Һәм чыннан да ул үлә дә. Дөрестерме, юктырмы, язучы, имештер, төрмә диварына “юкка гына хезмәт иттем сез дунгызларга”, дип язып калдырган булган.

Ә Солтангалиевтән 1919 елда Галимҗан Ибраһимовның да Совет властенә карата әйткән сүзләрен исенә төшерткәннәр. Ул шул вакытта пролетариат диктатурасы һәм милли культура, милли бәйсезлек бер-берсенә капмакаршы төшенчәләр, дигән, имеш. Бу турыда аңардан сорап торугы да кирәкмәгәндер, чөнки бу фикерен Галимҗан Ибраһимов әллә кайчан ачыктан-ачык әйткән була.

Татарлар арасында дөүләтчеләккә карата бер-берсенә каршы фикерләр булган.

Ләкин боларның берсе дә принципияль характерда булмаган. Солтангалиев белән Һади Атласи арасында да зур уртаклык булган. Бу бигрәк тә аларның 1926 елның яз ахырында Мәскәүдә Солтангалиев фатирындагы очрашуларында ачыклана.

Солтангалиев тарихчыны үзенә “Об основах экономического, политического и культурного развития тюркских народов” исемендәге мәгълүм тезислары белән таныштыра.

1924 елны язылган бу эсәрне гениаль эсәр дип билгеләү һич кенә дә ялгыш булмастыр. Чөнки ул, беренчедән, методологик яктан төгәл. Икенчедән, дөньякүләм үзгәрешләргә жентекләп тасвирлаган, капитализмга тулы бәя биргән хезмәт. Аның бәяләмәләре марксизмга капма-каршы. Автор бу эсәрендә Шәрыкъ дөньясының бүгенгесен генә түгел, аның иртәгесен дә билгели. Алай гына да түгел, һәрбер Шәрыкъ иленең язмышын күрәзәли.

Үәди Атласи

Үәдә барлыкка килгән СССРга да бәяне энә шул күзлектән чыгып бирә. Ул Мәскәүнең төрки халыкларның бүлгәләп, аларның таркату сәясәтенә аерым басым ясай. “Россия күп милләтле рус дәүләте буларак үзенең таркалуына йөз тотта. Монда властыка кайсы гына сыйныф килсә дә, аларның берсе дә аның элеккегә бөөкләгән торгыза алмас.

Панрусистлар СССРны төзеп, күпме генә бердәм һәм бүленмәс Россияне торгызырга, башка халыклар өстеннән великоруслар гегемониясен урнаштырырга..., республикаларның хокукларын гади провинция хокуклары белән тәңгәлләштерегә тырышсалар да, бу кире нәтижеләргә китерәчәк. ...бүгенге СССР рәвешендә торгызылган Россиянең гомере кыска булыр. Ул таркалыр”.

Атласи бу эсәр белән таныша һәм аның төп өлешен зур кызыксыну белән кабул итә. Ул тик Кытайның милли азатлыкка булырга тиешле йогынтысы турында язылган урыннары белән генә тулысынча килешә алмый. Аныңча, Кытай төрки халыкларның милли азатлык көрәшендә таяныч була алмый. Ул, озак йокыдан уянган Кытай, аларны үз казанында кайнатып, бик тиз генә йотып юк итәчәк, ди. Шунлыктан, аның фикеренчә, Әфганстан, Персия кебек илләрнең Кытай уянганыча кадәр үк империализм богавынан котыла алулары зарур. Димәк, Кытайны уяту белән ашыгырга кирәкмәс, ә менә төрки халыкларның милли азатлык өчен көрәшләрен ашыктырырга кирәк.

Солтангалиев үзенең Совет властенә каршы, төрки халыкларның азатлыгы өчен көрәш планнарын сөйләгәч, Атласи, бик тиз генә урыныннан торып, бүлмә буйлап йөри башлый.

– Алла хакы өчен бу эшләргә мине бутама. Мин синең кайнар канлы һәм саксыз икәнлегенә беләм, тагын да 1923 елдагы кебек элөгүен бар... Юк, юк, инде карт булсам да газиз башымнан колак кагасым килми.

Солтангалиев аны тынычландыра. Гыйсмәти дә Совет властенә татарларның үсеш процессына комачау түгел икәнлеген исбатларга тырша. Ләкин Атласи бу сүзләргә ышанмаган булса кирәк.

Ул әңгәмәдәшләренә берничә кызыклы мәгълүмат бирә. Аларның берсе – татар милләтчеләренә, шул исәптән Казан муллалары Апанаявның большевикларның Татар-Башкорт республикасы проектына каршы көрәш оештырулары хакында була.

Алар бу проектны тик Идел-Урал штаты идеясен мәтәлдәргә өчен генә чыгарган уйдорма дип бәялиләр һәм шул вакыттагы Үзәк мөселман комиссариаты житәкчесе Муллаһур Вахитовны гаеплиләр. “Алтай” газетасының 1918 елгы 22нче июль санында бу турыда махсус мәкалә дә урнаштырыла.

Мәгълүм ки, 1918 елның январендә Уфада жыелган Милли мәҗлес Идел-Урал штатын төзү карарын кабул итә. Аны тормышка ашыру өчен махсус коллегия төзелә һәм ул Казанга килә. Штатны Казанда жыелган Бөтенроссия хәрби шурасының рәисе Ильяс Алкин житәкчелегендә 2нче Мөселман хәрбиләренә съезды ыгълан итәргә тиеш була. Бу датаны 28нче февральгә билгелиләр.

Ләкин съездның большевиклар фракциясе, аның иң йогынтылы әгъзаларыннан булган Мирсәет Солтангалиев, Шамиль Усманов, Сәхипгәрәй Сәетгалиев моңа каршы төшәләр. Һәм төнлә Хәсән Урманов житәкчелегендә берничә кораллы хәрби съездның житәкчелеген, шул исәптән Ильяс

Алкинны кулга алалар. Шуның аркасында Штат гамәлләшми кала. Ә бит югыйсә Казан-да ул көннәрдә татарларга каршы торырдай бер нинди көч тә булмый. Татар һәм башкортлардан торган Әкрәм Биглов житәкләгән 95нче полк солдатлары аны сакларга һәм якларга атлыгып торган булалар.

Чыннан да, “Идел-Урал” штаты проектын юкка чыгаруда Мулланур Вахитов та, Солтангалиев һәм аның көрәштәше булган Шамил Усманов та гаепле булалар. Үзәк мәселман Комиссариаты рәисе Мулланур Вахитов Штатны игълан итәргә тиешле 2нче Бөтенроссия мәселман хәрбиләренә эшен туктату өчен Мәскәүдән Казанга 400 кешелек матрос отряды жиберә. Ә Сәетгалиев, Солтангалиев һәм Шамил Усманов съезд житәкчеләрен кулга алдыралар. Соңыннан алар бу эшләренә нык үкенәләр.

Бу кадәресең Атласи белгәндерме, юкмы, мәгълүм түгел. Күрәсең, Солтангалиев тә аңа бу турыда сөйләмәгән.

Язмыш аларны соңгы тапкыр Соловки-да очыраштыра. 1933 елны исәнлегә какшау аркасында ирекке чыгарылган галимне 1936 елның 28нче июлендә яңа кулга алалар. Шу-ул елның августыннан 1937 елның мае арасында

аңардан 16 мәртәбә сорау алалар, әллә кемнәр белән күзгә-күз очраштыралар, газапыйлар. “Атласовщина эше” барлыкка килә. Шуның нәтижәсендә 26 кеше кулга алына. Аларның исемнәрен атап, боларны белә идегезме дип сорагач, ул “минем коём тирән, болар аннан су эчәрдәй кешеләр түгел иде”, – дигән. Аларның тугызысына, шул исәптән һади Атласиның үзенә дә үлем карары чыгарыла. Солтангалиевнең дә соңгы көннәре якынлаша. Ул, 1934 елны шартлы рәвештә ирекке чыгарылган булса да, 1938 елны яңа кулга алына. Казанның Черек күл подвалында газап чигә. Аннан бертуктаусыз сорау алалар. Күз алдына да китерә алмастай жәзаларга тарталар. Шушы эшләренә тоткын шаһитләре аның шул газапларга чыдый алмый кычкырулары бөтен төрмәгә яңгырап торган, дип сөйләгәннәр.

Һади Атласига чыгарылган үлем карары 1938 елның 15нче февралендә тормышка ашырыла. Официаль документларга караганда, Солтангалиев тә 1940 елның 8нче декабрендә үлем жазасына хөкем ителә.

Ләкин бу милләтпәрвәр шәхесләренә исемнәре мәңгелеккә тарих битләренә язылган. Алар халык күңелендә.

© Асылгәрәев Ш.Н., 2013

ГАЛИМЖАН ШӘРӘФНҖ ТҖЛ ГЫЙЛҖМЕ ӨЛКӘСҖНДӘГҖ ЭШЧӘНЛЕГҖНӘ КЫСКАЧА КҮЗӘТҮ

Шәрифжан Асылгәрәев

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәгҖ Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре.

Асылгараев Ш.Н. Краткий обзор деятельности Галимзяна Шарафа в области языкознания.

В статье отмечается, что большинство современных читателей не знакомы с научными работами известного ученого и общественного деятеля Г.Шарафа (1896-1950) в области языкознания, опубликованными на основе арабской графики. Одна из таких работ приводится на основе кириллицы с соответствующими комментариями.

Галимжан Шәрәф төп белгечлеге бу- мәдрәсәсендә укый, аннан соң реальное енча филолог түгел. Ул “Мөхәммәдия” училище тәмамлый, 1915 елны Петро-

град тимер юл инженерлары институтына укырга керә, бер үк вакытта Петроград университетының тарих-филология факультетында ирекле тыңлаучы булып йөри. Биредә ул академиклардан В.Бартольд, И.Крачковский, А.Самойлович кебек шәрыкчы галимнәрнең лекцияләрен тыңлый, 1918 елны Г.Шәрәф Казанга кайта, шәһәрнең милли һәм ижтимагый тормышында актив катнаша. 1922-37 елларда Казан педагогия институтында студентларга белем һәм тәрбия бирү эше, ягъни укытучылык эше белән шөгыльләнә. В.А. Богородицкий житекчелегендәге эксперименталь-фонетика кабинетында, сөйләм авазларын өйрәнү өчен махсус төзелгән приборлар, аппаратлар кулланып, фәнни тәҗрибələr үткәрә, аларның нәтижеләрен вакытлы матбугат битләрендә һәм фәнни журналларда бастырып чыгара. Кызганыч, алар гарәп графикасында һәм яңалиф шрифтында басылганнар, шуңа күрә бүгенге укучыларның күбесе алар белән таныш түгел. Бу ак тапларны бетерү максатыннан без аның “Мәгариф” журналында басылган берничә хезмәтен китерәбез:

1. Татар имлясы вә язуы турында Г.Шәрәф вә Мөхетдин Корбангалиевләрнең Гыйльми һәйәт мәҗлесендә укылган доклад // Мәгариф, 1918, №2.

2. “У”, “и” авазлары мөрәккәбме, бәсыйтмы? // Мәгариф, 1919, №3.

3. Уфада яңа татар имлясы // Мәгариф, 1926, №5.

4. Латин хәрефләрән алыргамы, гарәп хәрефләрән ислах итәргәме? // Мәгариф, 1923, № 2-4.

5. Галимжан Шәрәф, И.Алексеев. Бөтен сүзләр методында сүзне ижеккәргә һәм авазларга бүлү мәсьәләсе // Мәгариф, 1927, №5.

6. Галимжан Шәрәф. Беренче буын (ижектәге) “о, ө” авазларының үзеннән соңгы авазларга тәсире һәм бу тәсирне язуда күрсәтү-күрсәтмәү мәсьәләсе // Г.Ибраһимов исемендәге язма һәм музыкаль мирас үзәге. 20 фонд, 1 тасвирлама, 36 саклау берәмлеге (1-6 б.).

7. Галимжан Шәрәф. Татар теленең фонетикасы // Г.Ибраһимов исемендәге язма һәм музыкаль мирас үзәге. 20 фонд, 1 тасвирлама, 42 саклау берәмлеге (24 б.).

Галимжан Шәрәфнең кириллицада язылган һәм аңа дан-шөһрәт китергән ике әсәре бар:

1. Палытограммы звуков татарского языка сравнительно с русскими // Вестник научного общества татароведения, 1927, №7.

2. Сонорная длительность татарских гласных // Вестник научного общества татароведения, 1928, №8.

Бу ике хезмәт Г.Шәрәфнең исемен бөтен тюркология дөньясына таныта, 1924 елда ул Академиягә мөхбир-әгъза, 1929 елда академик итеп сайлана.

Г.Шәрәфнең фәнни тикшеренү эш стиле аңа кадәр булганнарда нәкъ аерыла. Г.Шәрәфкә кадәр булган татар зыялылары, тел белгечләре тел күренешләрен, закончалыкларын җанлы сөйләмнең язуга төшкән сурәте аша гына өйрәнәләр. Галимжан Шәрәф тел өйрәнүне җанлы сөйләмнең үзенә нигезли, ул махсус приборлар ярдәмендә сөйләм авазларын әйткәндә кайсы органнар (тел, иреннәр) катнашуын, палытограммалар (ясалма аңкау) ярдәмендә аларның урыннарын билгели, сөйләм процессында барлыкка килгән аваз үзгәрешләрен кайсы авазның кайсы авазга тәэсир итүен, ул тәэсирнең язуда күрсәтү һәм күрсәтмәү мөмкинлекләрен ачыклай. Аның нәкъ шул мәсьәләләргә яктыртуга багышланган хезмәтен без укучылар игътибарына тәкдим итәргә булдык. Элекке (гарәп яки яңалиф язуында басылган) төрле өлкәләрдәге күпсанлы хезмәтләргә хәзерге фәнни әйләнешкә кайтару максатында үтәлгән бу эш белән танышканда тик шуны истә тотарга кирәк: хәзерге (кириллицада) язудан аермалы буларак, гарәп язуындагы татарча текстларда аваз саны хәреф санына туры килми.

Беренче буын (ижектәге) “о, ө” авазларының үзеннән соңгы авазларга тәсире һәм бу тәсирне язуда күрсәтү-күрсәтмәү мәсьәләсе

“О-ө” авазлары “у” авазы шикелле иреннең катнашы белән әйтелә торган авазлардандыр. Бу авазлар бер яктан телнең торышы белән аерылсалар, икенче яктан иреннең торышы белән аерылалар: “о-ө”не әйткәндә иреннәр күбрәк ачыла һәм кимрәк

алга чыга. “У” да иреннәр арасындагы ачыклык “о” га караганда кимрәк, иреннәрнең алга чыгуы артыграк була.

Калын “о” белән нечкә “ө” авазы телнең торышы белән генә аерылалар. Иреннең торышы икәвендә дә бер төсле. “О-ө” авазлары ачык булып беренче буын ижекте генә ишетелә. Бу кагыйдә, ягъни “о-ө” нең беренче буында гына булуы татарчада шундый нык утырган кагыйдәләрдән, хәтта кушма сүзләрнең беренчел сүз булып киткәннәрендә дә сүзнең төбөндә булган “о-ө” ләрнең дә “ы-э” гә әйләнгән күрәбез. “Бу көн” дән ясалган “бүген”, “ак кош” дан ясалган “аккош”, “кар-боз” дан ясалган “карбыз” сүзләрендә икенче ижеккәргә туры килгән “о-ө” ләрнең “ы-э” авазына әйләнүен күрәбез.

Бу “о” үзеннән соң килгән һәммә авазга диярлек тәэсир итә. Аларның мәхрәжән (произношение – әйтәлеш) үз мәхрәжәнә таба тарта. Бу тәэсир һәммә гласныйларга булган кебек, согласныйларның да кайберләренә булуы сизелә. Бу сүзләрдән беренче ижек кенә “о” авазы булмаган сүзләр морад; беренче ижегендә “о” булган сүзләр алда аерым каралалар.

“Ы-э” гә тәэсире. Бардым, бәрдем, булдым, бөлдем сүзләрендә “д” белән “м” арасында ишетелгән “ы-э” авазы, “тордм, бордм, төрдм, бөлдм, тордыгз” кеби беренче ижегендә “о-ө” булган сүзләрдә “о-ө” гә якынаеп, “тордом, бордом, төрдөм, бөлдөм, тордогыз” дигән шикелләрәк итеп сөйләнә. Гомумән, беренче ижегендә “о-ө” булган сүзләрнең соңгы ижекләрендә “ы-э” ләре берникадәр “о-ө” гә якыная төшәләр.

Башка гласныйларга тәэсире. “О-ө” бер “ы-э” сузыкларына гына тәэсир итми – башка гласныйларга да тәэсир итә. “Татар, ата, томан, кара” сүзләрендә “а” лар белән “тотар, отар, томан, томау, корал” сүзләрендә “а” лар бер төрле әйтәлмиләр. Соңгы “а” лар урыс “о” сына якынарак аваз белән әйтәләр.

Тәтә, әтәч, тетя, көтәм дигән сүзләргә чагыштырып карасак, беренче ижекте “о-ө” булган сүзләрдә “э” нең икенче төрләрәк “ө” ләшәп әйтәлгән күрәбез.

“О-ө” авазлары үзләреннән соңгы согласныйларга да берникадәр тәэсир итә: каш, кош, кар, кор дигән сүзләрдә “ш, р” авазларына әһәмият биреп тыңласак, боларның ишетелүләрендә һәм мәхрәжләрендә (әйтәлешләрендә) иреннең торышы ягыннан аерма булуын күрәбез.

Бу тәэсирнең сәбәбенә килгәндә, бу тәэсир ирен тирәсендәге мышца (мускул) “о” авазын әйткәндә иткән хезмәтләрен, аннан соңгы авазларны әйткәндә дә давам иттерүләреннән гыйбарәттер. “О-ө” не әйткәндә иреннәрнең кырыйларын берберенә якынайта торган мышцалар, шулай ук иреннең уртасын ача торган мышцалар “о-ө” не әйткәндә иткән хезмәтләрен аннан соңгы авазларны әйткәндә дә давам иттерәләр һәм шуның аркасында “о-ө” дән соңгы ижеккәргә “ы”, “е”, “а”, “э”, “р”, “ш” ләрнең мәхрәжә башка әгъзаларның (мәсәлән, тел, аңкау) мөнәсәбәте ягыннан гади торышта калса да, иреннең торышы ягыннан берникадәр үзгәрә, колакка ишетелүе дә башкарак. Бу тәэсир, ягъни авазның мәхрәжә – ишетелүе, башкаруы төрле авазларга төрлечә була.

Гласный авазлар өчен иреннең торышы согласныйларга караганда әһәмиятләрәк булганга, гласныйларда без “о-ө” нең тәэсирен ныграк сизәбез, гласныйларда һәммәсенә бердәй түгел.

Гласныйлар арасында үзе кыска, мәхрәжә ачык булмаган саңгыраурак гласныйларда бу тәэсир тагын да ныграк сизелә: “ы-э” авазы татарчадагы гласный авазларның иң кыскасы, иң билгесез (индеферентный) мәхрәжлесе булганга, “ө” нең тәэсире бу авазда иң көчле рәвештә сизелә. Кайбер урыннарда (мәсәлән: “өчен, очын, кошым, котым, төсем” кеби), беренче ижегә

ачык ижек булып, икенче ижеге ябык булган сүзләрнең икенче ижекларендә) бу тәэсир шулчаклы көчле була ки, хәтта болардагы икенче ижектәге гласный “ы-э”гә караганда “о-ө”гә артыграк ошый.

Бу урыннардагы асыл аваз “ы-э” икәннен дә “чәчм, башм, чәчн” кеби башка сүзләрнең шул ук сыйгалары белән чагыштырып һәм сүзләрнең тарихына карап кына беләбез.

Ләкин һәр хәлдә бу урыннардагы аваз “о” авазына якин булса да, “о” авазы ук түгел. Мәсәлән: “котм” дигән сүзне алдан “котом” дип икенче ижектә ачык “о” белән әйтеп, аннан соң “котым” дип ачык “ы” белән әйтеп, шуларны гади “котм” белән чагыштырып карасак, бигрәк тә һәр өчәвен дә икенче ижектәге гласныйны сузыбрак әйтсәк, гади “котм”да “к”дан соң ишетелгән авазның “о” да, “ы” да булмаган, ике арадагы бер аваз икәннен күрербез.

Татар телендә, гомумән, ябык ижеклардәге гласныйлар ачык ижектәгеләргә караганда озынрак ишетелә һәм мәхрәжләре дә билгелерәк була. Шуңа күрә ачык ижектәге гласныйларга, беренче ижектәге “о-ө”ләрнең тәэсире шул ук авазның ябык ижектәгеләренә караганда кимрәк була, “төтә, төтәп, тотам, томау, өчө, очн” сүзләрнең шикелле, гомумән дә, гласный аваз ни чаклы кыска әйтелсә, “о”ның тәэсире шул чаклы куәтлерәк була. Мәсәлән: “тору” сүзендә “о”ның актыктагы “у”га тәэсире бик аз, эмма “торууы-торуы” дигән сүзләрдәге “р”дән соңгы ижек ясый торган “у”ның тәэсире бик көчле рәвештә сизелә: торууы, йөрүе дигән шикеллерәк ишетелә.

Кайбер гласныйларда (бигрәк тә иреннен катышы белән әйтелә торганнары, ягъни “о-ө”не ясалгандагы мышцаларга икенче хезмәт йөкләтә торганнары) “о-ө”нең тәэсирен киметәләр: “төбе, төбегезне, өфе, өфенеке” сүзләрнең “э-ө” авазлары беренче ижектәге “ө”нең тәэсирен киметәләр.

Ирен белән әйтелә торган сузыкларның үзеннән соңгы авазларга тәэсирен фәндә лабиализация, (губная) ассимиляция (иренләштерү) диләр. Иренләштерү бер татар теленә генә хас түгел, башка төрек телләрендә дә бар: бездә “о-ө” авазы гына иренләште-

рә, башка төрек телләренә кайберләрендә, мәсәлән, госманлычада һәм кыргызчада бу тәэсир безнең “о-ө” тугрысындагы авазларда гына түгел, безнең “о” тугрысындагы авазларда да бар. Мәсәлән: “күзм, йүлм” сүзләре аларда “күзөм, йүлөм” шикеллерәк сөйләнә.

Иренләштерү төрек телләрендә искедән булуы күренә. Моңы чыгтай имлясы күрсәтеп торганы кебек, орхон язучыларында да төрлечә язылалар. Мәсәлән, Күлтәгин ташының 1нче юлында “торосен”, 13нче юлында шул ук сүз “торосон” сурәтендә, 3нче юлында “өчөн, ттп” рәвешендә язылалар. Иренләштерү тәэсиренәң булуын һәм бу урындагы беренче ижекнең тәэсире астында ясалган авазларның “о”да, “ы”да булмый ике арадагы авазлар булганын күрсәтә.

Инде беренче аваздагы “о”ларның тәэсирен язуда күрсәтү мәсьәләсенә килик. Алдан башка төрк телләрендә мәсьәләнең куелышын карыйк.

Орхон язмаларында югарыда күрсәтелгәнчә иренләштерү тәэсирен күрсәтүдә билгеле бер әсас тотылмаган: Чыгтай имлясының иң төпле һәм последовательный (эзлекле) булганы Нәваи имлясында да бу мәсьәләдә билгеле бер юл тотылмаган “тордм, тордк, торды, тордылар, түшде, түшлик” сүзләре “турдум, турдук, турды, турдилар, түште, түшлик рәвешендә язылып (о) тәэсире белән үзгәргән урыннарда бәгъзан “вау”, бәгъзан “йа” белән язганнар. Госманлыларның хәзергә чаклы язып килгән имляларында күбесенчә бу тәэсир күрсәтелми: “торды, тордыгм” сүзләре: “турды, турдигм-турдгм” сурәтендә языла. Яңа имлячылары бәгъзан күрсәтеләр, бәгъзан юк. Кыргызларның хәзер кабул иткән һәм һәммә мәктәп китапларында вә гәзитләрендә кабул ителгән имляларында иренләштерү тәэсире язуда күрсәтелми: “өчн, тотп, көзге” сүзләре “үчн, тотп, көзге” рәвешендә языла.

Ориенталист тюркологлар иренләштерү тәэсирен язуда бик куәтле рәвештә, хәтта “бу тәэсир телдә булмаган урыннарда да күрсәтеләр (гомумән, фикеремчә, төрк телләрендә иренләштерү мәсьәләсен тюркологлар өчен яңадан карап чыгарга һәм бу мәсьәләдә төплерәк әсаслар куярга ихтыяж

бар), татар телен академия транскрипциясе белән язганда тюркологлар “о-ө” артындагы һәм “ы”лар урынына “о-ө” язалар: “төрде, төрдм, төргзdm” сүзләрен “төрдө, төрдөм, төргөздөм” язалар, “о-ө”нең (а-ә) ләргә тәэсирен дә язуда күрсәтәләр: моның өчен астында о хәрефе булган а, ягъни аерым галәмәт истигъмал итәләр; “о” артындагы “а-ә”ләр өчен дә аерым галәмәтләре бар. “О”ның башка гласный һәм согласныйларга тәэсирен язуда күрсәтмиләр.

Хәзерге көрәш имлясында, шул тюркологларның тәэсире белән булса кирәк, “о”ның үзеннән соңгы “ы”ларга тәэсире. боларның һәммәсе урнына “о” язу ысулы белән күрсәтелә, башка гласныйларга тәэсирен алар язуда күрсәтмиләр.

Татар язуында “о”ның тәэсире бәгъзан (үзеннән соңгы “ы-э”ләр урынына өчен, “болот, толоп” дигән сүзләрдәге кеби) күрсәтәләр (бәгъзан “торды, тордм, ознборн, борнгы” дигәндәге шикелле күрсәтелми). Мондый урыннарда кайда “о”, кайда “ы” язу турысында әлегә кадәр куелган бер кагыйдә юк, тәкъдим иткән кеше дә минем күземә чалынганы юк.

Имлячыларыбыздан Гыймад Нугайбәк, Мөхетдин Корбангалиев, Шакиржан Таһири кеби авазларга бик әһәмият бирүчеләр дә, басылган әсәрләренә караганда, бер билгеле юлдан бармаганнар, төрле вакытта төрлечә язганнар.

Нинди дә булса бертөрле имля утыра алсын өчен, бу мәсьәлә дә бер юл белән хәл ителергә, хәтердә калдыруы җиңел булган кагыйдәләр астына алынырга шиксез тиеш.

Мин үзем бу мәсьәләне хәл итү өчен бик әсаслы, бик мантийкый юл, бу тәэсирне гади истигъмал өчен булган язу – имляда күрсәтмәү, ягъни бу урыннарда хәрфе морфология әсасыннан караганда (шул ук сыйгадагы башка сүзләр белән чагыштырганда) нинди авазлар булырга тиеш булса, шул авазларны язу ягындамын. Сәбәпләр:

1. Беренче ижектегә “о”ның үзеннән соңгы “ы-э” һәм башка гласный вә согласныйларга тәэсире сыймагы булмаенча, мәхрәҗе (физиологический) сәбәпләрдән булганга һәм бу тәэсир беренче ижегендә “о-ө” булган һәм сүзләр өчен гому-

ми булганга, бу тәэсирне язуда күрсәтергә ихтыяҗ юк: тәэсир мәхрәҗе сәбәпләрдән булганга, укуга берәз мәләкәләнгән татар баласы “о” артыннан килгән “ы”ларны саф “ы” рәвешендә укый да алмый. Ул теләсә дә, теләмәсә дә бу авазны ике арадагы күчмә (переходный) аваз итеп укый. Башка авазларның да тәэсире булган урыннарда булган кадәрләсен теләсә дә, теләмәсә дә ясарга мәҗбүр. Әмма бу тәэсирне сознателый ясарга һәм белдерергә кирәк булганда (мәсәлән, ят тел кешеләрен татарча укытканда) аның язуда күрсәтелүенә һич тә ихтыяҗ юк. Ул вакытта бу тәэсир татар теленә тәҗвит кагыйдәләреннән берсе ителеп кенә өйрәтелергә тиеш.

2. Бу тәэсир, югарыда күрсәтелгәнчә, һәм сүзләр, хәтта тартыкларга да бар һәм төрләнә төрлечә. Тәэсир, авазның ничәнче ижегендә һәм нинди ижекләрдән соң булуына да карый. Гомумән, тәэсир үзгәрә торган, иррациональный. Шуңа күрә бу тәэсирне язуда аерым ачык күрсәтергә мөмкин дә түгел.

3. Бу тәэсирне кайберәүләр күрсәткәнчә “ы-э” тутрысында гына күрсәтеп, башкаларга тәэсирен күрсәтмәү мантийксyzлык (непоследовательность) булчак. “О-ө”нең, “ы-э”ләргә тәэсирен күрсәтү өчен һәм сүз урыннарда, “о-ө” язу үзә әсассыз тәкъдим. Чөнки урыннардагы аваз, югарыда күрсәтелгәнчә, “о” авазы түгел, “ы” белән “о” арасындагы бәгъзан “өчн” дигәндәге кеби “ө”гә, бәгъзан “өфенеке төпсезлек” дигәндәге кеби “э”гә якынак аваз (бәгъзан кайсына якынак икәннән дә билгеләве авыр). Шуңа күрә ишетелгәнчә язу әсасыннан “о” артындагы һәм сүз “ы-э”ләр өчен “о-ө” язуны тәрҗих итүгә гомуми әсас юк, үзгәрә торган аваз булганга өченче бер хәрәф алып, һәм сүз урыннарда язуга да әсас юк.

4. Әлегә чаклы булган язуыбызда торды, төрле, корды, көзге, колы, колм кеби сүзләрнең күбрәгендә “ы” (шул тавышка йөргән “и”) язылып килгән. “Очон, озон, толоп” кеби бик аз сүзләрдә генә “о” язылган. Шуңа күрә бу тәэсирне күрсәтмәү хәзергә кадәр булган язуга якынак; ягъни бу юл бер төсләлек кертү өчен ватуны азрак ясарчак.

5. “О”ның үзеннән соңгы ижекләргә

тээсирен язуда күрсәтү сыйгаларның бер-леге (морфологический якынлыкның) язуда күренеп торуйн бетерәчәк, шуның белән үк һәм аңлауны авырайтачак.

Уку агымын (процесс чтения) тикшерү күрсәтә ки, укуга бер ни кадәр мәләкәләнгән (грамотный) кеше укыганда, һәрбер хәрәфне йә һәр ижекне укып жыеп бармый. Сүзнең әсас кисәкләренең гомуми сурәтен, бөтен сүзне, хәтта кечерәк сүзләрдә берничәсен бергә күзенә алып укып бара. Мәсәлән: “сөйләнсә дә” дигән сүзне укыганда без: “сөй-лә-нсә дә”, “сөйлән-сә-дә”, “сөйләнсә дә” рәвешләрендә бөтен сүзне авазларга бүлми, аны аерым мәгънә аңлаткан әсас кисәкләргә генә бүләбез. “Сөй” (шәкл, хәрәфләре) башыбызда “сүз” понятие-се аңарга “лә” шәкле арттырылуы (фигиль) мәгънәсен “э” мәжһуллек мәгънәсен арттыра вә сөйлән кисәге бөтенесе бергә алынганда сүз (сөй)гә мөнәсәбәтле бер фигиль мәжһүлне аңлата: (сә) шәкеле шарт мәгънәсен, (дә) гатф мәгънәсен башыбызга китерә һәм мидә шул шәкелләренең тудырган мәгънәләре бергә вә шул тәртиптә жыелуы “сөйләнсә дә” сүзенең бөтен мәгънәсен уегазга китерә. Укыганда без күбесенчә сүзнең нинди авазлардан төзелүенә һәм нинди хәрәфләр белән язылуына әһәмият тә бирмибез. Тик билгеле мәгънә аңлата торган кисәкләренең, мәсәлән, сөйлән-сә-дә кисәкләренең генә гомуми шәкелен тотып алабыз. Хәтта эчтән (тавышсыз) укыганда авазларның бөтенләй диярлек әһәмиятләре бетә. Без шәкелләрдән мәгънәләрен генә укып барабыз.

Уку агымын югарыда күрсәткәнчә тәхлил, безгә сүзнең бер мәгънәгә дәләләт иткән аерым кисәкләре мөмкин кадәр бер төрле, бер шәкелдә язылуы укуны сүзләренең шәкелләреннән мәгънә аңлап баруны жиңеләйтүен күрсәтә.

Очн, очды, очдыңмни сүзләрен алсак, алар түбәндәге кисәкләренә аерылалар: “оч-(ы)н; оч-ды; оч-дыг-(ы) мни”. Мозаф һәм мәфгулн иләиһи сыйгасын белдерү өчен булган “ы”н ялгауының “башнк, утин, кулн, очн” кеби һәммә сүзләрдә бер төрле язылуы, үткән чак, гаеп сыйгасының белдерү өчен булган “эл-ыл” мәфгул адате “ни” ялгаулары бер төрле язы-

луы укуны-аңлауны жиңеләйтә. Шуңа күрә башка әһәмиятле сәбәпләр булмаганда, бер сыйга ялгаулары бер төрле, мәсәлән, югарыдагы мисалларда һәммәсендә “ы” белән язылырга тиеш (хәзерге рус имлясы бөтенләе диярлек, нимес һәм француз имлялары күбесенчә шул әсаска корылган). Бу әсасны фәндә сарфы этимологический (морфологический) әсас дип атыйлар.

6. Без имлябызга әсас салганда мөмкин кадәр шул әсасларның башка төрк телләре өчен дә кабул ителүен һәм шуның аркасында язучының ераклашмый, якыная баруын, бер-беренең әдәбияты белән файдалану жиңеләюен күз алдында тотып эшләргә тиешбез (билгеле, бу якынайтырга тырышу билгеле чиккә – уку-язуның гавамлашуына зарар китерә башлау дәрәжәсенә житмәскә тиеш).

Югарыда күрсәтелгәнчә, иренләштерү тәэсире төрле төрк телләрендә бер төрле түгел. Без дә һич диярлек иренләштерелми торган “тугз, сүзм, тунм, утн” сүзләрендәге “о-ө” авазы кыргызчада, госманлычада (һәм башка төрк телләренең күбесендә) “тукоз (дукоз, туғоз), сузом, туном, утон (удон)” шикеллерәк сөйләнә. Тюркологлар бу сүзләргә “токуз, одун, отун, докуз, тонум” сурәтендә язалар да. Кыргызлар үзләренең яңа имляларында (гәзитләре һәм мәктәп китаплары өчен гомуми уларак кабул ителгән вә хәяткә кертелгән имляларны да) бу иренләштерү тәэсирен язуда күрсәтмиләр. Бу мәсьәләдә төрк телләренең язуда-имляда якынлыгын саклау өчен мин безгә дә кыргызлар күрсәткән юлдан китеп, иренләштерү тәэсирен күрсәтмәү яхшы булыр дип исәплим. Без бу мәсьәләдә кыргызлар белән бер юлдан китсәк, бәлки башка төркләр дә безнең юлдан китерләр.

Югарыдагы әсаслардан, бигрәк тә баштарак китерелгән әсасларда, мин “о-ө” авазларының үзеннән соңгы авазларга тәэсирен язуда һич бер төрле күрсәтмәскә, бу урыннарда сыйгалар морфология әсасыннан караганда нинди авазлар булырга тиеш булса, шул авазларны бар дип исәпләргә һәм языла торганның язарга тәкдим итәм. Бу әсас гамәлдә о-ө хәрфе беренче буын (ижек)тә генә язылып дигән кагыйдәгә килеп чыга.

© Ибраһимов Т.И., Сайхунов М.Р., 2013

ТАТАРЛАР ҺӘМ ТАТАР ТЕЛЕ: ХӘЗЕРГЕСЕ, ЯКЫН КИЛӘЧӘГЕ

Тәүзих Ибраһимов, Мансур Сайхунов

ТӘУЗИХ ИБРАҺИМ улы ИБРАҺИМОВ – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университетның гамәли лингвистика кафедрасы доценты. Татар теленен фонетик төзелешен, социолингвистика, телне яңа мәгълүмати технологияләргә индерүгә караган мәсьәләләр буенча фәнни тикшерү эшләре башкара.

МАНСУР РИФКАТЬ улы САЙХУНОВ – филология фәннәре кандидаты. КДУда уку елларында ук татарча текстларны өнләр мәсьәләсенә тартыла. Хәзерге вакытта татар теле дөньясын электрон формада гәүдәләндерү һәм аны компьютерлар ярдәмендә өйрәнү мәсьәләләре белән кызыксына.

Ибрагимов Т.И., Сайхунов М.Р. Татары и татарский язык: сегодняшнее, ближайшее будущее.

Обсуждаются состояние и перспективы функционирования татарского языка в условиях активного контактирования его с русским языком.

Татар тел белемендә телне иясеннән, халыктан аерып, бары тик тамгалар системасы буларак өйрәнү гадәткә кергән. Тулы бер гасыр – XX гасыр дәвамында телебез елдан-ел “үстә”. Бөтен килеш кереп киткән алынма сүзләр, алынма кушымчалар, *анти-, контр-, мета-* кебек префикслар, *-ик/-к, -он, -аль, -ов/-ев, -ова/-ева* кебек сүзсәгылчлар хисабына туктаусыз “баеды”. Нәтижәдә, татар милләте үзен сүзләр, сүзформалар тудыру сәләтен югалткан. Урта сүзлек фонды төзү дәвамында төрлө өлкәләргә караган терминнарны русча язылышта, русча яңгырашта үз иткән. Алар хәзерге вакытта татар теле лексикасының якынча 40%ын тәшкил итәләр. Шуларны “*супер, грохнуть, класс, откат, круто, гонишь, клёво, завязал, блин, отмазаться, имидж, имиджмейкер*” һәм башка шундый сүзләр белән ялгап татар милләте бүген рус телендә сөйләшүгә күчә.

Этнолингвистикада китерелгән мәгълүматларга караганда, “Казан татарлары эш урыннарында хезмәттәшләре белән 3,25% күләмендә, үз милләттәшләре белән сөйләшүләрдә 28,3% күләмдә, ә матур әдәбият

укуда 17,45% күләмендә татар теленнән файдаланалар” [1]. Бүгенге – мәдәниятләрнең һәм телләрнең гомумиләшүе үсеп барган чорда – бу күренеш, мөгаен, акрынаймагандыр.

Бодуэн де Куртенэ мондый тел халәтенен азсанлы милләтне кая алып барып чыгасын түбәндәгечә сурәтли:

“... кабиләләр һәм халыкларның бер-берсенә йогынтысы аркасында телләрнең катышуы барлыкка килә. Бу катышу төрлө дәрәжәдә – минималь формада, ягъни кабиләнең икенче кабилә белән бәйләнеше аның телендә сизелерлек эз калдырмый торган формада һәм максималь – денационализация формасында, ягъни кабиләнең үз теленнән икенче бер телгә күчеше формасында күзәтелергә мөмкин” [2 : 91].

Татарстанда рус һәм татар телләренен катышуы максималь дәрәжәдә – денационализация формасында күзәтелә.

Бер караганда, мәгълүматка бай, югары сыйфатлы матур әдәбият тудырган, Европа әдәбияты һәм сәнгате белән сугарылган телгә күчү – халыкның аң-белеме, зәвыгы үсүгә уңай йогынты ясар төсле. Әмма бу

өметләр акланмый һәм аклана да алмый. Һәрбер тел кайсыдыр халыкның дөньяны күрү, танып белү чарасын хасил итә. В. Гумбольд тәгълиматында сүз – ул нәрсәнең сурәте түгел, ә шәхес аңында шушы нәрсә тәэсирендә төзелгән тойгы-образ гына. Бодуэн де Куртенэ шәхеснең үлемен – үзенчәлекле бер телне югалту дип таба. Бүгенге тел белемендә милли телнең (ул зурмы-кечкенәме, баймы-ярлымы) югалуы кешелекнең үзенчәлекле бер мәдәниятне, бер дөньяны югалтуы дип карала.

Тел – милләтне теркәүче мөһим факторларның берсе. “Теле барлар – халык, теле юклар – балык” – дигән мәкаль дә халык теленә кергән. Әмма шулай да аны милләтнең яшәешен тәмин итүче бердәнбер фактор – этноаергыч буларак кабул итү бик үк дөрес булмас иде. Моның мисалы – яһүдиләр. Мәгълүм булганча, яһүдләр югалып барган телләрен – ивритны торгызуга ирештеләр. Литва татарлары телләрен онытканнар, әмма үзләрен татар дип танийлар. Димәк, милләтнең башка теркәгечләре сау булганда милли телне торгызу, милләтне саклау мөмкин икән.

Башка этноаергычлар, икенче төрле әйткәндә, халыкны бер этноско теркәүче факторлар нәрсәдән гыйбарәт? Денационализация процессын туктатырга, я булмаса акрынайтырга аларның хәленнән килерме?

Социолингвистика, этнолингвистика фәннәре тармакларында этнос түбәндәге этноаергычлар (этноопределители) белән аерымланучы система буларак өйрәнелә: а) милли тел, б) милләт яшәгән төбәк (территория), в) үзенчәлекле рухи мәдәният, г) милли үзәк, д) гореф-гадәт һәм традицияләр, е) эндогамия (гаиләләрнең бер милләт кешеләреннән корылуы) күренеше, ж) дини кыйбла, з) милли менталитет (тәртип), и) фольклор, к) милли мәктәпләр һәм югары белем бирү системасы.

Тирәнгә кермичә генә, халыкны этнос итеп теркәүче кайбер этноаергычларның бүгенге татар жәмгыятендә ни хәлдә саклануына күз салып үтик.

Татар теленең бүгенге торышын гәүдәләндергән мисаллар китерелде. Шул сәбәпле,

күзәтүне татарлар яшәгән төбәкне ачыклаудан башлыйбыз.

Татарларның туган һәм торган ыстаны бар, әмма халыкны бергә жыеп яшәү аның хәленнән килми. Татарның күбесе Татарстаннан читтә яши. Шуларның байтагы үзләренең башкаласы Казанны күрмәгәннәр, ишетеп кенә беләләр. Килеп аны күреп китүчеләрнең саны елдан-ел арта. Кызганыч ки, милләттәшләрне үз итеп каршы алу, алар белән сөйләшеп утыру урыннары Казанда юк диярлек. Ике-өч музей, бер чәйханә. Бауман урамында 20-30 еллап килүчеләрне токмачлы аш, өчпочмаклар белән сыйлаган “Татар ашлары” ашханәсе ресторанга әверелде. Татарлар тыйнак халык. Алар ресторанга кереп кунак булырга гадәтләнмәгән. “Кайткач ашармын әле”, – дип ач килеш кире юлга чыгуны хуп күрә.

Тел һәм мәдәният үзара тыгыз бәйләнештә торган системалар тәшкил итәләр. Тел аерым төбәктә яшәүче кавемгә хас булган мәдәният һәм кыйммәтләр нигезендә формалаша, шушы мәдәният дөньясында яшәүчеләрне үзара аралаштыру коралы белән тәмин итә һәм моның өчен ул зарури да, җитәрлек тә була.

Шул ук вакытта тел мәдәниятне тасвирлау белән генә чикләнми. Алга таба ул мәдәниятне баету, үстерүгә дә зур өлеш кертә.

40нчы еллар – сугыш еллары. “Әфлисүннәр ашар идем, лимуннар ашаганчы. Бер күреп сөйләшер идем, эчләрем бушаганчы”, – дип җырлыйлар иде әниләр. “Әфлисүн”, “лимунның” ашамлык булуын, беренчесенең икенчесеннән тәмлерәк икәнен, ягъни беренче төшенчәләрне без шул җырларны ишетеп (лимон, әфлисүннәр ашап түгел) алдык. Татар мәдәнияте ни хәлдә көн итә?

Мәдәният, кагыйдә буларак, өч төргә – матди, рухи һәм сәнгати мәдәниятләргә бүленә.

Кул эше (матди) мәдәнияте – йорт-жир, каралты-абзарлар, аш-су, киём-салымнар башка халыкларныкыннан һич тә ким булмаган һәм бүген дә үзләренең борынгыдан килгән милли үзенчәлекләрен саклыйлар.

Татарлар тарихка утрак халык буларак

килеп кERGәннәр. Татар яшәгән йорт-жир, бүтәнгечә, өй һәм ишегалдыннан торган. Ишегалдында абзарлар (мал абзары, утын абзары), ике баз (бәрәңге базы һәм ак таштан салынган кар базы). Йорт белән ишегалды койма белән уратылган, коймада ике капка – зур һәм кечкенә капкалар. Бу корылмалар үзләре үк татарның бу жиргә озакка урнашуын, күчеп китү турында уйламауларын күрсәтәләр.

Татарлар – милләт булып оешкан борынгы халыкларның берсе. Моннан мең дә бер йөз еллар элек алар динле кавем буларак рухи берлеккә һәм дәүләт төзеп яшәүгә ирешкәннәр, XII гасырда ук язма телле булып әдәби әсәрләр ижат иткәннәр. Шундый ижатларның берсе – Кол Галинең “Кыйсса-и-Йосыф” поэмасы.

Татарлар халык аваз ижатына бай халык. Моңы зур күләмле китаплар буларак нәшрияттә басылып чыккан әкиятләр, мәкаль һәм әйтемләр, төрле йолалар, бәетләр, мөнәҗәтләр җыентыклары баян ителәр. Авыллар, шәһәрләр корып яшәү үзеннән-үзе кешеләне бер-берсеннән үрнәк, тәҗрибә алып кен итү, үзара ярышып яшәү формасын тудырган. Ижатка һәм шәхесләргә җыр-көй чыгаруга, шигырь һәм бәетләр язуга, уеннар уйлап табуга этәргән. Сабан туйларында уеннар уйналган, җырлар җырланган, бәетләр укылган, мөнәҗәтләр әйтелгән, осталарның осталыгы танылган.

Әйтелгәннәргә өстәп татарның тагын бер гүзәл сыйфатын искә алып үтү урынлы булып төсле. Ул – бүтәнгә көн, иртәгәсә эшләрдән тыш үткәннәргә истә тотып яшәү. Сакланган татар авылларының күбесендә авыл тарихы музей төзелгән. Аларда ис китәрлек нәрсәләр юк, әмма һәр булган нәрсә – ул эти-әни, әби-бабайларны, авылдашларны искә төшерә торган ядкәрләр – синең яшьүсмер чагың, мәктәп елларың.

Сәнгати мәдәният дигәндә театр сәнгате, язучыларның, музыкантларның, рәссамнарның, сынлы сәнгать осталарының ижаты күздә тотыла. Кино сәнгате үсеп җитмәсә дә, сәнгати мәдәниятнең әйтелгән төрләре Татарстан җирлегендә шактый алга киткән. Сынлы сәнгать өлкәсендәге уңышлар белән дә мактанарга урын бар. Әмма алар

белән танышканда күңелдә бер төен дә кала. Татар шәхесләренә куелган һәйкәлләр – алар аз булганга, яки куелган урыннары бик үк уңышлы булмау сәбәпле – күзгә ташланып тормыйлар. Г.Тукай һәйкәле опера театры артында. Ул тирәгә спектакль башланганчы килгән тамашачылар гына барып чыгарга мөмкин.

Сәйдәш һәйкәле эргәсендә “Сәйдәш янында”, я булмаса башка исем астында, Салих Сәйдәш ижаты белән таныштыручы, аның көйләрен тыңлатучы, татарны берәз рухи әңгәмәгә тартучы чәйханә, кафе булырга тиеш иде. Бүтәнгә ул – үз эшләре белән мәшгуль булган мәхлукларны күзәтеп, ясалма таш өстендә басып тора. Тирәсендә аның ижатын сөючеләрнең әңгәмәсә дә, экскурсияләр дә, карточкага төшүчеләр дә күзгә чалынмый.

Татар халкына милли үзәк хасмы һәм ул ни дәрәҗәдә? Үзәк сөйләшүләрдә үз телләрен 28,3% күләмдә файдаланган халыкка милли үзәк хас дип әйтеп булмый. Милли үзәкнең сизелерлек дәрәҗәдә булмавы бүтәнгә татарларның исемнәрендә дә чагылыш таба.

Рәсми документларга татар исемнәре ике телдә – татар һәм рус телләрендә теркәлә. Үскәчрәк бала ул исемнәргә бөтенләй үк үзгәртә яки язылышына төзәтмәләр кертә ала. Кыскасы исем кушу, аны үзәккә теләгән яңгырашка күчерү шәхеснең үз ирендә. Менә шушы мөмкинлек булуга карамастан, татарлар “Мәгъсүм”не “Мякзюм”, “Әнжә”не “Әнзе”, “Җиһан”ны “Джиган”, “Әхмәтҗан”ны “Ахметзян”, “Әхмәт”не “Ахмет”, “Ләйсән”не “Ляйсян” кебек формаларда документларга теркиләр. Бу күренеш татарларның үз исемнәрен ниндирәк яңгырашта ишетергә теләүләрен, кемгә охшарга тырышуларын ачык чагылдыра. Аңлашыла ки, татар исемнәрен күрсәтелгән тәртиптә “Татарча-русча исемлекләр сүзлеген”нә теркәгән галимнәребезнең дә милли үзәк белән сугарылган булуына ышану кыен.

Татарларга хас эндогамия бүтәнгә торышында милләтнең төрәгә дә, төрәгечә дә була алмый. Танылган этнограф А.С. Герд китергән мәгълүмалар буенча, 1992 елда Бөгелмәдә корылган гаиләләреннән 28,1, Алабугадагыларның 34,9, Лениногорск шә-

һәрәндәгеләрнең 37,4, Яр Чаллыда корылганнарның 33,9, Казандагыларның 27,8 проценты катнаш гаиләләр тәшкил итәләр [1]. Әдәбиятта “Катнаш гаиләләрнең саны 10 проценттан артса, андый милләтнең яшәве куркыныч астында дип белдерелә. Саннардан күренгәнчә, татар милләте бүгенге көндә өч тапкырга зуррак югалу куркыныч астында дөнья көтә.

Милли мәктәпләрнең яшәеше хәзерге вакытта шулай ук куркыныч астында.

Татар балаларына урта белемне рус һәм татар телләрендә алу ирке бирелгән. Әмма бер шарт белән – алар БДИ (ЕГЭ) рус телендә һәм рус теле буенча тапшырырга тиешләр. Икенче төрле итеп әйткәндә, бүген татар баласына альтернатива тәкъдим ителә: я сез урта белемне рус телендә аласыз һәм югары уку йортына керү мөмкинлегенә ирешәсез, я мәктәпне татар телендә тәмамлыйсыз һәм үзегезнең югары белем алу мөмкинлеген чама белән 25-30 процентка киметәсез.

Мондый альтернатива тәкъдим ителгәндә, Татарстанда татар мәктәпләренең саклануын күз алдына китерү кыен.

Нәтижә куанычлы түгел. Алдагы көннәрдә татар теленең рус теленә күчү процессы дәвам итәчәк. Л.Блумфильдның күзәтүләренә караганда, милләтнең яки аерым гаиләнең икенче телгә күчеше (денационализация күренеше) тиз дә, озакка да сузылырга мөмкин. Башка илгә күчеп утырган эмигрантлар тормышында икенче-өчтенче буыннар үзләренең ана телләрен югалта торган булалар. Ә менә яулап алынган халыклар теленең жиңүчеләр теленә күчеше гасырларга сузылырга мөмкин.

Татар теле рус теле басымында якынча биш гасыр яшәп килә. Басым бер көчәйгән, бер сүрелгән. Татар халкы телен күпмедер күләмдә саклап калган. Әмма бүген ул аны саклай алмый.

“Чукундырган вакытта да чукуынмаган татар теле” – дип горурлана шагыйрь Нәжәр Нәжми [3]. Чукундырган вакытларда татар халкы бербөтен – авыл һәм бистәләр булып тормыш көткән. Бөтенгә хас уртақ тормыш, фикер алышу, ярдәмләшү (өмәләр), уртақ сүз һәм хәтта уртақ язмыш та булган. Аралашу, сөйләшүләр бертуктаусыз эш урыннарында,

мәчетләрдә, юл өстендә, чәйханәләрдә дәвам иткән. Милләтнең башы – элитасы булган, халык аларны ихтирам иткән, сүзләренә колак салган. Бу – бер. Икенчедән, ул заманда “чит телдән кергән сүзләр татар тел системасына күчерелмичә, оригинал формада язылырга һәм әйтелергә тиеш” дигән закон булмаган. Хәзерге вакытта татар теленә кергән алынмалар телне баеуга түгел, руслаштыруга илтә.

Бүгенге жәмгыятьтә шәхсэнлек (индивидуализм) үскәннән-үсә бара. Марксизм-ленинизмга хас булган бергәләп коммунизмга бару идеологиясенең жимерелү сәгатендә үк халыклар хосусый милек төзүгә күчтеләр. Үз йорт-каралтысын, үз бакчасын, машинасын, беренче, икенче миллионнарын булдыру – төп яшәү максатына әверелде. Күршесеннән көнләшеп яшәгән татар уртақ тел табып, берберсенә булышлык күрсәтеп урта зурлыктагы мал житештереп, һөнәри эш урыннары төзеп кала алмады. Татар милләте бүген таркау, аның килчәккә дә, сайланылучыларга да, хакимияткә дә, милләткә дә ышанычы юк. Ул коймасын торгызып, капкасын тимерләп, туган көнгә риза булып гомер итә.

Татарның руска күчү процессы, ягъни күчү дәвере озакка сузылырмы? Нинди кавем буларак татар руска кушыла?

Куелган сорауларга якынча җавап бирү дә кыен. Без биредә күчеш процессын тизләтүче кайбер күренешләргә кагылып үтәбез.

Социолингвистика тәгълиматлары буенча, телләр бәрелешендә икенче бер телгә күчүче тел “языковой сдвиг” дип исемләнгән хәлгә юлыга. Бу хәлгә юлыккан тел, нигезеннән тайпылган йорт сыман, кире торгызыла алмый.

Психолингвистикада менталь (тел иясе аңында яшәүче) сүзлекнең күпкатлы бәләш формасында төзелгән булуы, аның өске катламында еш кулланылучы сүзләр, ә аскы катламында иң сирәк кулланылучы сүзләр саклануы баян ителә. Әңгәмә процессы сөйләүче һәм тыңлаучының берникадәр каршылыклы теләге һәм, берүк вакытта, аларның түземсезлеге тәэсирендә башкарыла. Сөйләүче фикерен сүзләргә күчерү (вербальләштерү) этабында кирәкле сүзләр эзли, аларны тизрәк (онытмас өчен)

әйтергә тырыша. Тыңлаучының теләге – әйтелгәнне дөрөс аңлау. Сүз башлану белән ул сөйләүче фикерен тизрәк аңлау нияте белән күрәзәлектәр кыла, аларны таныклау нияте белән түземсезләнеп сөйләүченең дәвам итүен көтә. Аңлашыла ки, алар икесе дә ашыгалар.

Л.С. Выготский сөйләүченең аңында туган фикерне су белән тулган һәм шушы мизгелдә яңгыр булып яварга торган болытка тиңли. Әмма бу сүзләрне ул бертелле жәмгыятьне күздә тотып, ягъни аң берәмлегә тәшкил иткән төшенчәләр белән сүз-мәгънәләр арасындагы ассоциатив бәйләнешләрнең ныклығын, төзеклеген күздә тотып әйтә. Татарлар әңгәмәсендә туган фикерне яңгыр булып яварга торган сүз-болыт буларак күз алдына китерү кыен. Татар кешесе фикерен әйтү процессында менталь сүзлектән фикер төшенчәләренә туры килә торган сүз-мәгънәләр эзли, тиз генә таба алмагач, рус теленнән сүз-мәгънәләр ала һәм төшенчәләренә русча әйтүгә күчә.

Нәтижәдә татарларның тел аңында төшенчәләр белән сүз-мәгънәләр арасындагы бәйләнеш, ассоциация жепселләре тагын да ныграк зәгыйфьләнә. Ирексездән, ягъни автоматик рәвештә аралашу татарча-русчага, ягъни аларны бутап сөйләүгә күчә. Моның нәтижәсендә татар сүзләренең хәтердә тиз генә табылу мөмкинлеген тагы да читенләшә, рус сүзләренең исә “яңгыр тамчылары кебек коелу” мөмкинлеген тагы да ныгый. Шушы хәл – мәгълүматлашу процессында төшенчәләренә туган телдә әйтүнең кыенлашуы, ә рус сүзләрен табуның, киресенчә, җиңеләюе – “языковой сдвиг”ның нигезен хасил итә дө инде.

Инде икенче сорауның нәрсәдән гыйбарәт булуын ачыклап үтик.

Тел алыштыру ул ана телнең авазлар, лексик һәм грамматик системасын башка телнең шундый ук берәмлекләре системасына алыштыру белән генә чикләнми. Һәрбер тел аерым төбәккә хас тәбигать, аерым милләткә хас мәдәният, кыйммәтләр, алдагы буыннардан килгән горейф-гадәтләр, инанулар, үгет-нәсыйхәтләр йогынтысында формалаша. В.Гумбольд тәгълиматында тел – шәхес тирәли сызылган түгәрәк

тәшкил итә. Бер телдән икенче телгә күчү, В. Гумбольд фикеренчә, туган тел сызган түгәрәктән чыгып икенче тел түгәрәгенә басуны белдерә. Татар теле мохитендә тәрбияләнгән татар шәхесенең матди һәм рухи дөньясы рус теле мохитендә тәрбияләнгән шәхеснең матди һәм рухи дөньясына туры килми. Авылдан шәһәргә килгән бала (рус телен яхшы гына белгәндә дә) руслар белән генә түгел, хәттә шәһәрдә үскән татарлар белән дә ничек сөйләшәргә белми. Чөнки Р.М. Фрумкина әйтүенчә [4], ике мәдәният кушылуында низаглы хәл (“конфликтная ситуация”), икенче төрле әйткәндә – мәдәният имгәнүе (“культурный слом”) барлыкка килә. Мәдәният имгәнүе тел имгәнүен тудыра, ягъни ярыммәдәнилек нигезендә ыргытеллелек ыратыла [4]. Моның мисалларын телевизорда татарларның рус телендә ясаган чыгышларында ачык күрергә мөмкин.

Эстон милләтенең танылган мәдәният эшлеклесе М.Хинт ыргытеллелекнең нәрсәдән гыйбарәт булуын башка тарафтан чыгып аңлата. Аның фикеренчә, гадәттә билингвалар кайсы да булса бер тел белән тулы күләмдә файдаланалар. Шулай да, кайбер очракларда, шәхеснең милләттәшләре белән аралашуы чикләнгән булырга, ә икенче тел ияләре белән хәбәрләшүе бик үк актив булмаса да мөмкин. Мондый очракларда туган телне адекват белү югалган, ә икенче тел чикле күләмдә үзләштерелгән була. Бу күренешне М.Хинт “ыргытеллелек” дип атый. ыргытеллелек шартларында башкарылган сөйләмнәрдә телләрнең лексик составы чикләнгән, грамматикасы гадиләштерелгән, жөмлеләр, нигездә, кыскартылган була. Татар һәм рус телләрен бер чамада һәм бик үк яхшы белмәгән милләттәшләребез сөйләмәндә бу хәл ачык чагыла.

Кыскасы, бүген татар үз мәдәниятен югалтып, рус мәдәниятен ярым-йорты үзләштереп (ул аңа геннар тирәнлегендә сеңмәгән – “ана сөте белән кермәгән”), ягъни “ыргытелле” кавем буларак руска күчә.

Мәкаләне Ревекка Марковна Фрумкина сүзләре белән тәмамлыйбыз: “Столетие развития культурной антропологии показывает:

все языки адекватно обслуживают свою культуру. В культуре нет ничего, что не может быть выражено на языке этой культуры. Но если некая культурно-бытовая традиция

почему-либо оказывается оборванной, то и личность оказывается погруженной в “полукультуру” – соответственно ее носители становятся “полужычными” [4: 166].

ЧЫГАНАКЛАР

1. Герд А.С. Введение в этнолингвистику: Учебное пособие. – СПб.: С.- Петерб. ун-т: 1995. – 91 с.
2. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. 2 – М.: АН СССР. 1963. – 384 с.
3. Нәжми Н. Сина барам. Шигырьләр һәм поэмалар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. – 144 б.
4. Фрумкина Р.М. Психоллингвистика: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2003. – 320 с.

© Таһиров И.Р., 2013

ТЕЛНЕ САКЛАУ БУРЫЧЫ ГАЙЛӘГӘ ТАПШЫРЫЛГАН

Индус Таһиров

ИНДУС РИЗА улы ТАҢИРОВ – күренекле галим, жәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе, тарих фәннәре докторы, профессор, Татарстан Фәннәр академиясенә хакыйкый әгъзасы. 1958 елдан Казан дәүләт университетында. ТР һәм РФның атказанган фән эшлеклесе. ТРның фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт премиясе лауреаты. 1992-2002 елларда «Бөтендөнья татар конгрессы» ижтимагый берләшмәләренә Халыкара берлеге Башкарма комитеты рәисе, 1995-2002 елларда Татарстан Дәүләт советы депутаты.

Тагиров И.Р. Задача сохранения языка возложена на семью.

В статье рассматриваются проблемы, связанные с воспитанием национального самознания, подчеркивается взаимная ответственность семьи и общества в этом вопросе.

Аллаһ Тәгалә һәрбер кешене теле белән ыратта. Ата-ананың изге бурычы шул телне матур һәм дәрәс итеп ачудан гыйбарәт. “Иң элек шул тел белән әнкәм бишкәтә көйләгән”, – дип язган Тукаебыз. Димәк, телебез балага бишкәтә үк милли моң-жыр белән бергә сеңә, ныгый. Моң жыр сорый, сүз таләп итә. Бишек жыры балага милли хис сала, теле ачылуга юл ача.

Татарлар, мөгаен, моңнан яралгандыр. Күрәсең, ул моң төркиләргә яшәгән Алтай гүзәллегеннән, татарны татар иткән дала кичлекләреннән барлыкка килеп, аның канына сеңгәндер. Наҗар Нәжми юкка гына “жирен кебек назлы, жырдай моңлы татар теле”, дип язмагандыр. Татар жырының, Александр Ключарев язганча, үзенә генә хас “музыка теле” бар, аңа “мелизм чәкәннәренә бик бай булуы хас”. Ул бу яктан башкорт музыкасына якын булса да, аннан бик нык аерылып тора [1]. Заманында татарларның бо-

рынгы музыкаль традицияләренә саклап кала алганлыклары хакында Зәки Вәлиди дә язып чыккан иде [2]. Шунлыктандыр инде, татар моңы дөньяны таң калдырырдай яңгырашлы. Юкка гына кытайлар безнең музыкабызны үз итмәгәннәрдер, аны Ерак Көнчыгыш халыкларына, шул исәптән Япониягә дә илтәп житкәргәннәрдер. Беренче төрки аваз да шул моңнан барлыкка килеп, телебезне тел итүгә өлешен керткәндер.

Менә ни өчен без адәм баласының теле милли моңга бәйле, дибез. Ата-ана баласының телен милли моң, бишек жыры белән ачарга тиеш, дибез. Әлбәттә, гайләнең вазифасы бала теле ачылу белән тәмамланмый. Киресенчә, ул катлаулана төшә, чөнки ачылган тел бертуктаусыз баетылырга тиеш. Тукай юкка гына әби әкиятенә шул кадәр урын бирмәгән. Әкиятләр баланың телен генә түгел, аның рухи дөньясын да баета, аңарда милли хисләр тәрбияли, аңа халкыбызның

гореф-гадәтләрен, йолаларын сеңдерә. Яхшы белән яманны аерырга өйрәтә.

Телебез матур, иң бай теләрнең берсе. Бер вакыт Мәскүнең иң зур залларының берсендә татарларның бер чарасы бара. Жыр, нәфис сүз бер-берсен алыштырып торалар. Шул вакыт чараны алып баручыларга залда утыручы бер рус кешесе язучыга сүз бирә. Анда “телебез искиткеч матур, аның киләчәге зур. Мин бу телне өйрәнергә сүз бирәм”, дигән сүзләр бар иде.

Телебезнең башка халыкларга да бик көчле уңай йогынтысы булды. Чөнки ул аларга үзенең гүзәллеге, байлыгы, Наҗар Нәҗми сүзләре белән әйткәндә “ачык йөзлелеге”, “уңганлыгы”, “акыллыгы” белән үрнәк булды. Алар өчен әдәбият дөньясына керү ачыгы булды. Аларның язучылары, шагыйрләрнең күбесе иҗат сукмагына шушы тел ярдәмендә бастылар. Күптән түгел Төркиянең бер галиме татар теленең, гомумән татарларның үзбәк әдәби теленең формалашуына керткән өлешенә багышланган хезмәт язды. Телебезнең удмурт, мари, чуваш телләренә ясаган йогынтысы да бик зур. Моның шулай икәнлеген исбатлау өчен удмурт профессоры Таракановның хезмәтләрен карап чыгу да җитә.

Аннан соң гаилә шушы ачылган телне баета, аны яшәү коралына әверелдерә. Моның шулай булырга тиешлегенә төп шарты – ата-ананың балалары белән тик аларның туган телләрендә аралашу. Әгәр ата-ана үзара рус яки башка телдә аралаша икән, аларның балалары да шул телгә күнә. Аларга туыштан бирелгән тел ачылмастан йомыла.

Күп ата-ана балаларының үз телләрен белмәүдә мәктәпне гаепләмәкчеләр. Имештер, мәктәптә татар телен өйрәтмиләр, укыту тик рус телендә генә бара. Бу сүзләрдә дә дөреслек юк түгел. Чыннан да, безнең шәһәрләрдә, хәтта татар дип аталган мәктәпләребездә дә күп фәннәр русча укытыла. Балалар үзара русча гына сөйләшәләр.

Ә менә Финляндиядә, Америка яки Кытай һәм Япониядә татар мәктәпләре юк. Ләкин балалар татар телен камил рәвештә беләләр. Чөнки бу илләрдә татар теле гаилә теле. Тел аларга бишкәтә үк сеңгән. Мон-

да тел милли моң белән уралып бара. Ата-ана үзара да, балалары белән дә тик татарча гына сөйләшә. Бу татарларның жырлары да гасырдан гасырга күчеп килгән чын татар жырлары. Америкада да, Япониядә дә безнең эстрададагы өчкөнлек такмакларны өнәмиләр. Аларга милләт язмышын тасвирлаган, буыннан буынга килгән пентатоникага корылган жырлар булсын. Иҗатлары шушы традицияләргә талантлы рәвештә давам иткән Салих Сәйдәшев, Заһидулла һәм Фәрит Яруллиннар, Заһид Хәбибуллин, Рөстәм Яхин, Солтан Габәши һәм кайбер башка классик композиторларыбыз тудырган үлемсез жырларны алар яратып жырлыйлар һәм тыңлыйлар. Шушы жырларның сүзләре аларда телебезгә мәхәббәт тәрбияли.

Әйе, жырның сүзләре телебезгә мәхәббәт тәрбияли. Фольклорыбызда сакланган жырлар бер үк вакытта халык педагогиясен өйрәнү чыганагы да булып торалар. Анда гореф-гадәтләребез, төрле йолалар, кешеләрнең бер-берсенә булган мөнәсәбәтләре бөтен тулылыгы белән чагылган. Бик күп шагыйрләребез дә шушы халык фольклоры традицияләрен давам итә. Алар иҗат иткән жырларның да шакты халык иҗаты рәвешендә кабул ителә. Әлбәттә, бу өлкәдә проблемалар юк түгел. Эстрада күп вакыт булып-булмас сүзләрдән торган текстларга көйләнгән, милли музыкаль культурабызга бернинди катнашы булмаган жырлар яңгырый. Шулар нигезендә дистәләгән, такмактан башканы белмәгән жырчылар үсеп чыкты. Кызганыч ки, болар халкыбызны үз традицияләребездән читләштерәләр генә. Ә безгә, әгәр милләт булып яшәвебезне давам итәсез килсә, халык жырларын күберәк пропагандаларга кирәк. Дөрес, аларны башкару зур осталык сорый. Аларны теләсә кем башкара да алмый. Такмак жырлау күпкә җиңел. Әйтик, кайбер “йолдыз” дип аталган жырчылар “Шөгәр”, “Минзәлә” һәм тагын бик күп жырларны башкару түгел, аларның хәтта бар икәнлекләрен дә белмиләр. Мин “Зиләйлүк”, “Асылъяр”, “Кара урман”, “Уел” һәм башка бик күп халык жәүһәрләре турында әйтеп тә тормыйм. Боларны бүген Мирсәет Сөнгатуллин, Фердинанд Салахов, Айдар Фәйзрахманов,

Искәндәр Биктаһиров һәм тагын берничә жырчыбыздан башка берәү дә жырламый. Имеш, болар иске, аларны тыңламыйлар. Алай булгач, нигә соң инде онытылып беткән “Тазалыкта, байлыкта” жырын үзбәк “Ялла” ансамбле башкарып күрсәткәннән соң, ныклап жырлый башладылар? Әгәр дә жиренә житкереп, заман төсмере һәм тиешле ритм биреп жырлаучы булса, бик тә тыңлыйлар. Әнә, Мәскәү жырчысы Наилә Бари Алибасов ярдәмендә иске жырларыбызга заман мелизмнарын ничек оста итеп кертә белә.

Чын халык традицияләренә нигезләгән көй үзе үк сүз сорый. Ул телне начар белгән, ләкин татар моңына мәкиббән кешеләрне татарча сөйләшәргә өйрәтә.

Бер вакыт Бишкәк шәһәрәндә жирле татарлар оештырган концертта бер жырчының сәхнәгә чыгып “Әйтмә син авыр сүз” дигән жырны башкаруын тыңладым. Искиткеч рәвештә хисләнәп жырлады егет. Ул сәхнәдән төшкәч, янына килдем. Татарча көчкә-көчкә генә сөйләшә егетем. Ә кулында шушы башкарган һәм башка жырларның текстлары. Күрәсең, егетнең күңеленә сеңгән милли моң сүз, татар сүзен сорый. Телебезне ныклап өйрәнү омтылышын тудыра.

Бу очраклы гына мисал түгел. Әйitik, инде мәрхүм атаклы жырчыбыз Гали Ильясов Владивостокта туып, нигездә туган телсез үскән. Ә күзәнәкләренә сеңгән татар моңы аның татарлыгын уяткан, жыр аша туган телен ныклап үзләштерүгә юл ачкан. Алай гына да түгел, аны Казанга китергән, татар дөньясына керткән.

Мондый мисаллар күп. Алар тел белән милли моңның бергә уралган булганлыктарын, моңның телне “уяту” көче бар икәнлегенә дәлил булып торалар. Бишек жырлары гасырлар дәверендә юкка гына жырланмаган. Алар балада миллилек тәрбияләгәннәр. Жырсыз-моңсыз үскән балалар бәхетсезләр, чөнки алар милли хисләрдән мәрхүм. Алардан туган балаларга ятлар арасына сеңеп югалу өчен туры юл ачык. Катнаш никахларның күплегенә әнә шул милли хисләр булмау сәбәп булып тора да инде. Телен белмәгән, жырын жырлый алмаганнар өчен милләтнең бернинди әһәмияте дә юк.

Тел һәм моң – милләт сакчылары. Тел бетсә, моң да калмый, милләт бетә. Менә ни өчен без гаиләдә тел мәсьәләсе беренче урынга куелырга тиеш, дибез. Менә ни өчен балаларыбыздан мирас булып калган милли моңыбыз язмышына битараф була алмыйбыз.

Күп вакыт ата-ана балам русча белсен, русча укысын, ди. Рус теленнән башка яшәү авыр, жәмгыятьтә урын алу кыен, ди. Гадәттә, мондый ата-аналарның шактый күпчелеге рус телен начар белү аркасында интеккән, авырлыклар күргән була. Алар балаларына андый язмыш теләмиләр. Моңы аңлап була. Беркем дә үз баласына начарлык теләми. Укысыннар балалар русча да, инглизчә дә, французча да, немецчә дә. Татар кешесе берәүдән дә ким түгел. Тик менә шушы телләрнең, гомумән белем-мәгрифәтнең ачкычы туган телебез икәнлеген онытмасыннар иде алар. Үсеп буйга житкәч, жәмгыятьтә үз урыннарын алгач, Тукаебызга ияреп “Дөньяда күп нәрсә белдем син туган тел аркылы” диярлек булсыннар иде киләчәк буын татарлары.

Шул ук вакытта без заманның искиткеч темплар белән үзгәрә барганлыгын истән чыгарырга тиеш түгелбез. Хәзерге заманда русча белми калу мөмкин түгел. Ул тел, телисеңме, теләмисеңме, инде һәрбер йортның эченә кереп оялаган. Дистәләгән телевидение, радио каналлары барлык тапшыруларын рус телендә алып баралар. Бүген русча белмәүчеләр юк дәрәжәсендә. Һәммә мәктәптә рус теле, хәтта татар авыллырында да күп фәннәр русча укытыла. Шунлыктан, телебез өчен беренче куркыныч баланы бишектән үк туган телендә тәрбияләмәү булса, аның икенчесе – телевидение һәм радио. Өченчесе – ишек артындагы рус телендә кайнап торган тормыш.

Тик боларны котылгысыз фәжигә итеп карарга ярамый. Инде, әйткәнәмчә, ерак чит ил татарлары күптән шундый шартларда яшиләр. Шулай булуга да карамастан, алар бездән аермалы буларак, ике-өч тел беләләр. Чөнки алар өчен төп тел – туган тел. Өйләрендә алар татарча сөйләшәләр. Ә инде ишекнең теге ягында яшәгән илләренен дәүләт телләрендә сөйләшәләр. Аларга

радио да, телевидение дә комачауламый. Киресенчә, тарихи ватаннары белән якынаштыра. “Татарстан яңа гасыр” телеканалы хәзер күп җирләргә үтеп керде. Чит илләрдә, мәсәлән АКШ башкаласы Вашингтонда “Татар радио”сын, “Азатлык”ны тыңлыйлар.

Вашингтонда гомер кичерүче мәшһүр милләттешебез Сәгыйть абый Салахның йортында үземнең шушы каналлардан татар тапшыруларын тыңлап хозурланганым бар. Америкада яшәүче бу һәм башка татар гаиләләре тормышларында татарча теле-радио тапшырулар зур урын алып торалар. Алар интернеттан нык файдаланалар. СМС, ММС аркылы үз телебездә аралашып торалар.

Сәгыйть абый Салах шушы яңарышларны ныклап үзләштерүчеләрнең берсе. Ул бик кызык вә гыйбрәтле язмышлы шәхес. Корейда Сеул шәһәрендә туып үскән. Шушы шәһәрдә үткән гасырның 50нче елларында нибары 26 татар гаиләсе яшәгән. Араларындагы бер мәрхәмәтле татар бае Сеулда татар мәктәбе һәм мәчет булдырган. Мәктәп өчен татар китаплары Япониядә бастырыла торган булган. Алар Сеулга шуннан китертелгән. Сәгыйть абый шушы мәктәптә белем алган. Тик, сугыш башлану сәбәпле, соңгы ике классны тәмамлый алмаган. Язмыш аны Америкага китергән. Ул монда бер ел эчендә урта белем алган. Дүрт ел эчендә ике югары белем иясе булган. Фән докторы булып, АКШ хөкүмәтенең атом-теш проблемалары буенча киңәшчесе булган. Шушы уңышларның ачкычы – туган татар теле, ди Сәгыйть абый. Ул моның өстәвенә камил рәвештә инглиз, япон, кытай һәм корей телләрен белә. Туган тел аны татар итеп саклаган, зур фән юлына чыгарган. Милли хисләре кайнап тору сәбәпле, ул үзенә лаеклы пар тапкан. Сәрия ханым белән алар ике татар баласы үстөрөп, аларны зур тормыш юлына чыгара алганнар.

Бу мисал шулай ук бердәнбер түгел. Шулай ук АКШта, Финляндиядә, Кытайда һәм башка илләрдә моңа охшаш мисаллар күп. Алар барысы да татарны татар итеп саклаган, аның гаиләдә үзләштергән ана теле, татар моңы һәм шулар аркасында барлыкка килгән милли горурлык, татар милләтенә ихтирам.

Ә Россия төбәкләрендә яшәүче, Татарстан шәһәрләрендә гомер кичерүче татарларның күпчелеге русча аралаша. Авылларыбызда да телебез шактый сакты.

Күп вакыт телебезне чын-чынлап аякка бастыру аның дәүләт теленә эверелүендә. Бу, әлбәттә, күпмедер рәвештә дөрес. Ләкин тулысы белән түгел. Телләр турындагы законныбыз бар, татар телен гаммәлләштерү программасы инде икенче дистә ел яши. Болар нигезендә татарлар тартынып тормастан күп вакыт үз телләрендә аралаша башладылар. Моңы трамвай-троллейбус, автобуларда барганда сизәсез. Моңа рус булмаган пассажирларның реакциясе дә элеккеге кебек түгел.

Күпләп татар мәктәпләре, гимназияләре ачылуы үзе бер шатлык. Әлбәттә, монда да проблемалар җитәрлек. Әйттик, ата-аналарның балаларын булган татар мәктәпләренә, гимназияләренә бирү кими бара. Алар балаларын русча укытырга тырышалар. Моңа бер сәбәп итеп Татар университеты булмауны күрсәтәләр. Моңысы да дөрес. Ләкин, тик өлешчә генә. Төп сәбәп – телгә ихтыяж булмауда. Ихтыяж ул телнең яшәү теле була алуында. Дәүләтнең үз халкы белән үз телендә сөйләшә алуында, чиновникларның телебезне камил белүендә. Бүген исә дәүләт үз халкы белән татарча сөйләшми, чиновниклар татарча белми, указ-приказ һәм төрле инструкциялар рус телендә генә туалар һәм аңлый алмаслык дәрәжәдә татарчага тәржемә ителәләр. Халык белән хөкүмәтнең аралашуы тик рус телендә генә бара.

Күрәсез, русча аралашу кулайрактыр. Украинаның элеккеге президенты Леонид Кучма үзенең “Украина – не Россия” исемле китабында, чиновниклар, әгәр мәҗбүри чаралар күрмәсәң, тик русча гына эш ителәр дип язды. Ә бит бу очракта бәйсез дәүләт булган Украина турында сүз бара. Анда да әлегә кадәр матбугат чараларында рус теле хөкем сөрә. Шунлыктан анда мәҗбүри чаралар кулланыла. Әгәр син чиновник булып каласың килә икән, өйрән украинча, халык белән шушы телдә аралаш! Әгәр моңа риза түгел икәнсез, алдыңнан артың матур! Бер

казанга ике тәкә башы сыймый.

Ә менә без ул башларны тыгызлап булса да бер казанга сыйдырырга тиешбез. Алай гына да түгел, көчлөп кертергә тиешбез. Билгеле булганча, 1920нче елларда татар теле рус теле белән тигез дәүләт теле итеп игълан ителә. Урыннарда ике теллелек урнаштырыла башлый. Күп дәүләт документлары ике телдә эшләнә башлый. Ә татарлар күпчелек булган урыннарда дәүләт вазифалары тик татар телендә генә башкарыла башлый. Суд эшләре ике телдә алып барыла, гомумән суд карарлары Татарстан республикасы исемнән кабул ителә башлый.

1926 елны ВКП(б) Өлкә комитеты дәүләт органнарында эшләүчеләр татар телен белергә тиешлекләре турында карар кабул итә. Шушы елның декаберендә Партия Өлкә комитетының XII Өлкә конференциясендә докладчыга “Сез татарча өйрәнергә теләмәгән рус итәшләр Татарстанны ташлап китергә тиеш, дидегез. Шунлыктан Республиканы бүген үк ташлап китергә теләүчеләр күп, моны бүгеннән үк башларга мөмкинме”, дигән сорау бирелә. Өлкә комитет секретаре М.Хатаевич, моңа шушы хактагы карар барлыгын һәм аның нигезендә татарча белү мәжбүри булган учреждениеләрнең исемлегә төзелгәнлеген, анда эшләгән кешеләр, татар булу-булмауларына да карамастан, татар телен үзләштерергә тиеш икәнлекләрен, ә моны булдыра алмаганнар эшләреннән китергә тиешләр, дип җавап бирә.

Ләкин. Әйе, ләкин дип әйтергә туры килә, чөнки бу карар тормышка ашмый. Тиздән татар теле үзе бөтенләе белән дәүләти гамәлдән кысрыклап чыгарыла.

Илдә үзгәртеп кору башлангач, Татар-

станның суверенлык декларациясе нигезендә татар теле кабат дәүләт теле итеп игълан ителде. Тик менә кайбер тырышлыklar булуга да карамастан, энә шундый учреждениеләрнен, гомумән, татарча белү мәжбүри булган эш урыннарының исемлегә кабул ителмәде. Суд эшләре дә бер телдә генә алып барыла, суд карарлары да тик Россия Федерациясе исемнән генә чыгарыла. Кыскасы, дәүләт халкы белән рус телендә генә сөйләшә. Татар теле дәүләт теле түгел, ә яшәргә тиеш. Ничек?

Җавап: Октябрь революциясенә кадәр ничек яшәгән, шулай. Финляндиядә һәм АКШта ничек яши, шулай. Халыкның үз көченә, үз мөмкинлекләренә таянып. Без телебезгә һәм үзебезгә яшәү көче өергә тиешбез. Сүз, әлбәттә, беренче чиратта, булган мөмкинлекләргә, Татарстан законнарына, телләргә гаммәлләштерү программасына тулысы белән таянып, аларны жанландыру турында бара. Чөнки бу безнең 1917 елга кадәрге яшәешебез белән чагыштыргандагы өстенлегез. Шуңа өстенлектән файдаланмау гөнаһ булып иде. 1917 елга кадәр телебезне бернинди закон сакламады да, якламады да. Киресенчә. Тик революциягә кадәрге яшәешебезнең үз өстенлекләре бар иде. Беренчедән, татарлар ассимиляциягә бирелмәгән иде. Икенчедән, аның үз мәгариф системасы бар иде. Өченчедән, яшәү теле, көн күрү теле татар теле иде.

Бүген исә татар теле дәүләт теле генә түгел, хәтта гаилә теле дә түгел. Ул башта гаиләгә кысрыклап чыгарылган булса, бүген ул күп урыннарда аннан да куылды. Телебез ятим калды. Димәк, бүген без иң беренче максат итеп телебезне гаиләгә кайтаруны кайгыртырга тиешбез.

ЧЫГАНАКЛАР

1. А. Ключарев. Татар халкының музыка иҗаты // Казан утлары, 2006, 2нче сан, 72 б.
2. Заки Валиди Тоган. Воспоминания / Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрков за национальное бытие и сохранение культуры. – Уфа, 1998. – С. 8.

ХАЛЫК ЙОЛАЛАРЫ ЛЕКСИКАСЫ

Флёра Баязитова

ФЛЁРА СӘЕТ кызы БАЯЗИТОВА – филология фәннәре докторы, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре.

Баязитова Ф.С. Лексика народных обрядов.

В статье подчеркивается, что обрядовая лексика, сохранившаяся в диалектах разных этнографических групп татарского народа, является уникальным материалом для изучения истории народа, для воспитания молодежи в современных условиях.

Тел – халык культурасының, аның психологиясенә һәм философиясенә көзгесә. Күпчелек очракларда ул халык тарихын, аның рухын өйрәнүдә бердәнбер чыганаҡ булып кала.

Билгеле булганча, халык телендә, нигездә, диалекталь характерда булган культура терминологиясе сүзлек составының борынғы бер тармагын хасил итә. Халык йолалары, бәйрәмнәре, йола предметлары, мифологик персонажлар һәм аларга караган сүзләр, терминнар экстралингвистик культура системасын барлыкка китерәләр.

Телнең шушы үзенчәлекле катламын этнолингвистик яктан, ягъни тел, фольклор һәм этнография материаллары белән бергә бәйләп өйрәнү халыкның милли үзенчәлекләрен, аның борынсылыгын күз алдына китерергә мөмкинлек бирә, югала башлаган гореф-гадәт, йолаларны реконструкцияләргә, ягъни яңадан торгызырга да бай жирлек ясала.

Тел һәм традицион культура диалектологиясе ышанычлы материалларга нигезләнәргә тиеш. Халык йолалары һәм йола терминологиясен этнолингвистик яктан өйрәнү, тикшерүнең үзәгендә халык теле, халык хәтерә төп таяныч итеп алына, чөнки борынғы язма истәлекләрдә халкыбызның рухи культурасы, аерым алганда гореф-гадәтләре, йолалары турында җентекле мәгълүматлар бик аз. Чынлап та, бик күп әйберләргә без хәзер халык хәтеренә нигезләнеп кенә өйрәнә алабыз. Бүгенге

көндә традицион йолаларның күпчелегә инде йола буларак үтәлмиләр, ә халык хәтерендә, халык телендә алар сакланалар. Шуңа күрә рухи һәм матди культураның мөмкин кадәр борынгырагын торгызу, күз алдына китерү жирле сөйләшләр, диалектларны тирәнтен өйрәнү юлы белән генә хәл ителергә мөмкин. Тел, фольклор һәм этнография ягыннан тулаем алып өйрәнгәндә, халкыбызның төрле этнографик төркемнәренә караган жирле сөйләшләрендә гаять бай һәм кызыклы лексик катлам – халык йолалары терминологиясе өскә күтәрелә.

Татар халкы һәм аның тарихи хәтерә дигәндә, без беренче чиратта телне һәм гореф-гадәтләргә саклауда иң зур терәк булган авылны һәм авыл халкының телен күз алдында тотарбыз. Авыл – шәһәрнең анасы, диләр, чөнки ул шәһәрне матди яктан гына түгел, рухи яктан да туендыручы булып тора. Авылларда сакланып калган жирле сөйләшләр безгә халыкның үзенә генә хас булган эчкә тарихын, кабатланмас тормыш чынбарлыгын, гасырлар тирәнлегеннән дәвам итеп килгән борынғы сүзләргә һәм йолаларны китереп житкәргәннәр. Алар исә әдәби телебезнең үз жирлегендә үсүе, эчкә ресурслары исәбенә баюы өчен иң ышанычлы чыганаҡ булып торалар.

Йола терминологиясе ул бер яктан тел хәзинәсе булса, икенче яктан халыкның рухи көзгесә, борынсылыкның бүгенгә көннәргә килеп житкән тамырлары дип әйтергә була.

Ләкин бүгенге көндә авылларда да социаль һәм сәяси сәбәпләр аркасында халык йолаларының чылбырлары өзәлгән, юкка чыккан. Шуның өчен безнең алда бик зур бурыч – менә шушы югалып бетү алдында торган тел һәм йола байлыгын, рухи культураның борынғы тармагын мөмкин булган кадәр реконструкцияләү, ягъни яңадан торгызу тора.

Рухи культура терминологиясен музейларга куеп саклап та булмый, борынғы язма истәлекләрдә дә жентекле мәгълүматлар бик аз. Шул сәбәпле, бу юлда бердәнбер таяныч – халык хәтере, халык теле.

Халык йолаларын терминнары ягыннан системага салып өйрәнү нәтижәсендә, беренчедән, телнең борынғы бер катламы өскә чыгарыла. Икенчедән, бу эш үзәбезнең тамырлардан ерак китмичә генә халык йолаларын торгызуга, яңартуга, реконструкцияләүгә дә нигез була.

Соңгы вакытларда илебездә бара торган үзгәрешләр, татар халкының милли хисләре уяну, татар теленең дәүләт теле дәрәжәсенә күтәрелүе уңае белән мәктәпләр һәм укытучылар алдына да яшь буынны тәрбияләү мәсьәләсендә яңа бурычлар килеп басты. Халык йолаларын, гаилә этикасын кече яшътән төшендереп, балаларны буыннар бәйләнеше өзәлмәслек итеп тәрбияләү сорала.

Йолалар халыкның тарихы белән үтә тыгыз бәйләнештә торалар. Тел, сөйләмдә диалекталь, ягъни жирле үзенчәлекләр булган кебек, халыкның рухи культурасы да жирле үзенчәлекләр белән баетылган була, ягъни тел һәм культура диалектологиясе янәшәлегә күзәтелә. Ул жирле үзенчәлекләр исә шул төбәктә яшәгән халыкның жанына якын, кадерле һәм изге. Менә шуның өчен дә укытучылар барлык татар халкының тел һәм йола үзенчәлекләрен белү өстенә, беренче чиратта, үзләре яши һәм эшли торган төбәкнең жирле гореф-гадәтләрен, йолаларын, йола сүзләрен, сөйләшләрен яхшы белеп, дәрәсләрдә ул үзенчәлекләргә ижади файдаланырга тиешләр.

Татар халкы төрле тарихи сәбәпләр аркасында шактый ерак араларга сибелеп утырган, халыкның формалашу тари-

хы катлаулы. Шул катлаулылык телдә һәм гореф-гадәтләрдә, йолаларда да билгеле дәрәжәдә чагыла. Халыкның теле, аның жирле үзенчәлекләре сакланган төбәкләрдә гореф-гадәтләр, йолаларның да борынгы үрнәкләре сакланган. Татар халкының төрле этнографик төркемнәрендә, бигрәк тә нократ, касыйм, пермь, әстерхан, себер, керәшен татарлары, мишәр диалекты вәкилләре яшәгән төбәкләрдә, барлык татар халкы өчен хас булган уртақ йолалар һәм йоланы белдерә торган сүзләрдән тыш, бары шушы төбәкләрдә генә очрый, аларның һәрберсенең формалашу тарихын, башка халыклар белән бәйләнешен ачыкый торган йолалар һәм йола атамалары бар. Йолаларны, халыкның үзеннән, йола белгечләре һәм тел осталарынан сөйләтеп язып алынган мисаллар нигезендә ныгытып, бер яссылыкка салып өйрәнү гаять зур байлыкны күз алдына китерергә мөмкинлек бирә. Бигрәк тә бер төркем өлкән апаларны, әбиләрне бергә жыеп сөйләтү юлы белән тупланган язмалар уңышлы чыкканнар. Алар исә, берсе онытканны икенчесе искә төшереп, борынгыдан килгән жирле диалект теле белән сөйләгәннәр. Ул истәлек-сөйләмнәр халык йолаларын, терминнарын, атамаларын өйрәнү өчен иллюстратив материал булып та хезмәт ителәр, шулай ук киләчәк буыннар өчен тел, фольклор һәм этнография мәгълүматлары булып та калачаклар. Халыкның телен һәм рухи байлыгын буыннан буынга тапшырып югалтмыйча сакланган өчен тел осталарына, йола белгечләренә, ак әбиләргә, ак бабайларга зур рәхмәтләр әйтергә кирәк.

Борынгыдан бүгенгә көннәргә килеп житкән йолаларны фәндә традицион йолалар дип атыйлар (лат. *традиция* тапшыру, сөйләп биру). Шуңа күрә бу очракта сүз гасырлар тирәнлегеннән килеп житкән, буыннан буынга тапшырылып килгән гадәт-йолалар, әхлак кануннары турында бара.

Төрки халыкларның йола лексикасына әлегә кадәр тюркология фәнендә тиешле дәрәжәдә игътибар ителмәгән дип әйтсәк тә хата булмас, һәрхәлдә, махсус монографик хезмәтләр язылмаган. Славян халыкларына

караган хезмәтләрдә исә моның үрнәкләре бар. Мәсәлән, Мәскәүдәге Славяноведение һәм балканистика институтында махсус этнолингвистика бүлгә ачылып, биредә халыкның рухи мәдәниятен, йолаларын һәм йолаларга караган сүзләргә, терминнары барлау һәм өйрәнү буенча бик уңышлы эшләр башкаралар (Толстой, Толстая, Полесский һ.б.). Бу очракта этнолингвистика, халык йолаларын һәм йола терминологиясен өйрәнәп, аның нәтижәләрен өч тармакка – тел, фольклор һәм этнографиягә хезмәт иттерүгә кайтып кала.

Фәндә кабул ителгәнчә, йола терминологиясә төп ике бүлеккә бүлеп өйрәнелә:

1) гаилә-көнкүреш йолалары һәм аның терминологиясә;

2) ел фасыллары белән бәйлә булган йолалар, бәйрәмнәр һәм аларга караган терминология.

Билгелә, бу бүленеш шартлы рәвештә генә алына, чөнки халык йолалары берсенә берсә керешә, берсен-берсә тулыландыра.

Гаилә йолалары үзә дә кеше тормышындагы әһәмиятлә борылышларны чагылдырган берничә зур теманы эченә ала: туй, бала туу, күмү һәм искә алу йолалары. Безнең тарафтан тупланган этнолингвистик материаллар да шул тематика буенча системага салынды:

– туй йолалары һәм йола терминологиясә;
– бала туу белән бәйлә йолалар һәм йола терминологиясә;

– кешене соңгы юлга озату, искә алу йолалары һәм йола терминологиясә.

Хәзергә вакытта безнең татар халкы да, илнең башка халыклары кебек үк, үзенә күрә бер дулкынлану һәм үткәннәргә сагыну чоры кичерә. Халкыбызның теленә һәм рухи мәдәниятенә галимнәргә генә түгел, барлык төр профессия кешеләренә дә игътибары бик нык артты. Бүгенгә көнгә кадәр килеп житкән рухи хәзинәләребезне саклап калу, онытыла башлаган горәф-гадәт һәм йолаларыбызны барлап, иң матурларын сайлап алу, тел байлыгын кирә кайтару, аларга яңа яшәеш бирү халыкның үзәндә булган байлыкны тулысынча файдаланган очрактагына мөмкин.

Өйләнешү, туй итү йолалары лексикасы

Туй йолалары дигәндә, без бер туй мәжлесен генә түгел, ә берсен-берсә алыштырып килә торган тулаем бер катлаулы циклны күз алдында тотавыз. Күмәкләшү, колхозлашу чорларында туй йоласының бик күп чылбырлары өзелгән, юкка чыккан. Шулай да, тормыш күрсәткәнчә, халык йолалары алар бик яшәүчән, традицион йолаларның да бик борынгы һәм матур үрнәкләргә төрлә төбәкләрдә аерым чылбырлар булып сакланып киләләр, кабат торгызуны, яңартып жибәрүне, игътибарны көтеп яталар.

Халкыбыз өйләнешү, гаилә төзүгә, гаилә абруен, әхлакны, әдәпне саклауга зур жаваплык хисә белән караган. Шуңа күрә аның ил каршында, жәмгыять каршында үтәргә тиешлә гадәт һәм әхлак нормалары, йолалары барлыкка килгән. Йолаларга караган бик күп сүзләр, сүзтәзмәләр йола белән бергә үреләп яши бирәләр. Моннан тыш, халык йолаларының һәр этабында кара-каршы сөйләшү (әйтешү), жырлашу, үткен-зирәк сүзләр куллану бу йолаларның бизәгә булып торалар һәм аның аерылмас бер өлешен тәшкил итәләр.

Соңгы елларда, билгелә булганча, күп кенә яңа йолалар барлыкка килдә һәм алар халык тормышына торган саен ныграк үтеп керә баралар. Шунның белән бергә, халыкның культура дәрәжәсә, аңы үсә барганлыктан, элекке, иске йолаларга да игътибар шактый көчәйдә. Борынгыдан килгән традицион йолаларның кайберләрен, идея һәм эстетик яктан иң матурларын, халык рухына якын булганнарын эчтәгә ягыннан тагын да баетып, халыкка кирә кайтару кирәклегә, хәзергеләр белән элеккеләргә бәйләүчә жепләр, дәвамлылык булырга тиешлегә сизелә башлады. Бу үзенчәлек туй йолаларына да карый. Инде әйтелгәнчә, туй йолаларына караган лексика жирлә сөйләшләрәбездә шактый бай. Ләкин аларның күбесә йола буларак онытыла баралар, өлкән буын кешеләргә хәтерәндә генә сакланып киләләр. Шулай ук кайбер төбәкләрдә әле искелек белән яңалыкның янәшә яшәп килү очраклары да бар, һәм киләчәктә аларның кайсы сакланып калыр

дигән сораулар да булырга мөмкин. Шул исәптән туй йолаларына караган лексиканы өйрәнү бик актуаль һәм кирәкле [11].

Бала тууга бәйле йолалар лексикасы

Татар телендә бала туу белән бәйле булган йолаларның лексикасы фәнни әдәбиятта чагыштырмача азрак өйрәнелгән тема булып тора. Һәрхәлдә, бу темага карата махсус мәкаләләр һәм монографиялар язылмаган диярлек. Бу бик борынгы катламны күтәрү татар халкы яшәгән барлык төбәкләргә экспедицияләргә чыгып, бик күп авылларда булып, өлкән буын кешеләренә хәтерендә, телендә сакланган рухи байлыкны барлап, өйрәнәп чыгу юлы белән генә хәл ителергә мөмкин. Без моны беренче чиратта башкарылырга тиешле әһәмиятле мәсьәлә дип саныйбыз.

Шуңа күрә без, традицион культураны өйрәндә жирле сөйләшләрне төп таяныч итеп алырга булдык. Татарстанда гына түгел, көнбатышта Рязань өлкәсеннән алып, көнчыгышта Томск, Кемерово өлкәләрендәге татар сөйләшләре, төньяктагы Нократтан алып көньяктагы Әстерхан, Волгоград өлкәсе сөйләшләреннән дә этнолингвистик материаллар туплап кайту насыйп булды.

Билгеле булганча, халык йолалары лексикасын йоладан аерып карап булмый. Өлкән буын кешеләренә хәтерендә, телендә әле борынгы йолаларыбыз турында бик күп истәлекләр саклана, кайберләре исә бүгенге көндә дә йола булып үтәлеп киләләр.

Бала тугач гаиләнең бәхетен, туганнарының шатлыгын уртаклашу бик борынгыдан килгән йола.

Беренче бала тугач, сөенче хәбәрне халыкка ирештерү өчен, берәр кешене авыл буйлап чыгарып жибәрә торган булганнар. Иң беренче сөенчене, гадәттә, каенанадан алганнар. Сөенче хәбәр белән килгән кешегә, борынгы йола буенча: «Бала йомырка кебек тәгәрәп үссен», — дип йомырка биргәннәр.

Бала тапкан хатын, ягъни бәбиненң анасы, әлегә гаиләнең һәм күрше-күләннең иң кадерле кешесенә әйләнгән, аңа сый-хөрмәт күрсәткәннәр, аның урыны түрдә булган.

«Бала тапкан хатынның өенә кереп хәлен

белә алмасаң, моржасына кара. Төтен чыкканын күрсәң дә бик зур савап», — дигәннәр.

Бала тапкан хатынга туган-тумача да, күрше-күлән дә «бәби ашы» илткән. Гадәттә, өйдә пешкән элбә, чәкчәк, бавырсаң, бәләш, коймак кебек милли ризыклар матур савытларда кызыл ашъяулыклар белән төреп китерелгән. Билгеле булганча, элекке вакытларда хатыннар баланы өйдә, кендек әбиләр булышлыгы белән тудырганнар. Бала туу билгеләре, тулгак тоту башлангач та кендек әбине алып килгәннәр. Кендек әбиләрне авылларда зурлап, олылап йөрткәннәр.

Кендек әби баланы һәм ананы караган, тәрбияләгән, мунча керткән. Ул өенә кайтып китсә көнне «әби озату» дип атаганнар һәм аны күрше-күләнне чакырып, чәй мәҗлесе ясап озатканнар.

Бала тугач, берникадәр вакыт үткәннән соң, туганнарын, дусларын, күршеләрен чакырып, бала котлап, зур мәҗлес үткәрәләр. Бәби туена килгән кунаклар бала котлап бүләкләр дә алып киләләр.

Татар телендә бишек атамалары, бишек йолалары бик кызыклы.

Сабый баланы йоклатканда бишек жырын әби дә, бабай да, әти-әни дә, апа-абыйлар да жырлыйлар. Ләкин ул жыр эчендә яшеренеп яткан тирән серләрен беләләр микән? Бишек жырына бала изрәп йоклап китә. Чөнки йөрәктән чыккан назлы монда тылсымлы көч бар. Ул йоклату чарасы гына түгел, дога кебек, баланы шифалы аура белән урап ала, тынычландыра, күз тиюдән, тискәре дулкыннардан саклай, көй белән яңгыраган теләкләр баланың киләчәгендә гамәлгә ашуына ышаныч бар. Халыклар, үз тәҗрибәләренә, күзәтүләренә таянып, бишек жырының аерым ритмик шигъри төзелешен барлыкка китергәннәр.

Тирән мәгънә саклаган бишек жырларын хәзергә галимнәр дә өйрәнәләр. Төмән дәүләт университетының гуманитар эзләнүләр институты филология кафедрасының мөдире, филология фәннәре докторы Ирина Карабулатова бишек жырларын фәнни нигездә өйрәнәп, аларның бала организмы ритмнарын жайга салу сәләтен ачкан. Аның «Төмән өлкәсендә яшәүче төрки ха-

лыкларның бишек жырлары» («Колыбельные песни тюркских народов Тюменской области») дигән китапчыгы да дөнъяга чыкты (Карабулатова, 2003, 23). «Бишек жыры, – ди ул, – фольклорның гади көнүрешбез белән югары сәнгатьне тоташтыра торган уникаль жанры».

Сөекле шагыйребез Г.Тукайның «Бишек жыры» да бик күптән инде барлык төбәкләрдә татар халкының үзенеке булып, балага изгелек, яхшылык, гыйлемлек теләү булып сөңеп калган.

Балага исем кушу, баланың кырык көнен үткөрү, ир баланы сөннәтләү йолалары да үзенчәлекле. Элегрәк заманнарда «бала исемсез торырга тиеш түгел», – дип, мулла чакырып исем куштырганчы, вакытлыча гына исем дә куеп торганнар. Ул кендек аты дип йөртелгән. Исем кушу йоласы һәр якта үзенчә атала: ат атау, ат кушар туй, ат салу, исем атау, исем бирү, исем кушу, исем салу һ.б.

Гомумән, бала тууга бәйле йолалар лексикасы гажәп бай һәм кызыклы. Ул халык ижаты белән, борынгы мәжүсик чорларыннан ук калган ырымлау, им-том сүзләре белән дә үрелеп барган. Шулай итеп, халыкның рухи һәм матди тормышындагы үзенчәлекләргә үзгә сәңдерә-сәңдерә безнең көннәргә кадәр килеп житкән. Алар гасырлар тирәнлегеннән килгән рухи байлыкның бер чагылышы булып саналырга, фәнни яктан тирәнтен өйрәнелергә лаек.

Халык йолалары һәм аларга караган сүзләргә этнографик хезмәтләрдә (Мөхәммәтова, Уразманова), диалектологик сүзлекләрдә, монографияләрдә, мәкаләләрдә (Борханова, Мәхмүтова, Рамазанова, Хәйрет-

динова, Садыйкова, Баязитова) әдәби тел сүзлекләрендә һәм башка авторларның (Ахмәтъянов) хезмәтләрендә моңа кадәр дә игътибар ителгән һәм өйрәнелгән иде.

Бу өлкәдәге хезмәтне үтәгәндә без түбәндәге максатларны күз алдында тоттык:

– татар халкы яшәгән барлык төбәкләрдән, бигрәк тә ерактагы архаик зоналардан (мишәр, себер, әстерхан, урал, нократ диалектларыннан һ.б. сөйләшләрден) соңгы елларда жыйналган экспедиция материалларын да кертәп, гаилә йолаларының туйлар, аш-суларга караган лексикасы, терминологиясе тел, фольклор һәм этнография синтезында чагылдырылды;

– сүзләргә, терминнарны ачыклау, аңлату, йолалар турында мөмкин кадәр күбрәк мәгълүмат бирү өчен, авыллардагы тел осталарыннан һәм йола белгечләреннән язып алынган сөйләш үрнәкләре, халыкның хәтерендә сакланып килгән борынгы йолалар, гореф-гадәтләр турындагы истәлекләр жирле сөйләшләрдә ничек булса, шул көенчә, үзгәртелмәгән хәлдә, үзгәртелгән бернәрсә дә өстәлмичә язылды, ягъни йолалар һәм йола сүзләре жирле сөйләш яссылыгында күтәрелде;

– материалларның кайсы төбәктән язып алынганлыгы төгәл адреслары белән күрсәтеп барылды, ягъни географик таралу ареаллары билгеләнде;

– йолаларга караган терминология һәм иллюстратив материал итеп китерелгән сөйләү үрнәкләре, эчтәлекләре ягыннан берләштереләп, тематик төркемнәргә тупланды, семантик «оялар» мөмкин кадәр тулырак, жентекләрәк тезеп бирелде [12].

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ахмәтъянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. – М., 1981.
2. Баязитова Ф.С. Гомернең өч туге. Татар халкының гаилә йолалары. – Казан, 1992.
3. Баязитова Ф.С. Татар халкының бәйрәм һәм көнүреш йолалары. – Казан, 1995. – 157 б.
4. Баязитова Ф.С. Халык йолаларында аш-сулар: икмәк, ипи, ипекәй // Сөембикә. – Казан, 1997. – № 8, 22 б.
5. Баязитова Ф.С. Халык йолаларында аш-сулар: бәләш // Сөембикә. – 1997. – № 10, 25 б.
6. Баязитова Ф.С. Әстерхан татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнүреш, йола терминологиясе һәм фольклор. – Казан: Фикер, 2001. – 298 б.
7. Баязитова Ф.С. Әлмәт төбәге татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнүреш, йола терминологиясе, фольклор. – Казан: Мәгариф, 2001. – 277 б.
8. Баязитова Ф.С. Себер татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнүреш һәм йола терминологиясе, фольклор. –

Казан, 2001. – 309 б.

9. Баязитова Ф.С. Урта Урал (Свердловск өлкәсе) татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкуреш, йола терминологиясе һәм фольклор. – Казан, 2002. – 428 б.

10. Баязитова Ф.С. Рязань өлкәсе Бастан авылы сөйләшәндә рухи культура терминнары // Актуальные вопросы татарского языкознания. – Казань, 2003. – С. 12-27.

11. Баязитова Ф.С. Туй йолалары лексикасы. – Казан: Паравитта, 2011. – 976 б.

12. Баязитова Ф.С. Халык традицияләре лексикасы: бишек туге. – Казан: ИЯЛИ, 2012. – 331 б.

13. Бурганова Н.Б. Свадебные причитания невесты у крещеных татар Подберезинского района ТАССР // Изв. КФАН СССР, серия гум. наук, вып. 2. – Казань, 1957.

14. Материалы по татарской диалектологии. – Казань, 1962. – Вып. 2; 1974. – Вып. 3; 1978. – Вып. 4; 1983. – Вып. 5; 1988. – Вып. 6.

15. Махмутова Л.Т. Старинная свадебная песня у касимовских татар // Известия КФАН СССР. Вып. 2. – Казань, 1957. – С. 217-221.

16. Мухамедова Р.Г. Татары-мишари. Историко-этнографическое исследование. – М., 1972.

17. Рамазанова Д.Б. Некоторые материалы по обрядовой лексике говора пермских татар // Исследования по татарскому языкознанию. – Казань, 1984.

18. Садыкова З.Р. Обрядовая лексика в говорах оренбургских татар // Нормативность и вариативность в татарском языке. – Казань, 1987.

19. Татар теленәң аңлатмалы сүзлегә: 3 томда. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1977; 1979; 1981. – 476; 726; 832 б.

20. Татар теленәң диалектологик сүзлегә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 644 б.

21. Татары Среднего Поволжья и Приуралья. – М.: Наука, 1967. – 538 с.

22. Толстая С.М. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы. – М.: Наука, 1989.

23. Толстой Н.И. Язык и народная культура (очерки по славянской мифологии и этнолингвистике). – М., 1995. – 509 с.

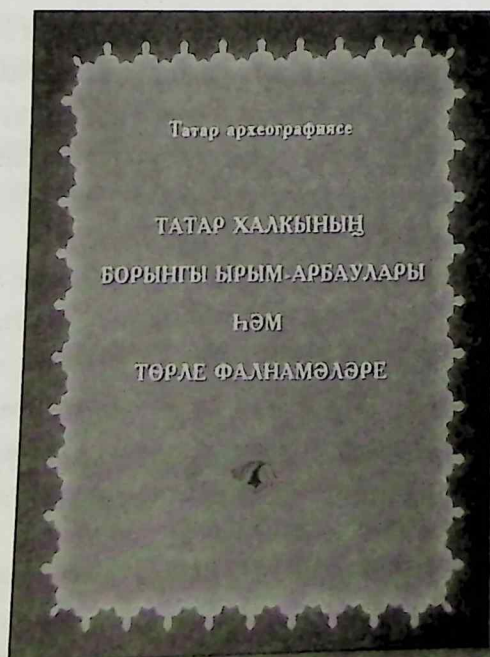
24. Уразманова Р.К. Семейно-брачные отношения, свадебная обрядность чепецких татар (конец XIX – начало XX вв.) // Новое в этнографических исследованиях татарского народа. – Казань, 1978. – С. 68.

25. Уразманова Р.К. Современные обряды татарского народа. – Казань, 1984. – 143 с.

26. Уразманова Р.К. Свадебные обряды // Татары. – М.: Наука, 2001. – С. 340-355.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Татар халкының борынгы ырым-арбаулары һәм төрле фалнамәләре / Төз.: Марсель Әхмәтжанов. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2012. – 272 б.

Татар рухи мирасының аз өйрәнелгән өлеше аның мифологик ышанулар юнәлеше тәшкил итә. Аның да бигрәк ырымнар, фалнамәләр, календарь ышанулар системасына караган язма чыганаclarы үзенә тикшеренүчеләрен көтеп ятты. XXI гасырга кергәч татар диалектларын өйрәнүчеләр тарафыннан ырымнарга һәм аларның фәнни кыйммәтенә, тупланышына кагылышлы хезмәtlәр бер-бер артлы басыла башладылар.

Укучылар һәм фәнни жәмәгәтчелек игътибарына тәкъдим ителә торган бу китап кырык елдан ашкан археологик экспедицияләр барышында борынгы язмаларда табылган чыганаclarдан тупланып төзелде.

© Хисамиев Г.Г., 2013

КЫР ШОНТАЛЫСЫ АВЫЛЫ СӨЙЛӘШЕНЕН ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Галим Хисамиев

ГАЛИМ ГЫЙЛЬМЕТДИН улы ХИСАМИЕВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт медицина университетының гомуми һәм органик химия кафедрасы доценты. Күпсанлы фәнни хезмәтләре, ун уйлап табуы һәм патенты бар. Химия фәне буенча татар телендәгә дәрәслек, мәсьәләләр җыентыгы, сүзлекләр авторы. Туган авылының тарихы турында китап яза.

Хисамиев Г.Г. Анализ говора жителей села Степная Шентала.

Проведенный автором анализ показывает, что особенности говора жителей родного села соответствуют казанскому говору с элементами мишарского диалекта, что отражено в гидрографических, орографических и ойконимических обозначениях.

Теге яки бу урында, регионда тарихи һәм географик шартлар, халыкларның үзгәрәп, катнашып торыуы аркасында тел күп катламлы ясалыш тәшкил итә, төрле элементларны үз яки ят итеп, лексик хәзинәсен күпмедер дәрәжәдә саклап, баетып, эзлекле рәвештә яшәп килә. Кыр Шонталасы авылы телендә дә гомумтатар атамаларынан тыш, төрле урын сөйләшкәндәгә атамалар бар. Бу төрле урынчалыктагы халыклар белән тыгыз багланышта (бигрәк тә кыз бирү, килең төшерү нәтижәсендә) торыуына ишарәли.

Кыр Шонталасы халкының теле, шушы төбәкләрдәгә (“Чистай”, “Әләски” районнарындагы) татар-мишәр авыллары телләреннән аерымрак торыу сәбәпле, аларның жирле терминологиясен һәм топонимиясен тикшерү кызыклы.

1. Елга-су атамалары

Су терминының ике мәгънәсе бар: 1) яшәеш өчен кирәкле сыеклык – су; 2) елга һәм башка сулыклар.

Гомумтатар һәм Кыр Шонталасы сөйләшкәндәгә **агымсу** Чистай мишәрләре сөйләшкәндә **акма**, типтәрләрдә **алкын** дип йөртелә.

Авыл яныннан агучы Шонталы елгасын бездә **Инеш** дип атыйлар. Борынгы төрки телдә **enis** (инеш) – елгачык дигәнне аңлата. Галимнәр билгеләгәнчә, инеш – кечкенә, сай һәм тар елганы аңлата торган болгар теленнән

безгә күчкән мирас атама. Инешкә суларын коя торган, хәзерге вакытта сай сулы яки инде корыган елгалыкларны **елга** дип атыйлар, мәсәлән: Сарсаз елгасы, Кыркул елгасы, Төбәк елгасы, Поп елгасы, Кече Бахтаның бер кушылдыгы – Чик елгасы. Мишәрләрдә ул **үзән** яки **тарлавык** дип атала. Кыр Шонталасы авылы янында Киек Каз иңкүлегә бар һәм ул елганы түгел, ә уйсу жиргә җыеглан суны, күлне аңлата. Сарсаз елгасына килгәндә, ул Чистай районындагы Сарсаз авыллары ягында урнашуга бәйле булырга мөмкин. Аңа кушыла торган Әлкә (дөресрәгә, мөгаен, **Әлкидер**) һәм Төбәк елгаларының исемнәре шуңа ишарәли. Сарсаз атамасын сары саз сүзләре белән аңлатуны галимнәр дөрес түгел дип бирәләр. Аны венгр һәм болгар бабаларыбызның **сар/шар** «саз» һәм казан татарларының шундый ук **саз** сүзләрен бергә кушу нәтижәсендә барлыкка килгән (**саз-саз** термины) дип аңлаталар.

Чик елгасының атамасы да кызыклы. **Чигъ**, **чига** борынгы болгар телендә кырый, рубеж төшенчәсен белдерә икән. Болгарча **ширмә/ширме**, гомумалтайча **шән/сән** елганы аңлата. Мәсәлән, Чистай районындагы күрше авылның исеме **Яуширмә** дигән елгалыкка бәйле. Бу елгалыкның исемен 922 елда Болгарга сәяхәтте вакытында Ибн-Фадлан Джайшыр (Джаушыз) рәвешле теркәп калдырган, дип яза күренекле галимәбез Ф.Гарипова. Идел-Кама болгарлары телендә **шыр<шырма<ширмә** сүзгә елга, елга-

чык, чокыр мәгънәсендә кулланылган. Хәзер бу елга Бахта дип йөртелә. Ә менә Бахтаның бер кушылдыгы – Яуширмә белән Кыр Шонталасы авыллары жирләрен бүлеп торган елгачыкның исеме шонталылар телендә Чик елгасы (русча – Кутлушкинский рубеж) дип сакланып калган.

Әйләнәп аккан сулы урын яки текә ярлы, акрын ага торган елга урыны **упкын** дип йөртелә. Мондый урыннар Кыр күленең тегермәнгә якынарак, ә Инешнең берничә урынында бар иде. Чистай, Сергач, Чүпрәле, Буа, тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә андый урын *тоба, тыба* дип атала. Суның иң тирән жирен мамадышлылар *чоңгыл* дип, ә арчалылар *чокырча* дип йөртәләр. Минзәлә һәм оренбург сөйләшәндә *уба* – жиргә казып ясалган чокыр, жәнлек оясы мәгънәсендә йөри.

Шарлавык термины белән гөрләвекне атыйлар. Сергач, Чүпрәле сөйләшәндә ул *шавылдавык*, Казан артында (Биектау, Арча, Балтач, Кукмара, Саба, Питрәч, Лаеш, Балык Бистәсе, Әтнә, Теләче, Мамадыш) *шарлама* рәвешендә кулланыла.

Елга ярларын билгеләү өчен **аргы як (арьяк), бирге як** терминнары кулланыла. Ул утырлардан кәргән **ар** – елга сүзенә бәйле. Авыл Инешнең бер ярында гына утырганга, ешрак *арьяк* атамасы телгә алына. Моны ул якны су басу, соңрак анда фермалар төзелү белән дә аңлатырга була. Минзәлә сөйләшәндә ул *аржасак*, тау ягы сөйләшәндә *арак* дип бирелә.

Мордва-каратайлардагы *чыганак*, мишәрләрдәге *кизләү* сүзләре бездә гомумтатарча **чишмә** дип атала. Сарсаз елгасы буйларында, урман эчләрендә әле хәзер дә берничә чишмә челтер-челтер агып, үзләренә игътибар юнәлтүне көтеп ята. Үткән гасырның 70нче елларында ул чишмәләрдән барып су алып кайтканнары, үзәбезнең ул чишмәләрдән су эчкәнебез хәтердә уелып калган.

Акмый торган сулыкларны белдерү өчен **күл, саз, сазлык, баткаклык** терминнары кулланыла. Авыл тирәсендә Олы Тегермәнлек күле, Кыр күле, Якты күл, Балчык күле, Хәттәли (Хикмәтулла улы Хәмәтвәли – Хисмәтулла бабайның бертуганы исеменнән) күле бар. Алар, чишмә-чыганаклардан тыш, нигездә, язгы су басканда, язгы ташу вакытында кереп калган сулардан ясалганнар яки

шулар нигезендә туеналар.

Гомумтатар һәм Кыр Шонталысы сөйләшәндәге **сазлык** атамасы урынына Чистай сөйләшәндә *түмгәклек, баткылык, пылата*, ә балтач якларында *сазмак, сазлавык*, Минзәлә ягында *ачылык, кылы* атамалары кулланыла. Минзәлә сөйләшәндә өсте үлән белән капланган, сазлыкка әверелгән күлне *күтер* дип йөртәләр. Мари, венгр телендә саз *lap* дип атала. Казан арты, тау ягы сөйләшәндә **лап** тигез жирне аңлата. Бу атама безнең якта «лап итеп ятты», «лап итеп утырды» рәвешендә сакланып килгән һәм хәзер дә кулланыла. Мәсәлән, бура тезгәндә бүрәнә үз урынына, яхшы итеп утырганда, кирпичнең яхшы куелуын яки башка материалның яхшы, тигез урнашуын «лап итеп кереп утырды» диләр.

Ясалма су объектларын белдерү өчен шонталылар **кое, буа, бәке** терминнарын кулланалар. Авылда коелар шактый булса да, аларның күбесендә су тәмсез булган, мәсәлән, күрше Мингалиев Касыйм бабайлар коеларыннан суны терлек өчен генә тоттылар. Безнең йортта коены этинен абыйсы Зәйнәтдин бабай Фин сугышына китәр алдыннан (1934 елда) казыган. Суы тәмле булгач, эчү өчен суны тирә-күрше шушы коедан ала иде.

Шонталылар тирән чокырны, ермакны, инешне, елганы төрле материаллар (ком-балчык, таш, вакташ һ.б.) белән буып барлыкка китергән ясалма сусаклагычны **буа** диләр. Ул Балтач, Минзәлә якларында *бөйә*, Сергач ягында *бува*, Чистай, Оренбур, Ләмбрә мишәрләрендә *бума*, мамадыш сөйләшәндә *бөгә-бүгә* дип атала.

Бездәге **бәке** чистай сөйләшәндә *вәке*, мамадыш һәм балтач сөйләшәндә *пәке* терминнары рәвешендә йөри.

2. Рельеф-ландшафтка бәйле атамалар

Биек урынның **түбәсен**, Тау ягы (Буа, Чүпрәле, Тәтеш, Кама Тамагы, Югары Ослан, Апас, Яшел Үзән районнары) сөйләшәндәгечә, **тау башы, каш өсте** дип атыйлар. Мәсәлән, «тау башына менү», «каштан шуып төшү», кыш көннәрендә Кыр күленең яки Сарсаз елгасының биек ярларыннан (каштан) чанада, чаңгыда шуып төшү. Минзәлә ягында *тау кашы*, Лаеш ягында *кырач*, Әтнә ягында *тау кабыргасы* дигән терминнар кулланыла.

Калку жир, таулы урын, калкулык **кашлык** (**кашлы урын**) дип тә, **атау** дип тә йөртелә. Апас, Кама Тамагы, Этнә ягында ул *кашлак* һәм *үр* дип, Актаныш ягында *аргымлы жир*, Казан арты татарларында *кашлык*, Лаеш ягында *атау*, минзәлә сөйләшәндә *каш*, чистай сөйләшәндә *мар* дип атала. Мар термины мордва (эрзя) теленнән кергән һәм «өем, кашлак, үр» мәгънәсен аңлата.

Тигезсез, түмгәкле жирне белдерү өчен чистай сөйләшәндәгечә **гырда** (горда) атамасы кулланыла. Сөзәк жир минзәлә, тау ягы сөйләшәндә *йассы*, лаеш сөйләшәндә *янтлык* термины рәвешендә кулланыла.

Кыр Шонталысы жирләрен тигезлектә урнашкан дияргә мөмкин. Авыл халкы борынгыдан жир эшкәртү, игенчелек, терлекчелек белән шөгыльләнгән. Ундырышлы кара һәм көрән-көлсу туфраклы жирләр игенчелекнең үсешен тәмин итеп торган. Шул сәбәпле, кыр-басуларга бәйле атамалар да киң кулланылган. Шонталы янында, Чик елгасы белән урман арасындагы урында «Хозыр жире» дигән басу кыры урнашкан. Кайбер чыганаclarда андый жирләренә ислам диненә хәтле изгеләштергән затка – төрки-татарларның уңыш алласы – Хозыр пәйгамбәргә (Хозыр Ильяска) бәйләп күрсәтәләр. Шунысы кызык, бу урыннарда турыга бер 20-30 км

ераклыктагы Бахта (күренекле артисткабыз Вера Минкина туган) авылына да алты гасыр элек Хозыр дигән легендар шәхес нигез салган. Элегрәк ул Хозыр-ата дип тә йөртелгән, имеш. Чистай шәһәре урынындагы харәбәләрдә Хозыр хан акчалары да табылган. Бу урыннар Жүкәтау билеге территорияләренә караганлыгын искә алсак, бу фактлар чыннан да Алтын Урда ханы – Хозыр ханга бәйле түгелме икән?

Бездә «кыр»ны, «басу»ны аңлату өчен **кыр** һәм **басу** атамаларын куллансалар, минзәләлеләр *иген*, чистайлылар *дала*, тау яклылар *йапан кыр* терминнарын куллана. Ундырышсыз, каты, начар жир шонталыларда **кысыр жир** була. Этнә ягында ул *кырас* дип, Казан артында һәм Минзәлә якларында *пустыш* (русча «пустошь»), типтәрләр һәм чистай сөйләшәндә *залеж* дип йөртелә (русча «залежь»). Чистайлылар *басу* дип сукаланмыйча калган жирне, э ерак басуны *басу түре* дип атыйлар икән. Нугайларда *дала*, иген басуы *кыр* дип, чувашларда кыр, басу, *дала хир* дип, удмуртларда *дала кыр* дип, мариларда *курык*, *кырык* дип атала.

Татар телендә балчык, пычрак төшенчәләре төрле атамалар белән белдерелә. Шонталылар гомумтатар теленә хас **ком**, **комлык**, **таш**, **ташлык** атамалары белән беррәттән, **балчык** һәм **пычрак** туфрак терминнарын да кулланалар.

Кызыл балчык мич чыгару, кирпич басу һ.б. төзү эшләре өчен кулланылса, ак балчык (аны күбрәк Түбән оч урманы яныннан алып кайталар иде) бүрәнә араларын, читәнне сылау (матурлату, жылыту) өчен кулланыла иде. Балчык һәм пычракны гомуми белдерү өчен **саз** атамасы да кулланыла. Оешкан балчык (кантар), чистай сөйләшәндәгечә, **горда** дип йөртелсә, тау ягы сөйләшәндә ул *кантар*, мамадыш сөйләшәндә *күмек* (русча «комок») дип атала.

Урман эчендәге табигый ачык урынны белдерү өчен, чистай сөйләшәндәгә *катлау*, минзәлә сөйләшәндәгә

аклан, казан арты сөйләшәндәгә *ачык урын*, алан айаз, тау ягы сөйләшәндәгә *ышна* терминнары урынына гомумтатар теле һәм шонталы сөйләшәндә **алан** атамасы йөри.

Татар теле һәм шонталылар сөйләшәндәгә **болын**, **печәнлек** төшенчәсен чистай, чүпрәле, тау ягы сөйләшәндә *чалу* (*чалу*), казан арты керәшеннәре һәм мамадыш сөйләшәндә *чабынды*, Минзәлә, Лаешта – *чабын* терминнары белдерә. Әләски төбәгендә болын атамасы урынына **тугай** сүзен дә кулланалар. Тугай сүзе елга ташыганда су баса торган болынны һәм елганың дуга сыман бормалы урынын аңлата. Бу атама гомумтөрки «*туг*» («киртә, тоткарлык») һәм «*ой*» («чокыр, батынкы урын, уйсулык») тамырларыннан барлыкка килгән дип аңлатыла.

Иген басуы белән авыл арасындагы чирәмлекне **ындыр** дип йөртәбез. Авыл кырындагы бәрәңге жирен дә ындыр дип атыйлар, мәсәлән, «ындырда үскән бәрәңге» рәвешендә. Минзәлә сөйләшәндә мондый урыннар – *бикләү*, *кондырак*, мордва-каратай, тау ягы сөйләшләрәндә – *көтү асты* дип йөртелә.

Көтү йөри торган урын – **көтүлек**, чистай сөйләшәндә *загун* (руча «загон»), минзәлә сөйләшәндә *мал йөреше*, *тарлау* дип атала. Көннең эссе вакытында су буенда көтү туктап ял итә торган урынны (**туплавик**, **туплауны**), бездән аермалы буларак, чистай сөйләшәндә *табыр*, казан арты сөйләшәндә *яткылык*, тау ягы сөйләшәндә *туплык* терминнары ярдәмендә белдерәләр. Жәен кырда терлекләргә ябу өчен киртә белән әйләндереп алынган урынны, чистайлылар кебек, **карды** дип атыйлар (руча «карда»). Тау ягында ул *лагерь*, *жәйге лагерь* дип атала.

Юл һәм **сукмак** терминнары татар теленә барлык сөйләнешләрендә кулланыла. Алар бу авылдан кайсы авылга, урынга алып барсалар, шул авыл яки урын белән аталалар. Мәсәлән, Яуширма юлы, Тигәнәле юлы, Чистай юлы, Кыркул юлы; Казан-Оренбург тракты – Олы юл дип йөртелә.

Татар телендә **урман** термины элек куе, караңгы, үтә алмаслык агачлыкны белдерү өчен кулланылса, хәзер зур булмаган агачлык та – урман. Казан ханлыгы чорында жирләргә агачлылыгы (лесистость) 47% тәшкит итсә, Петр I флот төзи башлау сәбәпле, урманнар-

ны кисү нәтижәсендә ул күрсәткеч 21%ка кадәр, ә Совет чорында 18%ка кадәр кими. Чистай сөйләшәндә урманны *уңсыл*, *уңил*, минзәлә сөйләшәндә *ыруша* (русча «роща») атамасы белән йөртәләр. Шонталылар, агачлыкларны авылга карата урнашулары, элеккеге хужалары һәм агач төре буенча аералар, мәсәлән, Югары оч урманы (Галкын урманы: хужасы – Галкиннар исемненән, Түбән оч урманы, Мшков (Мышков?) урманы; имән урманы (имәнлек), каенлык, усаклык, наратлык, юкәлек, таллык. Бу тирәдә таллыклар күп булган. Авылга нигез салынганда да таллыкны кисеп урнашу турында гыйбарә йөри. Хәзер дә Инеш буен таллык басып бара. Урманда шомырт, зирәк, балан, миләш, чыршы, карама, өрәңге, чикләвек, алма, чия һ.б. агачлар да үсә, тик алар бер урынга тупланмаган, шуңа аларга кагылышлы агачлыклар атамасы сөйләм телендә йөрми. Куе куаклыклар, вак агачлар үскән, чистартылмаган агачлык **чытырманлык** дип йөртелә. Бу термин тау ягы, сергач сөйләшәндә дә шулай йөри. Киселгән яки киселергә тиешле урман урынын **кисенте** атамасы белдерә. Тау ягында моның урынына *кисенкелек*, Лаеш ягында *кискә*, минзәлә сөйләшәндә *кисенте* (хәзер *печмән*) атамалары кулланыла.

Юан булмаган кечкенә агачлар, куаклар үсә торган урын **куак** термины белән белдерелә. Чүпрәле ягында *сайгак*, чистай сөйләшәндә *киләклек*, Лаеш ягында *әбенде*, минзәләдә *чаукалык* терминнары кулланыла. Чистай сөйләшәндә нәзек-нечкә агачлар үсә торган урынны *куралык*, тау ягы сөйләшәндә *чыбыклык* термины белән атап йөртәләр. Гомумтатар һәм шонталылар телендә су буенда яки уйсу жирдә үскән вак куаклыкны **эрәмә** дип, эрәмә үскән урынны **эрәмәлек** дип атыйлар. Мәсәлән, Инеш буенда *эрәмәлек* дигән урын бар.

Шонталылар сөйләшәндә **түбән**, **инкү**, **уйсу**, **чокырлы** жирләргә белдерү өчен гомумтөрки терминнар кулланыла. Этнәләләр аны *иңкеш*, *инкел* дип, мамадышлылар *иңкел*, кукмаралылар *уйынтык*, буалылар *иңкәр*, *уймалык*, *сыгынкы*, чистайлылар *уй*, *йантынкы*, *чырылдык* *жир* дип йөртәләр. Тигез йөрешкә комачаулый торган чокыр-чакырлы, казылма-сикәлтәле юллар, безнең телдән аермалы була-

рак, минзәлә сөйләшәндә *чоңгыл, салулык*, зәй керәшеннәре сөйләшәндә *кулаша*, Мамадышта *кисентел*, Балтачта *сару*, Арчада *сикертмә*, Буа якларында *казылма, секелтә*, Чүпрәледә *базлавык*, Минзәләдә *сәкелтмә* терминнары кулланыла.

Язгы кар сулары, яңгыр сулары ага торган кечкенә коры елгачыкларны бездә **ерганак** дип йөртәләр. Минзәлә сөйләшәндә ул *жай жир, су юлы, йырач* дип, Норлат-Кайбычта, Чистайда, Мамадышта *ерык*, Казан артында *ермак*, Буа ягында *канау* дип йөртәләр. Бездә *канау* дип ясалма (кеше казыган) елгачыкны атыйлар.

Озын, текә ярлы тирән урын, тирән инкүлек **чокыр** дип атала. **Баз** термины, күбесенчә, кеше тарафыннан казылган чокырны аңлата. Мәсәлән, «кар базы, бәрәңге базы». Чистай һәм Чүпрәле мишәрләрендә дә чокыр *баз* дип йөртәләр. Минзәлә сөйләшәндә чокырны *жам, йәп, кул, уба, йарык, йарлавык*, Тау ягында *чогор, чат*, мишәрләрдә *йылга*, Чистайда *йар, чыгыр* атамалары белән белдерәләр.

Сөзәкләнеп өскә күтәрелгән урынны бездә **үр** дип атыйлар. Мәсәлән, “үргә мендем”, “үргә менгәндә” рәвешендә. Болгар телендә «уар» – чокыр, елга мәгънәсен белдерә икән. Чувашлар үзәнне, елга юлын һәм чокырны *вар, варан* дип, башкортлар *үр* дип йөртәләр. Гомумән, *ор, ур* термины тирән чокырны, текә ярлы сусыз коры елга-чокырны, балчык өемен, валны, ныгытманы аңлата.

Упкын дип жир убылган, жир убып кәргән урыннарны атыйлар. Баз, чокыр казыганда жир яки елга яры ишелеп төшкәч, “жир убылды” дип әйтәләр. Халык телендә “жир упсын”, “жир орсын” дигән гыйбарә дә бар.

Кыя – кадалып тору, бик текә дигәнлекне аңлата. Бу термин ярдәмендә текә яр буен белдерәләр, мәсәлән, “кыяда (елга ярында) карлыгачлар оялаган” рәвешендә.

3. Йорт-хужалык атамалары

Торак пунктларның һәм каралты-кураларның төре, функцияләре шушы якның көнкүреш үзенчәлекләренә, тормыш тәртибенә, хужалык тарихына бәйле.

Бура сүзә белән өй, мунча, келәт, кое һ.б. салу өчен бүрәнәдән эшләнгән дүртпочмаклы

корылманы атыйлар. Мәсәлән, “бура алдык”, “бура ясаттык”, “бура күтәрдек” рәвешендә.

Кала термины элегрәк Биләр, Болгар, Казан шәһәрләрен белдерә иде. Халык телендә ул «калага бардым, каладан кайтып киләм, Болгар каласы» рәвешендә йөри иде. Чистай сөйләшәндә шәһәр төшенчәсен *гурт* (русча «город») атамасы белдерә.

Авыл (ауыл) гомумтатар телендә киң таралган берәмлек. Күршедә урнашкан рус авылы Сахаровканың бер өлешен Яңавыл (Яңа авыл) дип йөртәләр. Бу атама ул авылның Кыр Шонталысы авылыннан соң барлыкка килүенә ишарәли.

Мал-туарларын утлатып, ашатып йөри торган көтүлек жирен **утлам** (төркичә ут – «үлән») диләр. Мәсәлән, «маллар утлап йөри».

Йорт (Казан татарларында *жорт*, мишәрләрдә – *йорт*) атамасы нигездә берничә мәгънәдә йөри: 1) өй, яшәү, торак урыны; 2) каралты-кура, терлек абзары; 3) ишегалды.

Мәйдан – күмәк төстә күңел ачу уеннары, жыен үткәрелә торган урын. Андый урыннар Инеш аръягында урнашкан.

Авылның уртадан, үзәктән ераклашкан ягын, читен яки башын белдерү өчен **оч** сүзә кулланыла. Мәсәлән, Югары оч, Түбән оч; Югары оч һәм Түбән оч урманнары. Минзәлә сөйләшәндә ул *төбәк*, Буа якларында *үкелчә* (русча «околица») дип йөртәләр. Урам почмагы **чат** дип атала. Лаеш ягында ул *чатлык* дип йөртәләр.

Авылның кырый урамнары **артурам** исемен йөрткән. Бу атама артта урнашуны аңлата. Мәсәлән, элегрәк арткы урам артындагы хужалык корылмалары урнашкан урынны да **арт** дип йөртәләр иде. Шуңа, “артка чыктым”, “арттан кайтып барам” дип сөйләшәләр иде.

Авыллар элегрәк читән, киртәләр белән тотып алынган булган. Ә кереп-чыгу өчен махсус калдырылган ачыклык һәм шул урынны ачу-ябу өчен хезмәт итә торган жайланма, гомумтатар телендәгечә, **басу капкасы** дип йөртәлгән. Минзәлә сөйләшәндә ул *үкеничә*, чистай сөйләшәндә *акулча, үкәнчә, кыркапка* терминнары белән белдерәләр.

Ике параллель урамны тоташтыра торган кечкенә урамны шонталылар, гомумтатар-

ча, **тыкрык** дип атыйлар. Тыкрыклар исеме, тыкрык янындагы кешеләр исеменә бәйле. Минзәлә сөйләшәндә ул *аралык*, тау ягы сөйләшәндә *ураука* терминнары аша бирелә.

Йорт-жирне, хужалык берәмлеген белдерү өчен **йорт**, **хужалык**, **пажма** терминнары кулланыла. Йорт урынын **нигез** атамасы белән дә күрсәтәләр. Мәсәлән, “төп нигез”, “фәлән-фәләннең нигезе”, “шушы нигездә туган” һ.б. рәвешендә. Минзәлә, Казан арты керәшеннәре йорт урынын *усадьба*, чистай сөйләшәндә *усатбы*, *усатпы*, казан арты сөйләшәндә *капка*, тау ягы сөйләшәндә *төтен*, *пажма*, *пазма*, *пүжма*, мамадыш сөйләшәндә *пажум* терминнары белән белдерәләр. Йортны, ишегалдын белдерү өчен касыйм сөйләшәндә *азбар* термины кулланыла. Шонталыда **абзар** термины терлек тора торган корылманы, каралты-кураны аңлата.

Өйалдын белдерү өчен казан арты сөйләшәндә *йалды*, мишәрләр сөйләшәндә *ишегалды* термины кулланыла. Шонталыларда өйалдын **тәрәз каршы** дип атыйлар. **Ишегалды** һәм **ызбалды** исә өйдән чыккан, ишек тирәсендәге урынны белдерә. Ә ишегалды белән абзарлар арасын шонталылар йорт дип йөртәләр. Тау ягы сөйләшәндә өйалдын *ызбалды* дип, ә ишегалдын *ишегалды*, минзәлә сөйләшәндә *өйалды өсте*, мамадыш, касыйм, казан арты керәшеннәре сөйләшәндә *ишалды* термины белән атыйлар. Сергач, чүпрәле, чистай, касыйм сөйләшләрәндә *йорт* дип ишегалдын атыйлар. Өйартын мишәрләрчә **ызбар-ты** дип атыйлар. Саранск (ләмбрә) сөйләшәндә өйартын *тәрәз каршы* дип атыйлар икән.

Өйне, торакны белдерү өчен шонталылар сөйләшәндә **куыш**, **алачык**, **йорт**, **ызба**, **өй** терминнары кулланыла. **Куыш** дип алар өсте кәс, кабык, чыбык-чабык, печән, салам һ.б. материаллар белән ябылып ясалган чатырны атыйлар. **Алачык** дип вакытлы торак, корылма яки өйне атыйлар. Мишәр, тау ягы сөйләшәндәгечә, өйне **ызба** дип тә йөртәләр. Мәсәлән, “ызба салдык”, “алгы ызба”, “арткы ызба”, “ызба юдык” һ.б.

Өй идәне астында бәрәңге саклау өчен жирне чокып-казып эшләнгән чокырны (базны) **идән асты** дип атыйлар. «Идән астыннан бәрәңге алып чыгу», “идән астына бәрәңге

салу”, “идән астына су керү (төшү)” һ.б. рәвешендә. Казан арты сөйләшәндә аны аңлату өчен *түбән өй*, Балтач ягында *йас*, *йасты*, минзәлә сөйләшәндә *йам*, ләмбрә сөйләшәндә *пуласты*, *тактасты*, касыйм сөйләшәндә *путпыл* (русча «подпол»), тау ягы сөйләшәндә *баз* дигән терминнар кулланыла.

Жәйләрен бозыла торган ашамлыкларны (ит, сөт һәм сөт продуктларын: каймак, май, катык һ.б.) саклау өчен боз тутырылган базны («суыткычны») – кар базын, татар әдәби телендәгечә, **кар базы** дип йөртәләр. Чистай, Оренбург, Буа мишәрләре сөйләшәндә кар базын *нәүрәп* дип атыйлар. Бу уңайдан түбәндәге вакыйганы искә төшереп үтү урынлыдыр. Динә апа Буа ягына (Яңа Чәчкаб авылына) килен булып төшкәч, кодагый әби аңа «нәүрәптән катык алып чык әле», дип йомыш кушкан. Динә апа, Мансур жизни янына килеп, нәүрәп ул кайсы күршегез соң, дип сораган ди.

Ындыр табагы – урылган ашлыкны саклау, киптерү, сугу, жылгәрү өчен махсус жайланган урын. “Ындыр табасында иген суктыра идек” дип сөйлиләр иде әби-бабайлар. Соңрак ул **тук/ток** термины белән алышынды. Чистай сөйләшәндә ул *рига*, казан арты һәм тау ягы сөйләшәндә ул *әвеслек*, *әвеснек* дип атала.

Бакча термины бәрәңге бакчасы, яшелчә, жыләк-жимеш бакчасы, алмагач бакчасы, балалар бакчасы, мәктәп бакчасы, колхоз бакчасы рәвешендә кулланыла. Казан арты, тау ягы сөйләшәндә бәрәңге бакчасын *бакча* дип, чүпрәле, чистай сөйләшәндә *ындыр*, минзәлә, мамадыш сөйләшәндә *айагочо*, сергач сөйләшәндә *усат* дип атыйлар. Жиләк-жимеш бакчасын чистай, минзәлә сөйләшәндә *сад-бакча* дип, ләмбрә сөйләшәндә *сат*, тау ягы сөйләшәндә *сат-бакча* терминнары белән атыйлар.

Терлек абзарын, терлек каралтыларын белдерү өчен **абзар**, **сарай**, **лапас**, **кәнүшни** (русча «конюшня»), **пайыт** терминнары кулланыла. Бездә **кәнүшни** дип жылы (гадәттә бүрәнәдән мүкләп эшләнгән) корылманы атыйлар. Казан арты сөйләшәндә *бурабзар*, тау ягы, минзәлә, чистай сөйләшләрәндә *кәнүшнәй*, *кәнүшни* терминнары кулланы-

ла. Жылы абзар Сергач телендә *аран* дип атала. Тау ягы сөйләшкендә ул *абзар/азбар* дип кенә йөртелә. Жылы абзар казан арты, минзәлә сөйләшкендә *сарай* дип атала. Тау ягы сөйләшкендә утын абзарын, минзәлә сөйләшкендә лапасны *сарай* диләр. Чистай сөйләшкендә сыер, сарык, ат абзарын *синдек*, буа сөйләшкендә *амбар*, мишәрләр сөйләшкендә *аран* дип атыйлар икән. Бездә абзар алдын кар-буран, жил-яңгыр керүдән, эш коралларын һ.б. эйберләргә саклау өчен кулланыла торган янкорманы *лапас* (русча «лабаз»), *пайыт* дип атыйлар. Тау ягы сөйләшкендә *туры аваслек*, *лапас*, сергач сөйләшкендә *лапаш*, чистай сөйләшкендә *паст*, казан арты сөйләшкендә *бөркәү* терминнары кулланыла. *Пайыт* термины чүпрәле, чистай, сергач сөйләшкендә бер дивары урынына бер-ике киртә генә куелган лапасны белдерә.

Иген-тары, азык-төлек, көнкүреш эйберләрен тоту өчен хезмәт итә торган каралты-корылманы белдерү өчен *амбар*, *келәт* терминнары кулланыла.

Амбар дип без ашлык, он, башка азык-төлек саклау өчен кулланыла торган корылманы һәм савытны (ларны) атыйбыз. **Келәт** төрле нәрсәләр саклау, жәй көннәрендә торы өчен бүрәнәдән салынган мичсез корылманы һәм соңгы вакытларда колхоз складларын аңлата. Мәсәлән, “келәттән бал-май алып кер”, “келәттә йокладым”, “келәттә эшлим”, “келәт алды”, “келәт артындагы жирләр” рәвешендә.

Киртәне белдерү өчен **киртә**, **койма**, **рәшәткә**, **читән** терминнары кулланыла.

Киртә өй, бакча, басу эйләнәсендә казык баганалар арасына буйга салып эшләнгән койманы һәм аратаны белдерә. Мәсәлән, “жирне киртәләдек”, “киртәне бәрәп чыккан”, “зират киртә белән эйләндереп алынган” рәвешендә.

Койма – нәрсәне дә булса аерып торган яки эйләндереп алган тоташ корылма (дивар). Ул тактадан, таштан, читәннән эшләнгән була. Мәсәлән, “бакча койма белән эйләндереп алынган”, “койма артында”, “койма алдында”, “коймага эленгән” рәвешендә.

Рәшәткә термины русчадан кәргән һәм ул тар такталардан тезеп эшләнгән корылма. Рәшәткә дип бездә урам ягыннан өй алдында корылган кечкенә генә койманы атыйлар. Кайвакыт

чардуганны да рәшәткә дип бутап йөртәләр.

Читән йорт-жир чикләрен, терлек-туар, кош-корт кәрмәсен өчен эйләндереп тотып алынган койманы аңлаткан. Элегрәк мал-туар тоткан абзар диварлары да читәннән эшләнгән булган. Хәзер кулланылмый инде. Казан арты, минзәлә сөйләшкендә читәнне *чәбе* дип йөртәләр.

Тегермән бөртөклә ашлыкны ярма яки он итеп тарту өчен корылган жайланма. Бездә элегрәк су тегермәннәре кулланылган. Моннан Олы Тегермәнлек дигән күл исем барлыкка килгән. 80нче елларда Инештә буа корылгач, жыелган су меңләгән тонна жирне Камага агызып китеп, елга иске юлына кайтты һәм элекке заманнарда булган тегермән субайларын күрсәтте. Аларның кайберләре хәзер дә тора әле.

Бал корты оясы – умарталар куелган урын, умарта хужалыгын белдерү өчен кулланыла. Авылда берничә кеше умартачлык белән шөгыльләнә. Элегрәк колхоз да ике урманда да **умарталык** тотты. Мишәр сөйләшкендә умартаны *марта*, *мурта*, казан арты, тау ягы, минзәлә сөйләшкендә *корт*, умарталыкны *корт бакчасы* дип, мамадыш, чистай сөйләшкендә умарталыкны *чүлник/чүнник* дип атыйлар. Казан арты һәм чистай сөйләшкендә урманда умарталык өчен бүлеп алынган урынны *киләк* дип йөртәләр.

Каберлек төшенчәсен бездә **зират** (*зиярәт*) термины белән белдерәләр. “Зиратка мендем”, “зират капкасы”, “зират өсте”, “кәрәшен зираты”, “зират кылдым” рәвешендә. Чуваш телендә ул *мазар*, казан татарлары сөйләшкендә *каберлек*, *зират* дип атала.

Галимнәр билгеләвенчә, Чистай мишәрләре диалекты Кама аръягында киң таралса да, анда Казан арты татарлары телендә сөйләшүче авыллар да бар. Бу хәл Казан ханлыгы һәм аны яулап алудан соң Кама аръягына халык күченеше белән аңлатыла. Шуларның бер мисалы итеп XVII гасыр ахыры – XVIII гасыр башында оешкан Кыр Шонталасын китерергә була. Күренгәнчә, Кыр Шонталы халкының теле башка күрше авылларыныкынан аермалырак һәм күпмедер дәрәжәдә мишәр элементларын үз эченә алган Казан сөйләшенә туры килә.

ПАРКИНСОН АВЫРУУНЫҢ ЭТИОЛОГИЯСЕНӘ КАРАТА

Владимир Галков

ВЛАДИМИР МИХАЙЛОВИЧ ГАЛКОВ – акушер-гинеколог, югары категорияле хирург, озак еллар Республика клиник хастаханәсенә гинекология бүлегә мөдире. Сәламәтлек саклау отличнигы, Татарстан Республикасының атказанган табибы. Фәнни хезмәтләре кеше организмының ачыкланып бетмәгән функцияләренә бәйлә мәсьәләләренә тикшерүгә багышланган.

Соңгы елларда инсульт сугуына дучар булган табиб шушы һәм башка гаять авыр чирләренә булдырмау яки аларның яман нәтижеләрен җиңеләйтү турында уйлана.

Галков В.М. К этиологии болезни Паркинсона.

Автор предполагает, что изучение электропроводности специализированных участков мозга, связанных с выработкой субстанции Нигро, даст возможность более ранней диагностики этой болезни.

Паркинсон авыруы – олы яшьтәге кешеләр арасында күп таралган, диагноз кую һәм дөвалау өчен кыен булган авыруларның берсе. Аны, нигездә, кара матдә (Нигро субстанциясе) нык таркалган очракта билгелиләр. Безнең фикеребезчә, минең бу матдәне житештерүче махсус бүлемтекләренең электрүткәрүчәнлеген өйрәнү паркинсон авыруын иртәрәк диагнозлауга мөмкинлек бирәчәк.

Билгеле булганча, нерв импульсы мидә, нигездә, электр импульсы исәбенә тапшырыла. Минең массасы тәннең 2%-ын тәшкил итә, ә кулланылган 20 Вт көчәнешле энергиянең 20%-ын йота (бу гадәти электр лампасын кыздырырга җитәрлек). Башта бу энергиянең мидә үтү юлларын, ягъни минең электрүткәрүчәнлеген ачыклайк. Минең ак матдәсендәге нерв җепселләре миелин белән төрелгән; миелин үзе Шванн күзәнәкләре тарафыннан эшләнеп чыгарыла. Миелин тышчалар электр тогы сигналының билгеле тукумалар буенча үтүенә китерәләр һәм бу тукумаларны электр үткәрүче башка юллар белән контакттан саклайлар. Электр сигналы өч төрле юл белән үтә:

1. Күзәнәктә эшләнеп чыгарыла торган электр тогы майсыман структуралары булган нерв күзәнәкләренең мембраналары аша тапшырыла. Мембраналар – калынлыгы сантиметрның 1/1000000 өлешен тәшкил иткән үтә юка элпәләр. Алар техникада билгеле булган иң шәп изоляторлар чыдый алырлык

электр кыры көчәнешенә каршы тора алалар. Аларның табигатькә хас булган экономиялек сыйфаты да бар әле – күзәнәкләренең электр тогы эшләне торган элементлары үзләре үк, ягъни митохондрийларның мембраналары электр “кабеле” итеп билгеләнгән.

2. Нерв импульсын нейроннар аша тапшыру: энергия дендритлар буйлап синапска барып җитә, анда ул химик энергиягә (реакциягә) әверелә, анысы синапсның икенче ягында янә электр энергиясенә күчә, шушы әверелеш-күчешләр нәтижәсендә импульс мускул җепселенә барып җитә.

3. Электр энергиясен күчәрүнең өченче юлы – нерв күзәнәкләренең аксоннары буенча күчәрү – иң тизе булса да, иң камиле түгел, чөнки Ранвье өземнәре нәтижәсендә аксон саклаучы миелин тышчасын югалта.

Нерв системасы электр үткәрүчәнлегенең өч юлын, аларның миелин белән бәйләнеше тасвирлагач, паркинсон авыруына бәйлә фактларны дөрес интерпретацияләү мәсьәләсе килеп баса.

Элгәр энцефалограмма “авыру кешенең теге яки бу дәрәжәдә исәнме-юкмы” икәнен күрсәтсә, электр тогының нерв системасында өч юл белән агуын тирәнрәк өйрәнү чирне дөресрәк диагнозларга мөмкинлек бирә. Моңы түбәндәгеләр белән фаразлап була. Йокы вакытында чирле кеше калтыранмый, авырлык һәм ригидлык (мускулларның кинәт то-

нусы күтәрелү) кичерми, йокы аңа ниндидер дәрәжәдә көч тупларга мөмкинлек тә бирә. Киресенчә, йокламау вакытындагы эмоциональ көчәнеш, кирәгеннән артык акыл эшчәнлеген аны хәлсезләндерә. Йокламау вакытында шулай ук кирәгеннән артык электр эшләнә, бу аның нерв системасын газаплай, зәгыйфьләндерә. Йоклаган вакытта исә организмны көйләү баш мие кабыгын артык ярсиндырмыйча уза, чирленең кәефе яхшыра. Бүгенге фән Паркинсон авыруын кара матдә тарафыннан эшләнә торган дофамин дефициты белән аңлата. Бу фаразны кабул итеп, түбәндәгеләргә искәртәбез: дофамин белән бергә миелинны житештерү дә житенкерәми. Шуңа сәбәплә, ярсину процессында нерв җепселләре үзләре имгәнә, көчле электр импульсларына каршы тора алмый. Чирле кеше психикасының теләкләре вә гамәлләре һәм нерв системасының үзгәргән халәте арасында килешсезлек килеп чыга. Төгәлрәк болай дип булыр иде: карала торган авыру нерв җепселләренә миелинсызлануы белән билгеләнә һәм бу процесс көннән-көн көчәя бара. Нерв җепселләре арасындагы изоляциянең бозылуы ирекле электрның нейроннар өсләгендә жыелуына, туплануына һәм аның куеру вакытында барлыкка килгән периодик бушануына китерә. Шуңа рәвешле, баш мие кабыгында мускуллар моторикасын боза торган аккумуляторлар барлыкка килә.

Шуңа сәбәплә, авыру кешеләр физик һәм эмоциональ хәлләренә бозылуы, зәгыйфьләнүен сизәләр, периферия нерв системасының какшавын күзәтәләр, бу халәтнең күрсәткечләре – капшап сизүчәнлек кими, кул-аякларның ригидлыгы арта, мускуллар авырлык һәм көчсезлек кичерә.

Безнең фикеребезчә, беренчедән, минең махсус бүлемтекләрендә электр көчәнеше билгеләү җайланмаларын гамәлгә кертү; икенчедән, бу көчәнешне төшерү юлларын һәм ысулларын булдыру, өченчедән, Шванн күзәнәкләрендә барган миелин эшләп чыгаруга бәйлә биохимик процессларны өйрәнү кирәк. Бу өлкәдә проблемалар җитәрлек дәрәжәдә тикшерелмәгән.

Бүген кулланыла торган дөвәләү ысуллары шомма мускулатураның спастик җавапларын инвалидлаштыруга юнәлтелгән. Мондый дөвәләү ахыр чиктә эчәклек, сидек куыгы шомма мускулатурасы параличына, простатик биз аденомасына, бавыр авыруларына һәм башка уңайсыз нәтиҗәләргә китерә.

Безнең бу авыруны аңлау дәрәжәбез түбәндәгеләргә китерә: нерв системасында миелин балансын элекке хәленә китереп, без авыру барышын тоткарлыйбыз һәм авыру кешегә үз-үзен карарлык көч кайтарабыз.

*Мәкалә Альберт Нарбеков
тәрҗемәсендә бирелә.*

© Нуриева Г.Р., 2013

ПЫЯЛАКЕРАМИК МАТЕРИАЛЛАР

Гөлнара Нуриева

ГӨЛНАРА РАМИЛ кызы НУРИЕВА – Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының төзүче белечлегенә буенча белем алучы 3 курс студенты. КДАТУ профессоры Заһирә Камалова җитәкчелегендә фәнни эзләнүләр алып бара.

Нуриева Г.Р. Стеклокерамические материалы.

В обзорной статье рассматриваются способы получения и основные свойства таких материалов как стекловолокно, шлаковые конгломераты, ситаллы и шлакоситаллы.

Пыяла – кремний, бор, алюминий, фосфор кебек элементлар оксидлары белән литий, магний, кургаш кебек металл оксидлары эретмәсен суытып ясалган каты,

үтәкүренмәле аморф матдә. Сәнәгаттә күбрәк силикат (кремний диоксиды нигезендә коелган) пыяла кулланыла: ак ком, сода, чәртәпаш (известняк) һәм акбур катнашмасын югары температурада эретәләр һәм тиз генә суыталар. Төслә, химик тотрыклы яки башка үзлеклә пыяла булдыру максатында эретмәгә төрлө кушылмалар өстиләр.

Керамика – балчык һәм органик булмаган төрлө матдәләр кушылмасын термик эшкәртеп житештерелгән материал.

Шлак – югары температурада барган эретү процессы вакытында эретелгән төп продукт өстендә аерылып чыга торган калдык (оксидлар эретмәсе).

Пыяла мамык һәм аңардан эшләнмәләр

Пыяла жепселе составында кварц комы, сода яки натрий сульфаты, кыр шпаты, поташ, акбур, доломит, каолинит һ.б. булырга тиеш. Һәрбер эретмә өчен билгеле бер мәгъдән алына. Пыяла жепселен нигездә өч ысул белән житештерәләр: фильерлау, өрдөрү һәм эрдәнә ысуллары.

Фильерлау ысулының асылы шунда: платинадан ясалган пластин тишәкләреннән нәзек жеп итеп пыяла эретмәсе кысып чыгарыла, жепләр суынып каталар һәм зур тизлек белән әйләнәп торучы барабанга чорналар. Бу ысул белән бик озын жепләр ясыйлар һәм аларны пыяла тукумасы, пластик пыяла һәм суүткәrmәс эшләнмәләр ясау өчен кулланалар.

Пыяла жепселләргә эрдәнә ысулы белән алу шуннан гыйбарәт: пыяла таякчыкларны (штабикларны) махсус жайланмада эрегәнче кыздыралар, пыяла тамчысы аска төшкәндә үзе артыннан пыяла жепселен суза, жепселләр әйләнәп торучы барабанга чорнала.

Иң кулай ысул булып өрдөрү ысулы санала, ул чагыштырмача аз чыгымлы һәм югары житештерүчән. Пыяла эретмәсе әйләнү тизлегә минутына 3000-4000 булган үзәктән кугычка бирелә, монда пыяла массасы диаметры 5 мкм булган сыйфатлы жепселләргә әверелә. Мондый жепселләргә пыяла мамык дип атыйлар.

Йомшак хәлдәге пыяла мамыкның уртача тыгызлыгы 130 кг/м^3 . Ул янмый. Пыяла

мамык минераль мамыктан зур химик чыдамлыгы белән аерылып тора, ә аларның жылыүткәрү коэффициентлары якынча бер зурлыкта. Температура тотрыклыгы аның химик составына бәйле. Жылылык саклау өчен пыяла мамыктан матлар, жәймәләр, плиткалар, тышлыктар эзерлиләр. Алар пыяла мамыктан ясалган тасмаларны пыяла жепләр белән тегеп яки астан-өстән ябыштырып ясала. Пыяла мамык үткәргеч торбалар, сәнәгать жиһазлары өсләкләрен каплау, күпкатламлы жиңел дивар панельләре эзерләү өчен дә кулланыла.

Пыяла мамыкны суда болгатып, жылылык камерасында эшкәрткәннән соң тиешле үлчәмдәгә келәм дә формалыйлар. Аны әйберләргә кайнар өсләкләрен – мичтәгә үткәргеч торбаларны, сәнәгать-транспорт жиһазларын суындан саклау өчен, шулай ук тавышйоткыч жайланмаларда кулланалар.

Ярымкаты плитәләргә бер яки ике яктан пыяла тукума, алюминий фольгасы, синтетик элпә яисә башка каплау материалы ябыштырып чыгаралар. Ярымкаты плитәләр һәм төзелеш матларының озынлыгы 1000 мм, киңлегә 500, 900, 1000, 1500 мм, калынлыгы 30, 40, 50, 60, 70, 80 мм була. Шундый ук киңлектәгә һәм калынлыктагы рулонлы матларның озынлыгы 7000-13000 мм-га житә.

Ситаллар

Пыяладагы кристаллар – аның тышкы кыяфәтен, механик ныклыгын һәм жылыга түзүчәнлеген начарайтучы чит кушылмалар. Ләкин пыяланы үзлекләргә күпкә яхшырырлык итеп тә кристаллаштырып була.

Моның өчен пыяланы бөтен күләмә буенча кристаллаштырырга кирәк, шуның нәтижәсендә ул бериш, тыгыз, ваккристаллы структурага әйләнергә тиеш. Вак, бөтен күләмә буенча тигез таралган кристаллар, пыяла массасы кристаллашу вакытында пыялада микроскопик үсентәкләр барлыкка килү өчен шартлар тудыралар. Мондый катализаторлар булып металллар: Ag, Pt, Au, Pb, периодик системаның IV группасы оксидлары: TiO_2 , SnO_2 , ZrO_2 , очучан матдәләр: хлор, фтор, сульфидлар, вак тамчылары төп пыяла белән кушылмый торган төрлө

эретмәләр кулланыла. Кристаллашу үзәге барлыкка килү жылытып эшкәртүнең беренче баскычында бара. Жылытып эшкәртү вакытында температура күтәрелә барса, төп кристаллик халәт күренә башлый. Икенче баскычта кристаллларның үсүен, кристаллик халәт күренүе эзлеклеген температура һәм түзүчәнлек вакыты көйли. Пыяланың составына һәм катализаторлар төренә карап материалларны төрле режимда жылытып эшкәртәләр.

Шулай итеп, яңа төр пыялакристаллик материал – ситал барлыкка килә. Үзләренә структуралары буенча ситаллар – типик микроконгломератлар, 95%-ка хәтле кристаллик булу аларга югары механик үзлекләр һәм югары температурага чыдамлык биреп тора. Алар уртача тыгызлыкта ($2,5-2,6 \text{ г/см}^3$) була, кыскада ныклык чиге 600 МПа, бөккәндә 250 МПа-га җитә, йомшару температурасы $1000-1350 \text{ }^\circ\text{C}$. Ситаллар төзелештә бизәү, машина төзелешендә конструкцион материал буларак кулланыла. Алардан төрле әйберләрне ябыштыру өчен җилем дә ясыйлар.

Шлак эремәләреннән материаллар

Шлак конгломератлары – ярымярмалы шлаклардан яки шлак эремәсен катырып ясалган утка чыдам тыгыз тутыргычлар. Шлак конгломератының утка чыдамлыгы тутыргыч өлешенә бәйләгеч өлешеннән чагыштырмача югары булуына бәйле. Тутыргыч һәм бәйләгеч өлешләрнең эрү температурасы $70-90 \text{ }^\circ\text{C}$ -тан кимрәк булырга тиеш түгел.

Конгломерат ясау өчен шлак эретмәсе (кайнар технология) яисә югары дисперсияле шлак онтасын (порошогын) су белән бутау нәтижәсендә барлыкка килгән камыр (салкын технология) кулланыла. Кайнар технология кулланганда барган суыну процессында кирәкле структура формалаша. Салкын технология кулланганда шлакның тиз эри торган компонентлары сыек хәлгә күчә. Ике очракта да шлак эретмәсе һәм ярмалы тутыргыч арасында контакт запаслары барлыкка килә, бәйләгеч пыялада кристаллик микроструктура хасил була.

Хәзерге вакытта металл эретү сәнәгатеннән калган утлы-сыек хәлдәге шлак-

тан шлакбетон, таш плитәсе, шлак мамыгы, шлак ситаллары ясыйлар.

Эретелгән шлаклар нигезлек модуленә карап нигез ($M \geq 1$) һәм әче ($M < 1$) төрләргә бүленәләр. Суыну режимы һәм эретмәнең составы шлакның кристаллашу дәрәжәсенә тәэсир итә: суыну тигезләшкән саен пыяла мамык халәте артмый. Пыяла ясаучы компонент булып комташ һәм мәте (глинозем) тора. Әгәр эрегән шлакны экренләп суытсак, бигрәк тә әче шлакны суытканда, аңарда кристаллар хәлендәге авыр эрүчән компонентлар төшеп кала. Шулай итеп, суынгач шлак аерым кристаллларының микроконгломератына әверелә, үзара кристаллашмаган һәм җиңел эрүчән пыяла белән бергә. Халәт составын үзгәртеп, бик нык һәм үтә эластик кристаллик пыяла материал ясарга мөмкин.

Бөртекле домна шлакларын тиз суытып эшкәрткәндә, кристаллашмаган пыяла 50% тәшкил итә. Экрен суытылган шлакларның тыгызлыгы (кристаллик халәте зур булганлыктан) тиз суытылганнарныкыннан күпкә югары. Ләкин тиз суынган һәм пыяла мамык халәте зур булмаган шлаклар нык деформацияләнүчән булалар. Бер үк температурада суытылган шлакларның кристаллашуы аларның эремәсендәге химик кушылмаларга бәйле. Кристаллашуның оптималь температурасы булып $1165-1350 \text{ }^\circ\text{C}$ санала һәм бу температурада эремәнең үзлегеге $2,0-4,0 \text{ Па}\cdot\text{с}$ арасында саклана. Күзәнәкләнү ясала торган материалның тыгызлыгын киметә, мондый материал (шлак пемзасы яки термозит) жылысаклагыч буларак кулланыла, аңардан җиңел бетон ясала.

Шлак эретмәсендәге микроконгломератның тыгызлыгын арттыру өчен махсус өстәлмәләр кертәләр, дегазификациялиләр, бу аның ныклыгын, химик тотрыклыгын һәм ашалуга чыдамлыгын арттыра. Тыгыз ташларны, плитәләрне, торбаларны һәм башка әйберләрне домна яки мартен мичләреннән чыккан металл шлакларын коеп ясыйлар. Шлакны коеп алу өчен махсус майданчыкта металл формалар ясап куялар. Формаларда суынып ясалган плитәләрне һәм ташларны юллар салганда һәм зур сәнәгать биналарының

идәннәрен түшәгәндә кулланалар, алар озак вакыт хезмәт итәләр.

Шлакситаллар

Шлак нигезендәге пыяланы катализаторлар ярдәмендә кристаллаштырганда, шлакситаллар хасил була. Алар микрошлак конгломератның типик катнашмасы (60-70% кристаллик һәм 30-40% пыяласыман фаза-лы) булып торалар. Кристаллашу дәрәжәсе каталитизаторларның (TiO_2 , CaF_2 , P_2O_5) көйләү юнәлешендә кристаллату сәләтенә һәм эшкәртү өчен кирәкле жылылык күләменә бәйле. Кристаллларның зурлыгы 0,5-1 мкм-дан кимрәк. Пыяласыман фаза кристалллар арасын тутыра һәм цементлаштыра.

Шлакситалларны житештерү өч этаптан тора: 1) пыяланы шихтадан эретеп аералар һәм аларга кристаллаштыргыч катализаторлар өстиләр; 2) эшләнмәләргә пыяла технологиясе буенча формалаштыралар; 3) кристаллаштыру мичендә термик эшкәрткәндә вак кристаллы структура барлыкка килә.

Шлакситаллар механик нык, химик һәм термик чыдам һәм аз тузучан була. Шлакситалл керамикадан ныграк: кысуга ныклығы 800 МПа, $R_0=80-130$ МПа, $\rho=2600$ кг/м³. Шлакситаллар конструкцион материал итеп, шулай ук санитар-техник жайланмаларда, төрле жылылык камераларын футерлаганда кулланыла. Шлакситаллны житештерү зур чыгымнар таләп итмәгәнгә һәм физик-химик үзлекләре яхшы булганга, аларны ижтимагый һәм сәнәгый биналарның идәннәрен салганда, диварларын тышлаганда, гомумән, химик тәэсиргә каршы торырга тиеш булган объектларда кулланалар. Шлакситаллдан зәһәр һәм кайнар сыеклыкларны саклау, күчерү өчен савытлар, торбалар ясыйлар.

Күбекшлакситалл тагын да кичрәк житештерелә. Аның уртача тыгызлыгы 300-600 кг/м³, жылыткәрүчәнлегә 0,08-0,16 Вт/м·с, эшләү температурасы 750 °C-ка жите. Шлакситаллны һәм күбекшлакситаллны биналар төзөгәндә, конструкцион эшләнмәләр ясаганда куллану перспективасы зур.

© Хәбибуллин Ю.Х., 2013

ЖЫЛЫСАКЛАГЫЧ ҺАВА КҮЛӘМЕ РЕГУЛЯТОРЫ

Юрий Хәбибуллин

ЮРИЙ ХӘКИМ улы ХӘБИБУЛЛИН – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының жылылык, ягулык газ белән тәэмин итү һәм жилләтү кафедрасы доценты.

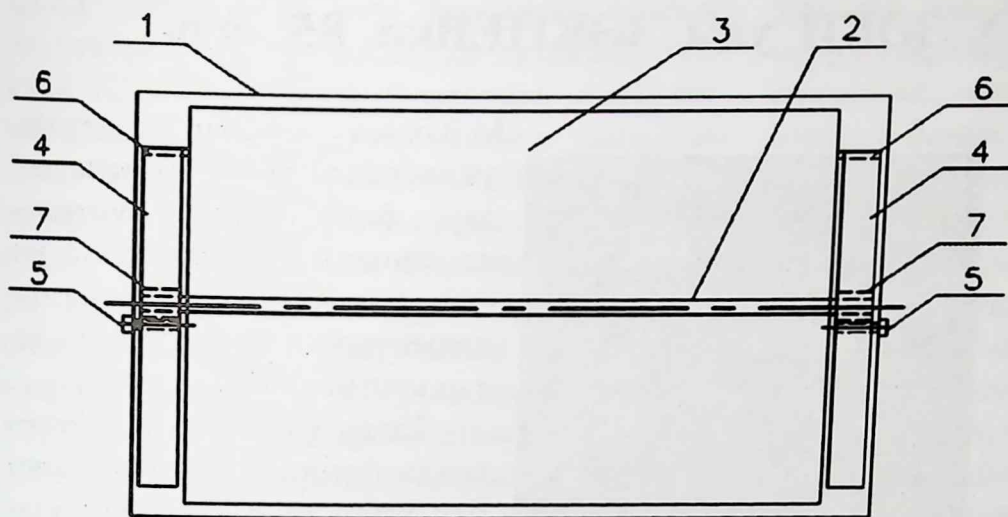
Хәбибуллин Ю.Х. Энергоэффективный регулятор расхода воздуха.

Перепад давления, связанный с изменением температуры наружного воздуха, воспринимается в предлагаемом устройстве двумя спиралями из биметаллической полосы. Такой регулятор обеспечивает расчетный воздухообмен, исключая переохлаждение воздуха в помещении, что приводит к экономии тепла в холодный период года.

Бина эчендәге һаваны артык суындырмау һәм елның салкын чорында жылыны саклау өчен табигый суырып жилләтү системаларында һава күләмен көйләү жайланмаларының кую тәкъдим ителә. Андый жайланмаларның киң кулланыла торганны билгеле [1], әмма үзгәрә торган гравитация басымы шартларында алар ярдәмендә һава күләмен көйләү

кирәк дәрәжәдә ышанычлы була алмый. Өстәвенә, билгеле көйләү жайланмалары конструктив яктан катлаулы, габаритлары да зур [2].

Бу мәкаләдә югарыда күрсәтелгән житешсезлекләрдән азат булган һава күләмен көйләгеч жайланма турында мәгълүмат китерелә. Тәкъдим ителгән жайланманың

1 рәс.

буй кисеме 1 рәс., ә А-А кисеме 2 рәс. бирелгән.

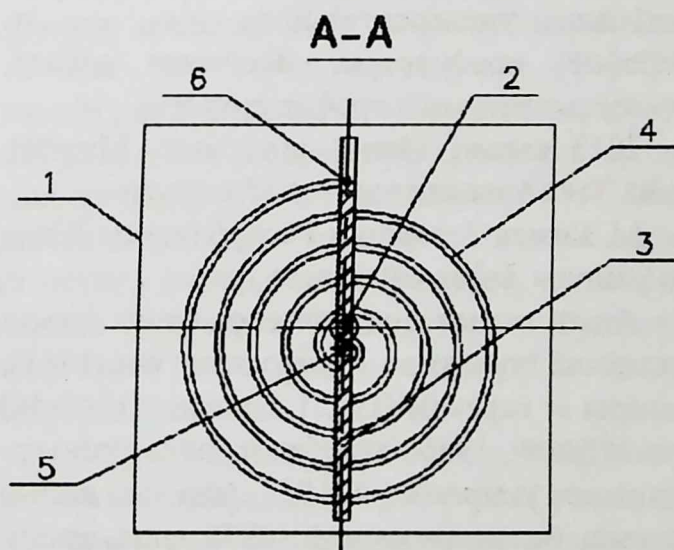
Һава күләмен көйләгеч жайланма корпусының (1) ятма бору күчәренә (2) калак (3) беркетелә. Корпусның эчке якларына биметалл тасмадан ясалган ике спираль (4) урнаштырыла. Спиральнең бер очы корпуска тышкы яктан борып кертелгән болтларга (5), ә икенче очы калакта урнашкан штифтверга (6) беркетелә. Ышкылу көчен киметү өчен күчәр капроннан ясалган втулкаларга (7) утыртыла.

Жайланманың эшен карыйк.

Калакның (3) башлангыч торышы тышкы һава температурасыннан, димәк керү белән чыгу арасындагы басым аермасыннан чыгып билгеләнә. Ике биметалл спираль (4) ярдәмендә болтларны (5) борып, калак хисапланган һава әйләнешен тәмин итәрлек торышына куела. Басым аермасы артканда биметалл спиральләр

борылалар һәм калакның һава үтә торган кисемен киметү торышына куялар. Басым аермасы бик нык үскәндә, калак һава үтә торган кисемне тулысынча яба һәм һава калак белән корпус (1) арасында баштан ук калдырылган ачыклык аша гына керә. Басым аермасы кимегәндә, биметалл спиральләр кире якка борыла һәм калак һава үтә торган кисемне зурайта.

Шулай итеп, өстәмә энергия сарыф итмичә генә хисапланган һаваалмашуы тәмин ителә. Бина эчендәге һава кирәгеннән артык суынмау

2 рәс.

сәбәпле, елның салкын чорында жылылык экономияләнә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Внутренние санитарно-технические устройства. Часть 3. Вентиляция и кондиционирование воздуха. Кн.1 / В.Н. Богословский, А.И. Пирумов и др. – М: Стройиздат, 1992. – 319 с.
2. А.С. 779754, бюл. № 42, опубл. 15.11.1980 г.

Мәкалә Альберт Нарбеков
тәржәмәсендә бирелә.

МИРФАТЫЙХ ЗЭКИ улы ЗЭКИЕВкә 85 яшь

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең һәм Россия Лингвистик фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы, филология фәннәре докторы, профессор Мирфатыйх Зәки улы Зәкиев — мәшһүр галим-тюрколог, танылган дәүләт һәм жәмәгать эшлеклесе, Л.Н. Гумилев исемендәге Европа-Азия милли университетының Халыкара тюркология үзәге (Казакъ-стан) президиумының шәрәфле әгъзасы, Казан дәүләт федераль университетының шәрәфле профессоры, Башкорт дәүләт университетының шәрәфле докторы.

2013 елның 14нче августында Мирфатыйх Зәки улының тууына 85 ел тула.

М.Зәкиев Татарстан Республикасы Ютазы районы Зәйпе авылында туа.

Аның хезмәт эшчәнлегенең башы сугыш елларына туры килә. Колхозда көтүче (1941), аннары ат караучы (1942), тимерче (1943-46) булып эшли. 1946 елда Казан дәүләт университетына укырга керә, 1951 елда аны кызыл диплом белән тәмамлый. 1954 елда кандидатлык диссертациясен яклый.

Казан дәүләт университетының татар филологиясе бүлегендә башта өлкән укытучы, аннары доцент булып эшләгән чорда ул татар теленең синтаксис төзелеше, тюркология тарихы, башка төрки телләр тарихы белән чагыштырып татар әдәби теленең тарихын өйрәнү буенча фәнни-педагогик курслар оештыра.

1958 елда М.Зәкиев татар теленең синтаксисы буенча студентлар өчен дәреслек бастырып чыгара, бу дәреслек 15 мәртәбәдән артыгырак янә бастырыла һәм бүгенге көнгә кадәр шәкертләр синтаксисны М.Зәкиев дәреслегенә буенча өйрәнәләр.

Фәнни эзләнүләр белән беррәттән,

М.Зәкиев Казан дәүләт университетының башта татар филологиясе бүлегендә, аннары тарих-филология факультетында фәнни тикшеренүләрне оештыруга да зур игътибар бирә.

Татар филологиясе бүлегендә фәнни-педагогик эшнә бер татар теле һәм әдәбияты кафедрасы алып бара.

1960 елда бу кафедраның мөдире әдәбият белгече Хатыйп Госман һәм Мирфатыйх Зәкиев ике кафедра булдыруга ирешәләр — татар әдәбияты

кафедрасы һәм татар теле кафедрасы. Доцент М.Зәкиевне бертавыштан татар теле кафедрасы мөдире итеп сайлыйлар. Монда ул үзен кафедра әгъзаларының фәнни һәм педагогик эшчәнлекләрен оста оештыручы буларак күрсәтә. Моңа өстәп, 1960 елдан башлап ул татар филологиясе курсы буенча мәктәп һәм югары уку йортлары өчен программалар төзүдә катнаша, 1965 елдан алып татар теле буенча мәктәп дәреслекләре һәм уку кулланмаларының автордашы була. Аның бу педагогик эшчәнлегенә бүген дә давам итә. Университетның татар теле кафедрасы мөдире булып торган чорда, 1963 елда, ул уңышлы рәвештә татар теленең синтаксис төзелеше буенча докторлык диссертациясен яклый.

М.Зәкиевнең мондый сыйфатларын бәяләп, партиянең Татар өлкә комитеты һәм университет житәкчелеге аны Казан дәүләт педагогика институтының (КДПИ) ректоры вазыйфасын үтәргә тәкъдим итәләр. Ләкин, килеп туган сәбәпләр аркасында, аңа ике ел давамында бу уку йортының фәнни эшләр буенча проректоры вазыйфасын үтәргә туры килә, ә 1967 елда ул ректор вазыйфасын башкара башлый. Аның житәкчелегендә Казан педагогика институты РСФСР һәм

СССР педагогика уку йортлары арасында үткәрелгән конкурсларда катнаша, 1978 елда КДПИ РСФСР педагогика институтлары арасында беренче урынга чыга һәм аның алдынгы тәҗрибәсе РСФСР Министрлар Советы президиумында карала. 1979 елда КДПИ СССРның 250 пединститутлары арасында беренче урынны ала, Казан пединститутының укытучылар эзерләү һәм аларның эш урынына барып житүендәге алдынгы тәҗрибәсе Евросоюзның 1980 елда Югославиядә үткәрелгән конференциясендә тәкъдим ителә.

Ректор булып эшләү дәверендә М.Зәкиевне берничә мәртәбә Казан шәһәр советы депутаты, ә 1980 елда ТАССР Югары Советы депутаты итеп сайлыйлар. Шул елдан алып 1991 елга хәтле ул Югары Советның рәисе вазыйфасын үти.

1977 елда РСФСР Мәгариф министрлыгы М.Зәкиевне министрлык каршындагы милли филология буенча комиссия рәисе итеп билгели. Комиссия 14 милли югары уку йортында укытучыларның сыйфатын үстерү белән шөгыльләнә. Ректор М.Зәкиевне “Советская тюркология”, “Мәгариф” журналларының редколлегия әгъзасы, Тюркологларның Совет комитеты бюросы әгъзасы итеп сайлыйлар.

Ректор буларак ул филология һәм педагогика буенча кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен яклау буенча ВАК советлары оештыра. Монда Татарстаннан читтә яшәүчеләр дә диссертацияләрен яклыйлар. КДПИ ректорына институтның матди базасын үстерү белән дә бик күп шөгыльләнәргә туры килә. Тугызар катлы ике торак төзү вакытында ул каты авырып китә. Врачлар “инфаркт алды” дигән диагноз куялар һәм, йога гимнастикасы белән шөгыльләнмәсә, исән калуына шик белдерәләр. Ул вакыт аңа 50 яшь була. Ректор йога хәрәкәтләреннән торган гимнастиканы өйрәнә һәм 35 ел инде көн саен 45әр минут бу хәрәкәтләрне ясый, баш миенә кан килүне яхшыртыр өчен һәр көн 3әр минут башта тора. Без бу турыда яшьләрگә үрнәк булсын дип яздык.

Фәнни тикшеренүләрне оештыру, укы-

тучылар һәм фәнни кадрлар эзерләү белән беррәттән, Мирфатыйх Зәкиев татар теленең синтаксик, морфологик төзелеше буенча конкрет фәнни эзләнүләр алып бара, милли телләрнең функциональ үсеше проблемалары, бер-беренә тәэсир итү мәсьәләләре буенча китаплар һәм мәкаләләр бастыра.

Нәкъ шушы елларда ул лингвистик мәгълүматны үзенең этногенетик тикшеренүләрендә куллана башлый.

1985 елның икенче яртысында СССРдагы ижтимагый тормышның барлык сфераларында үзгәртеп кору башлана. Милли республикаларның төрле яклап үсешендәге элеккеге тыюлар юкка чыгарыла. КПССның Татар өлкә комитетында Татарстан Республикасының махсус фәннәр академиясен төзү турында фикер туа. Моңың өчен СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтын (ТӘҺТИ) киңәйтү планлаштырыла. Бу, әлбәттә, СССР ФА риза булса гына, фәнни хезмәткәрләр санын арттырса гына мөмкин нәрсә. ТӘҺТИнең элекке директоры мондый җаваплы эшнә үз өстенә ала алмавын белдереп, вазыйфасыннан баш тарта. Эзләнә торгач, бу эшнә педагогика институты ректоры М.Зәкиевкә йөкләргә булалар.

СССР ФА Казан филиалының ТӘҺТИ директоры вазыйфасын ул 1986 елда үти башлый һәм СССР ФА житәкчелеге ярдәмендә бүлекләр санын 7дән 14кә житкерә. Нәтижәдә ТӘҺТИдән махсус институтлар бүленеп чыгалар: икътисад һәм хокук институты, татар энциклопедиясе институты, соңрак тарих бүлекләреннән махсус тарих институты оештырыла.

Татарстан Министрлар кабинеты рәисенең беренче урынбасары профессор Мансур Хәсәнов житәкчелегендә Мирфатыйх Зәкиев Татарстан Фәннәр академиясен оештыру буенча зур эш алып бара. 1991 елның сентябрендә ТР Президенты М.Ш. Шәймиев Татарстан Республикасы Фәннәр академиясен оештыру турындагы Указга кул куя, М.З. Зәкиев оештыручы-академиклар сафында күрсәтелә.

ТӘҺТИдә М.Зәкиев татар теле академик грамматикасын төзү коллективын да житәкли. XX гасыр азагында рус телендә басылып чыккан өч томлы академик грамматиканың баш редакторы М.Зәкиев һәм том редакторлары ТРның фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт бүлгәненә лаек булалар. “Татар грамматикасы”ның татар телендә язылган өч томы XXI гасыр башында басылып чыга. Хәзерге вакытта М.Зәкиев житәкчелегендә татар телендә өч томлы академик лексикологиясе әзерләнә.

80нче еллар азагында һәм 90нчы еллар башында М.Зәкиев Татарстан халыклары телләре турындагы ТР дәүләт законы проектын әзерли, берникадәр үзгәртүләр керткәннән соң ул парламент тарафыннан 1992 елда кабул ителә. ТР ФА гуманитар фәннәр бүлгәнендә житәкчесе буларак М.Зәкиев төгәл һәм гуманитар фәннәр буенча татар телендә югары уку йортлары өчен дәреслекләр төзүне оештыра. Бу эш барышында барлык фәнни юнәлешләр өчен диярлек татар терминологиясе сүзлекләре әзерләнә.

Интенсив рәвештә фәнни-тикшеренү эшләрен алып барган М.Зәкиев этнолингвистик тикшеренүләрнең яңа методикасын булдыра, ул аны лингвистик археология дип атый. Шушы методиканы кулланып, ул төрки халыкларның этник тарихы буенча берничә китап яза.

Пенсиягә чыккач, ягъни 2000 елда ТӘҺТИ директорлыгыннан һәм 2002 елда ТР ФАнең гуманитар фәннәр бүлгәне академик-сәркатибе вазыйфаларыннан киткәч, академик М.Зәкиев ТР ФА Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лингвистика бүлгәне житәкчесе итеп сайлана. Монда ул интенсив рәвештә фәнни эш алып бара, ел саен монографияләр, мәктәп һәм югары уку йортлары өчен программалар, дәреслекләр һәм уку кулланмалары чыгара.

2003 елда Мәскәүдә басылып чыккан “Происхождение тюрков и татар” (495 б.) исемле монографиясендә ул төркиләр б.э.-ның IV-VI гасырларында гына Алтайда фор-

малашалар дигән Европада “хөкем” сөргән тюркологияне тәнкыйтьли. Бу монографиядә ул төрекләрнең “ар/ир” һәм сөн (һүн), скиф-сармат, алан-ас тамырларын б.э.к. 30нчы меңьеллыктан башлап ачыклай.

Бу китапны бик тиз Төркиядә күрәләр, “Селенге” нәшрияты аны төрек теленә тәржемә итә һәм 2006-2007 елларда “Turklerin ve Tatarların kökeni” (512 б.) исемле белән бастырып чыгара. Бу хезмәтен дәвам итеп һәм тирәнәйтеп, М.З. Зәкиев “Глубокие этнические корни тюркских народов” дигән яңа монография яза, ул Казакъстанда Төрки академия тарафыннан бастырып чыгарыла (Астана, 2011. – 400 б.).

Татар халкының этногенезы буенча ул 1998 елда ук “Төрки-татар этногенезы” дигән монография бастыра (Казан-Мәскәү. – 624 б.). 2008 елда Мәскәүдә аның “История татарского народа. Этнические корни, формирование и развитие” китабы (560 б.) басылып чыга. Шул ук елда бу китап татар телендә дә дөнья күрә (“Татар халкы тарихы: этник тамырлары, оешуы һәм киләчәге”. – 553 б.). Аның яңа монографияләре дә төрки халыкларның тирән этник тамырларын өйрәнүгә багышланган: “Этногенез тюрков, болгар и башкир” (Уфа, 2011. – 284 с.), “Хәзерге татар халкының тирән тамырлары. – Глубокие корни современных татар.” – Казан, 2012. – 360 б.).

Төрки язу тарихы буенча да М.Зәкиев житди фәнни эзләнүләр алып бара. 2005 елда Мәскәүдә аның “Тюрко-татарское письмо. История, состояние и перспективы” дигән китабы (248 б.) басылып чыга. Европа тюркологиясе борынгы төрки рун язуының башын б.э.-ның VII гасырына туры килә дип карый, М.Зәкиев исә бу язу б.э.к. 5нче меңьеллыкта барлыкка килгән, дигән нәтижә ясый. Моңы, Франциядә табылган Глозель язучыларын анализлап, төрек галиме Кәзим Миршап исбатлай.

Академик Зәкиев Казан төрки лингвистик мәктәп тарихын төзүче буларак та таныла. Билгеле булганча, лингвистика тарихчылары Казан лингвистика мәктәбенә XIX

гасырның 70-80нче елларында Казан университетында эшлэгән И.А. Бодуэн де Куртенэ, Н.В. Крушевский, В.А. Богородицкий, А.И. Афанасьева хезмәтләрен генә керткәннәр. М.З. Зәкиевнең тикшеренү нәтижәләре күрсәткәнчә, Казан лингвистика мәктәбенең төп идеяләре XIX гасырның 30-40нчы елларында ук Казан тюркологлары Каюм Насыйри, А.Казем-бек, М.Иванов, И.Хәлфин, Николай Катанов һ.б. хезмәтләрендә урын ала. XXI гасыр башында Мирфатыйх Зәкиев Казан лингвистика мәктәбенең төп юнәлешләре турында аерым китап бастырып чыгара ("Казан лингвистика мәктәбе". Беренче китап. — Казан, 2008. — 424 б.).

Академик Зәкиев 70тән артык фәннәр кандидаты эзерләде, аларның 20се доктор, профессор дәрәжәсенә ирештеләр, арада

академиклар да бар.

Күп тапкыр яңадан чыгарылган дәрәслекләрен һәм уку кулланмаларын исәпкә алсаң, аның басылган китаплар саны 90га җитә. Барлыгы 1025 хезмәтә һәм мәкаләсе басылып чыккан.

Академик Зәкиев хәзер дә зур фәнни-тикшеренү эшләре алып бара, ел саен берәр монография тәмамлый. Татарстан Республикасы Министрлар кабинеты каршындагы "Татарстан халыклары телләре турындагы Закон"ны гамәлгә ашыру комитетының татар теле орфографиясе, терминологиясе һәм ономастикасы буенча комиссия рәисе буларак фәнни-оештыру эшләрендә актив катнаша.

*Джемма Аманжолова,
Мостафа Өнер.*

Мөхтәрәм шәхес, дөньякүләм танылган галим, җәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе, журналыбызны гамәлгә куюда ярдәм күрсәткән, аның даими авторы һәм редколлегия әгъзасы Мирфатыйх Зәки улы Зәкиевне ихлас күңелдән олы юбилее белән котлыйбыз, аңа нык сәламәтлек, зур уңышлар телибез.

«Фән һәм Тел» журналы редакциясе.

ХАЛКЫБЫЗ КАЗАННАР ҺӘМ БОЛГАРЛАР БЕРЛӘШМӘСЕННӘН ТОРА

Мирфатыйх Зәкиев

Гомумән төрки телдә сөйләшүче халыкларның, шул исәптән хәзерге татарларның да, килеп чыгышы мәсьәләләре европоцентристик тюркология өйрәтмәләренә нигезләнеп хәл ителгән. Әйтергә кирәк, бездә хәзерге көндә дә европоцентристик тюркология хакимлек итә. Төркиләр, шул исәптән татарлар тарихын тикшерүчеләр шул европоцентристик тюркология өйрәтмәләрен аңларга тырышып, шуларга мәкиббән китеп яшәүләрен дәвам итәләр. Европоцентристик тюркологияне тулысынча өйрәнеп чыгып, аның бернинди логикага сыймый торган, реаль тормыштан аерылган постулатларын (исбат ителмәслек

куелышларын) күрерлек хәлгә җиткән галимнәр генә адекват (чынбарлыкка туры килә алырлык) тюркологиягә керергә мәжбүр булалар һәм дәрәс эшлиләр.

Тарих фәнендә урын алган европоцентризм ул гомумән Европада һәм Азиянең иң уңдырышлы регионнарында яшәгән беренче халыклар бары европалылар гына (киңрәк мәгънәдә — бары һинд-европа телләрендә сөйләшүчеләр генә) булганнар дип тану. Башка телләрдә сөйләшә торган халыклар, шул исәптән төркиләр дә, бу регионнарда, кыргый күчмәннәр буларак, соңгы чорларда гына килгәннәр, янәсе. Европоцентристик

тюркология төркиләргә безнең эраның III-IV йөзләрендә генә Алтай тирәләрендә барлыкка килгәннәр һәм IV йөздән Европага һәм Азиянең уңдырышлы регионнарына кыргыз күчмәннәр буларак тарала башлаганнар, дип ышандырырга тырыша.

XXI гасырда формалашып бара торган адекват **тюркология** төркиләргә безнең эрага кадәр күп мең еллар элек яшәгән борынгы кабиләләр дип саный һәм күп мең еллар элек алар үзләренең хәзер яши торган регионнарында гомер сөргәннәр дип исбатлый.

Безнең тарихчылар европоцентризм карашларына шул дәрәжәдә күнеккәннәр, үз халкы турында сөйләргә алынсалар, бер дә уйлап тормастан, без күчмәннәр (кочевники) дип сүз башлыйлар, чөнки алар европоцентризмның күчмәнчелек (номадизм) теориясенә мөкиббән китү юнәлешендә тәрбияләнгәннәр. Шул номадизм теориясе белән без дә танышыяк.

Европоцентристик тарих фәне халыкларны икегә бүлеп йөртә: 1) мал асраучылардан гына торган күчмәннәр, 2) иген игүгә сәләте булган утраклар.

Европоцентристлар фикеренчә, күчмәннәр гадәттә табигатьнең корырак өлкәләрендә яшәгәннәр, шуңа күрә игенчелек белән түгел, малчылык белән шөгыльләнгәннәр, ә бу эш халыкны күчмә тормышта яшәргә мәжбүр иткән: бер жирдә малга үлән бетсә, алар башка тирәгә – үләнле жиргә күчәргә мәжбүр булганнар. Аңлашыла ки, бу күчмәнлек түгел, ягъни башка регионнарда күчеп китү түгел, жәйләүдән кышлауга һәм киресенчә күчеш кенә.

Тормыш таләпләреннән чыгып фикер йөртсәк, жиңел аңлашыла: күчмәннәр малчылык килерә белән генә яши алмыйлар, аларга ашарга икмәк тә, һөнәрчеләр ясый торган кораллар һәм куллану әйберләре дә, бизәнү жиһазлары да кирәк. Европоцентристлар фикеренчә, мондый әйберләргә күчмәннәр житештерә белмәгәннәр, шәһәрләрдә, авылларда утрак тормышта яшәүчеләрдән мал товарларына алмаштыра торган булганнар, күп очракта утрак халыкларга яу чапканнар, һәм кирәк әйберләрен утракчыларны талап алганнар, иген игү цивилизациясенә бик зур

зиян салганнар янәсе.

Күчмәнлек турындагы бер зур дискуссияне йомгаклап, Николай Крадин 1997 елда «Родина» журналында күчмәннәрнең дүрт төрле стратегиясә барлыгын яза.

1) басып керү һәм талау;

2) игенче халыкны үзенә буйсындыру һәм алардан ясак түләтү, ...континентлар арасында эффект белән сәүдә итүне контрольдә тоту;

3) утрак һәм шәһәрләр дөүләтләргә басып алу, аларда үз гарнизонын төзү, әкрәнләп утрак тормышка күчү, крестьяннарга ясак салу;

4) басып алуларны төрле халыкларга юнәлдәү һәм алардан ясаклар теләү [1: 18].

Бу «гомумиләштерүдән» аңлашыла, европоцентристик тарихчылар күчмәннәргә – басып алуларны оештыручылар, байлыкны талаучылар, гомумән «кешелекнең соры кортлары» дип аңлатырга тырышалар.

Төптәнрәк, ижтимагый тормыш үзенчәлекләрен күз алдында тотып тикшереп карасак, күчмәннәр теориясенә гомумән акылга, логикага корылмаган булуы үзеннән-үзе аңлашыла. Беренчедән, мал асраучылык бервакытта да теге яки бу халыкның этник билгесә булмаган, ул билгелә бер географик, климатологик шартларда теләсә кайсы халыкта була алган. Ләкин халыкның барысы да малчылык белән генә шөгыльләнмәгән, алар арасында игенчеләр дә, һөнәрчеләр дә булган. Мәсәлән, һуннарда, төркиләрдә малчылык та, игенчелек тә, һөнәрчелек тә бик нык үскән булган. Моны бу халыкта төркічә борынгы малчылык, игенчелек, металл эшкәртү, сату-алу һәм һөнәрчелек терминнарының үскән булуы бик ачык күрсәтә. С.И. Руденко, археологик материалларга таянып, һуннарда игенчелекнең нык үскән булуын кире кагылмаслык итеп исбатлап бирә. Иволга шәһәрлегендә һәм Байкал аръягындагы башка шәһәрлекләрдә сабан төрәннәргә табылу моның ачык мисалы, ди ул [2: 29]. Башка региондагы һуннарда һәм төркиләрдә дә шул ук хәл була: игенчелек, малчылык, һөнәрчелек, металл эшкәртү, сатуучылык һөнәрләргә белән бергә үреләп бара.

Шуны да истән чыгармаска кирәк: төркиләр малчылык белән күләмә чикләнгән территорияләрдә шөгыльләнгәннәр, һәм шул

жирләрендә генә жәйләүдән кышлауга һәм киресенчә күченеп йөргәннәр, үз жирләрен ташлап, чит жирләргә күченү булмаган.

Төркиләр күчмән генә булмаганнар дигән фикерне раслаучы тагын бер ышанычлы дәлил бар. Әгәр дә төркиләр бары мал асраучылардан гына торсалар, алар арасында игенчеләр, сатучылар, металл эшкәртүчеләр, һөнәрчеләр булмаса, аларның бик борынгыдан килә торган руник язу системасы да, бизәнү әйберләрен бизәгән «жәнлек стиле» дә сакланмас иде, алар, иген үстерү, арык системалары да төзи алмаган булырлар иде, гөрләп торган жимеш һәм яшелчә бакчалары булдыра алмаслар иде.

Евразиянең төрле регионнарында төркиләр бик күп дәүләтләр төзегәннәр, аларның югары дәрәжәгә житкән үз мәдәниятләре (цивилизацияләре) булган һәм хәзер дә бар.

Европоцентристик тарих фәне әһелләре төркиләрнең һәрчак күчеп йөрүләрен уйлап чыгарып кына калмаганнар, бу даими күчүнең тәртибен дә төзәргә тырышканнар. Бик күп мең еллар яшәгән төркиләр, янәсе, бары б.э.-ның IV гасырында гына гел күчеп йөрергә булганнар, һәм бары бер якка – Көнчыгыш Европа ягына гына. Ә төркиләр күчкәнче, Көнчыгыш Европада бары һинд-европа халыклары гына яшәгән имеш. IV гасырда бу жирләргә һуннар күчеп килгән, V гасырда Европага төрки-аварлар күчкәннәр, VI йөздә – түркләр күчкән, VII йөздә хазарлар, болгарлар, VIII йөздә бәжәнәкләр, IX-XI гасырларда кыпчаклар, XIII гасырда татарлар “күчеп килгән” имеш.

Димәк, төркиләр 100-150 ел саен, төрле этнонимнар алып, Көнчыгыш Европага күчеп торганнар. Аларның һәрберсе 100-150 ел үтүгә Көнчыгыш Европаның яшәү өчен бөтен уңайлыклары булган территорияләрендә юкка чыкканнар, ә яшәү өчен шартлар начаррак булган Себердә, Алтайда тагын үрчегәннәр (әйтерсең, аларны инкубаторда күбәйтеп торганнар!), 100-150 елдан соң тагын Европага күчкәннәр. Ни өчен? Көнчыгыш Европаның уңай шартларында әкрәнләп юкка чыгу өчен булып чыга!

Европоцентристлар уйлап чыгарган бу «күчешләр», билгеле инде, чынбарлыкка аз гына да туры килмиләр. Чынлыкта вазгыять

болайрак булгандыр дип уйларга нигез бар. Көнчыгыш, хәтта Көнбатыш Европада, Үзәк, Урта, Алгы, Кече Азиядә, Көнбатыш Себердә төркиләр башка халыклар белән аралашып б.э.-га кадәр күп мең еллар элек яшәгәннәр. Башка кабиләләр таралган кебек үк, алар да дәүләт чикләре булмаган чорда бернинди каршылыксыз төрле жирләргә барып чыга алганнар. Ләкин вакытлар үтү белән бер регионда бертөрле кабиләләр өстенлек алып, башкаларны ассимиляцияләгәннәр, икенче регионда икенче төрле халык өстенлек алып, башкаларны ассимиляцияләгән. Алар шул күп регионнарда төрле этнонимнар белән аталганнар. Башкалардан өстен чыккан төрки кабиләләренең исеме гомуми төрки атамага әйләнгән, шуның нәтижәсендә төркиләрнең гомуми исемнәре дә үзгәрәп торган: «Скиф, Сармат, Алан, Гун, Хазар, Уз, Коман, Татар – берсеннән соң икенчесе кулланган төрки атамалар гына» [3: 15].

Европоцентристик тюркологлар фикеренчә, төркиләр яшәү урыннарын бик тиз алмаштырырга тырышканнар, күп уйлап тормастан, алар башка регионнарда күчкәннәр дә киткәннәр, янәсе. Турысын әйтергә кирәк, тормышка реаль караганда, төркиләр, башка кабиләләр кебек үк, дәүләт чикләре булмаган чорларда, житештерүчән хезмәт белән шөгыльләнмәгән дәвердә, сунарчылык һәм эзер ашамлыklarны жыю чорында төрле регионнарда күчеп калганнар. Житештерүчән хезмәт белән шөгыльләнү башлангач, күнегелгән ландшафттан күчү бер кабиләгә дә файдалы булмаган, чөнки күнекмәгән яңа жирләрдә, яңа дошманнар арасында ашамлыklar, киёмнәр житештерү, балалар тәрбияләп нәселне давам итү кыенракка баскан.

Хәрби походлар, башка жирләргә басып алу максаты белән оештырылган хәрәкәтләргә күчмәнлек белән тигнәү дәрәжәс караш була алмый.

Шулай итеп, европоцентристик тюркология төркиләргә Алтайда формалашкан һәм безнең эраның IV-IX гасырларында гына хәзерге регионнарына күченеп утырганнар дип раслый иде. Хәзер бу карашның дәрәжәс ерак торыуы күп дәлилләр белән исбатланды.

Шуңа карамастан, бездә Алтайны хәзерге татар халкының туган жире дип санаучылар да бар. 2012 елның сентябрендә анда («туган жиргә!») барып, хәтта күчмәнлек теориясе теоретигы Н.Н. Крадинны да чакырдылар, үзезнең «күчмәннәр» булуыбызны «ныгытып» кайттылар. Илдус Заһидуллин, 7нче сентябрьдә Н.Н. Крадиннан интервью алып, «Чын Мирас» журналында бастырып та чыгарды [4: 12-23]. Интервью күчмәнлекне тануга юнәлдерелгән булса да, аның яңа ачышларга нигезләнгән эчтәлегә «Күчмәннәр» дигән халыклар булмаган дигән фикергә китерә. Күчмәннәрнең игенчелек белән шөгыльләнүен таныгач, Н.Н. Крадин болай дип фикер йөртә: «Беренче карашка кечкенә генә үзенчәлек сыман, ә чынлыкта ул безнең күчмәннәр жәмгыятенә карашларыбызны тамырдан үзгәртә». Димәк, ул жәмгыятьне икегә: күчмәннәргә һәм утракларга бүлү дәрәжә булмаган икән дип әйтеп кенә бетерми. Әйтер дә иде, ләкин ул – гомере буе күчмәннәр аерым жәмгыять төзегәннәр дип хыялланган тарихчы.

Нәтижә ясап шуны әйтә алабыз: хәзер татар исемең йөрткән халкыбыз кыргый күчмәннәрдән түгел икән, алар хәзерге үз жирләрендә килмешәк тә түгел, алар үз регионнарында бик борынгыдан яшәгән кабиләләрнең берләшүеннән формалашканнар. Тагын да төгәлрәк итеп әйтсәк, Идел-Уралда яшәгән һәм хәзер *татар* дип аталган халык шушында ук бик борынгыдан төпләнгән казаннар һәм болгарлар берләшмәсеннән тора.

Халык исеме буларак та, торака урыны атамасы буларак та сакланган *болгар* атамасынан аермалы буларак, *казан* исеме хәзер бары шәһәр исеме буларак кына сакланган. Ләкин ул башта, бик борынгыдан халык исеме буларак, *кусән/куһән* 'ак сөннәр, ак һөннәр' формасында йөргән, соңрак *косан/казан/газан* формаларында торака урыны (авыл, шәһәр) атамасы буларак та, кеше исеме буларак та актив кулланылган.

С.М. Шпилевский мәгълүматлары күрсәткәнчә, русларның, бик борынгыдан башлап, 1560 елларга кадәр булган тарихи вакыйгаларны тасвирлаган Львов елъязмасы

хәзерге Казан шәһәренә борынгы атамасы – *Кусян* булган, ә андагы халыкны *кусяннар* (*кусяне*) дип йөрткәннәр дип яза [5: 133]. *Кусян* сүзе төркиячә *кусән* 'ак сөн' сүзенә русча әйтәлешә генә икәнлегә ачык күренеп тора: рус кешесе [ө] авазын әйтә алмый, аны [ө]-гә якын [я] авазы белән бирә. *Кусян* сүзе экренләп *косан* формасын алган, ул әле дә гади сөйләмдә *косан* дип әйтәләр, *казан* дип языла. *Косан* дигән халык атамасы кеше (хан) исемеңә дә күчкән һәм бу кыпчакча әйтәлеш огузларга күчкәч яңгыраулаштырылган, *Газан* формасын алган. Төркилә тарихында *Газан* исемле затларны, хәтта ханнарны еш очратабыз.

Косаннар (ак йөзле сөннәр/хуннар) Урта Азиядә дә бик борынгыдан яшәгәннәр. Безнең өчен шунысы әһәмиятле, косаннарның зургына бер төркемәң *ак хуннар – эфталитлар* дип атаганнар.

Хәзерге тарих фәнендә Урта Азия косаннары *кашан* дигән исем белән йөртәләр. Алар б.э. башларында Урта Азиядә, Һиндстанга чиктәш жирләрдә дә бик зур империя төзегәннәр. Кашаннарның төп исемнәре *косан/казан* булуын искә төшерергә бик яратмыйлар. Чынлыкта шул ук *кушан* дигән кабиләләр Фирганәдән ерак түгел зур шәһәр төзегәннәр, б.э. башларында ул *Кушан/Кусан* патшаларының ял итү үзәгенә әйләнгән. Шәһәр калдыгы хәзер дә *Косан* исемең йөртә, аның яныннан ага торган елга *Касансай* дип атала.

Идел-Урал регионнадагы *кусяннар/косаннар*, Әзһәр Мөхәммәдиев тикшеренүләре күрсәткәнчә, б.э.-га кадәр 500-700 еллар элек үз эзләрен калдырганнар, һәм алар шул чорларда ук үзләренә торака-авылларын төзегәннәр, алар арасында *Кусян* авылы да булган. X гасыр ахырында, XI гасыр башында авылның шәһәргә әверелүен күрсәтә торган вакыйга булган – анда таш крепость төзелгән (Казанның 1000 еллыгын билгеләгәндә бу вакыйга төп рольне уйнады).

Казан шәһәрәң болгарлар салган дигән традицион караш дәрәжә түгел. Барлык борынгы чыганақларны өйрәнгән галимнәр *Казан* торака пунктың *кусән* 'ак йөзле сөннәр' һәм *усунь*, ягъни *ас-сөннәр* (ягъни *ас* дип йөртәләр торган сөннәр) нигезләгән дигән нәтижәгә

килгәннәр. Димәк, *Казан* дип аталган шәһәрне салучылардан төп урынны *сөңнәр* һәм *аслар* алып торганнар. Аның *Ас/Аслы* дигән исеме дә булган. Ул *Болгар* шәһәрәннән күпкә алдарак нигезләнгән. Өзһәр Мөхәмәдиев күзәтүләре буенча әйтә алабыз: венециялеләр Франциск һәм Доминик Пицигани картасында (1367 ел) Казан шәһәре Иделнең сул ягында Болгардан ике мәртәбә зуррак итеп, ә 1375 елгы Каталон картасында берничә мәртәбә зуррак итеп ясалган, беренче картада ул *Керман* дип, икенчесендә *Кострома* дип аталган. *Керман* сүзе төркиячә, ә *Кострома* сүзе итальянча *крепость* дигән мәгънәгә бирә. Димәк, Казан шәһәре Болгарга кадәр үк кирмән хезмәтен үтәгән.

Бу карталарда *Казан* сүзе дә, *Аслы/Ас/Суас* исеме дә телгә алынмаган. Ләкин *Казан* сүзенең *Кусян/Кусән* формасында борынгыдан ук кулланылуын без югарыда әйттек инде. *Ас* яки *Аслы* буларак кулланылышы монгол-татар яулары чорында теркәлгән. Батый хан гаскәрләрен болгарлар берничә мәртәбә туздырып җибәргәч, монголлар башкаласы Каракорумнан Батыйга күп гаскәр җибәрәләр, һәм асларны, болгарларны, русларны яулап алырга дигән боерык бирәләр.

Руслар, болгарлар билгеле, ә асларның Аслы-Казан тирәсендәге халык булуына тарихчылар игътибар биреп җиткермиләр. Бу шәһәрнең *Аслы* һәм *Казан* дигән ике исемдә йөрүен тагын шуның белән исбатлап була: XVI гасырда руслар оештырган халык санын алу вакытында Казан һәм Казан тирәсе халыклары үзләрен *суас* 'елга аслары' дип яздыралар. Ләкин соңрак шәһәр *Казан* атамасын алып кала, халкы казан халкы дип атала, русларда *казаны* сүзе *казанцы* сүзе белән алмаштырыла. Алар казан халкын, *Казан* шәһәре халкы дип аңлап, *казанцы* дип атый башлыйлар. Безнең үзебездә, русчадан тәржемә ителеп, *казанлы* атамасы кулланылыш ала. Ләкин безгә халык исеме буларак *казан/косан* сүзен саклау тарихи яктан дөресрәк була.

Татар дип аталган халыкның тагын бер компоненты булган *болгар* турында күп сөйләп торасы юк, чөнки болгарлар турында күп язылган. Бу урында бары кайбер хаталар-

ны төзәтүгә генә урын бирик.

Халкыбыз җирле түгел, ә монгол-татар яулары оештырган халыктан килә дип аңлатырга тырышучылар Идел болгарларының яшәү урыннарын да кечерәйтеп күрсәтәләр. Чынбарлыкта Болгар иле бик олы территориягә эченә ала. Төньяк, көнбатыш һәм көнчыгыш яклары турында сөйләп тормыйм, ул як чикләре турында минем "Татар халкы тарихы" китабыннан укып белергә мөмкин [6: 428-432].

Идел болгарлары иленең Идел буйлап сузылган көньяк чикләрен гадәттә хәзерге Самара шәһәре тирәсендә дип күрсәтәләр. Ә Түбән Идел буйларының VII йөз башларында ук Кубратның Бөек Болгарына караганлыгын искә төшермәскә тырышалар.

Болгарларның Идел буйларында бик борынгыдан яшәгәнлекләрен Иделне русча *Волга* дип атау да ышандырырлык итеп раслый. *Волга* сүзенең күп төрле этимологиясе бар, ләкин аларның берсе дә канәгатьләнеллек түгел. Дөресе менә ничек: Идел елгасы буендагы төп халык бик борынгы чорда ук *болгар* дип аталган. Руслар бу этнонимны *Болгары/Волгарь*, ягъни *Болга/Волга* тирәсендә яшәгән халык исеме дип аңлаганнар һәм елганы да шушы фикерләүдән чыгып *Болга/Волга* дип атаганнар.

Тел үзенчәлекләре буенча *казан* халкы Идел-Уралда, Урта Азиядә, Казахстан-Кыргызстан регионнарында яши торган төркиләргә якын тора. Бу халыкларның телен гомуми исем белән кыпчак теле дип тә атыйлар. Болгарларның теле азәрбайҗан, төркмән, төрек, гагауз телләре үзенчәлекләре белән сыйфатлана, һәм бу телләргә огуз төркеменә керә диләр. Бездәге болгарларның үзатамалары – мишәрләр. Безнең халык Казан һәм болгар (мишәр) халыкларының берләшмәсеннән тора, ә әдәби телебез шушы казан (урта) һәм болгар (мишәр) диалектлары берләшмәсеннән формалашкан.

Көнчыгыш (себер) диалекты безнең әдәби телне формалаштыруда актив роль уйнамаган, бу диалект вәкилләре ике диалект үзенчәлекләреннән ясалган әдәби телебезне әкрәкләп үзләштерә баралар. Үзләштереп бетерә алырлармы, бу мәсьәлә хәзер дә ачык кала.

Казаннар һәм болгарлар арасында борын-

гы чорлардан ук үзара көнләшеп яшәү, үзара ярыш барлыгы сизелә. Мәсәлән, 1361 елда Алтын Урда ханы Болгар шәһәрен бөтенләй җимереп ташлагач, бик күп болгарлар Казан шәһәренә килеп төпләнәләр һәм *Казан* исеме урынына *Яңа Болгар* (*Жәдиде Болгар*) атама-сын куллана башлыйлар. Ләкин моңа казаннар ризасызлык белдерәләр, *Казан* исемен яңадан кайтаралар, соңрак төзелгән ханлыкны да *Казан ханлыгы* дип атыйлар, әдәби телдә дә *казан халкы диалекты* өстенлек ала, ләкин *болгар-мишәр теле* дә үз үзенчәлекләрен әдәби телдә сакларга тырыша. Мәсәлән, безнең хәзерге орфография нормаларыбыз-

да болгар үзенчәлекләре өстенлек ала, анда [к-қ] һәм [ғ-ğ] авазларын белдерүче хәрефләр юк, һәм аны казан диалекты вәкилләре куя да алмыйлар, болгар-мишәр диалекты вәкилләре аңа юл куймыйлар. Ә орфоэпияне болгар-мишәрчә итүгә казан диалекты вәкилләре каршы киләләр.

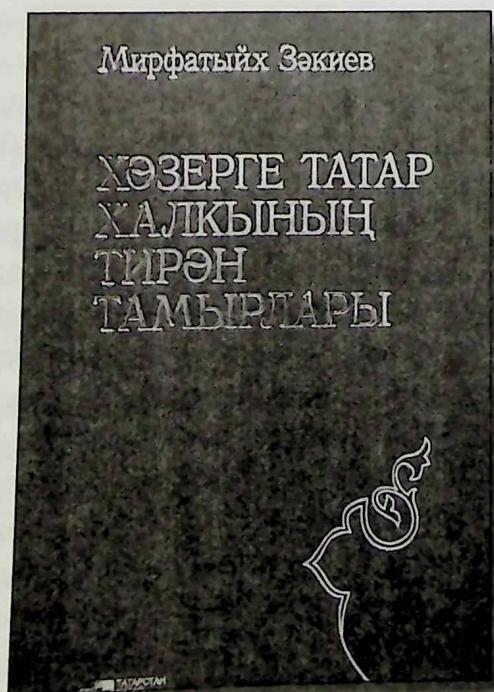
Йомгаклап шуны әйтергә кирәк, халкыбыз, тарихи яктан караганда, кайдандыр килгән килмешәкләр түгел, ул җирле (абorigен) һәм борынгы казаннар һәм болгарлар берләшмәсеннән (консолидациясеннән) тора. Әдәби телебез шушы ике диалект берләшмәсен тәшкил итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Крадин Н.Н. Номады (иные миры) // Родина. – М., 1997, – № 3-4. – С.17-18.
2. Руденко С.И. Культура хуннов и ноинулинские курганы. – М.-Л., 1962. – 205 с.
3. Сум П.Ф. Исторические рассуждения о происхождении народов. Раздел «О хазарах». – М., 1846-1848. – С. 12-20.
4. Заһидуллин Илдус. Күчмәннәр җәмгыятьләренең үзенчәлекләре (Н.Н. Крадин белән әңгәмә) // Мирас. Чын..., 2012. № 8-9,12-23 б.
5. Шпилевский С.М. Древние города и другие булгаро-татарские памятники Казанской губернии. – Казань, 1877. – 585 с.
6. Зәкиев М.З. Татар халкы тарихы. – Казан, 2008. – 541 б.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Хәзерге татар халкының тирән тамырлары / М.З. Зәкиев. – Астана: Кантана Пресс, 2011. – 400 б.

Европоцентристик тарих фәне хәзерге татар халкының тамырларын йә бары болгарларга, йә монгол-татар баскыннарына китереп тоташтыра. Болгарлар Идел-Урал буйларына безнең эраның VII гасырында Кара диңгезнең төньягыннан килгәннәр, ә монгол-татар XIII гасыр уртасында Үзәк Азиядән басып кергәннәр, янәсе. Моңа кадәр Урта Идел буйларында бары һинд-европа халыклары гына яшәгәннәр, имеш. Димәк, европоцентристик тарих фәне өйрәтүенчә, хәзерге татар халкы – үзенә хәзерге илендә килмешәк. Китапта бу төр карашларының ялгышлыгы, хәзерге татарларның Идел-Уралдагы тамырлары бик тирән булуы турында сүз бара.

ДӨРИЯ БӘЙРӘМ кызы РАМАЗАНОВАга 75 яшь

Татар тел белеменә зур өлеш керткән галимә Дария Бәйрәм кызы Рамазанова быел үзенең олуг юбилеен үткәрә. Ул 49 ел Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында намуслы хезмәт итә, 49 ел буе төрле юнәлешләрдә фәнни эшчәнлек алып бара. Ул – 400дән артык төрле темаларга язылган хезмәтләр, 9 монография, төрле характердагы 14 китап һәм сүзлекләр авторы.

Д.Б. Рамазанова 1964-67 елларда ТӘНТИ каршында аспирантура үтә, 1970 елда “Урта Кама татар сөйләшләре” дигән темага кандидатлык, 1997 елда “Татар теленең Көнбатыш Урал ареалы формалашу һәм кулланылышының тарихи-лингвистик үзенчәлекләре” дигән темага докторлык диссертацияләре яклай, кече фәнни хезмәткәрдән баш фәнни хезмәткәр дәрәжәсенә күтәрелә, дистәгә якын фән кандидатлары әзерли, аңа Россия Фәннәр академиясе тарафыннан профессор исеме бирелә (2008), 2012 елдан ул Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе.

Аның фәнни эшчәнлеген, иң беренче чиратта, бүгенге көн дәрәжәсендә формалашкан, тюркологиядә үзенең ныклы урынын тоткан татар диалектологиясә белән бәйлә. Ул үзенең элгәрләре – Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында татар тел белеменең шушы юнәлешенә нигез салган Л.Жәләй, узган гасырның 60нчы елларыннан башлап татар диалектологиясен күләм һәм сыйфат ягыннан бермә-бер югары дәрәжәгә күтәргән, төрки халыклар арасында беренчеләрдән булып диалектларны

өйрәнүдә лингвистик география методын нигезләгән Л.Т. Мәхмүтовадан эстафетаны алып, хәзерге татар диалектологиясендә әйдәп баручы зур галимнәрнең берсе. Татарлар яши торган төбәкләрнең ул аяк басмаган бер генә почмагы да калмаган, 160тан артык экспедицияләр уздырган. Аның хезмәтләрендә анализланган материалларның һәрберсе, биштәр асып, авылдан-авылга йөрөп, үзе

эзләп тапкан энжә бөртекләре. Тел – тарих көзгесә дигән карашта торып, ул жирле сөйләшләрдә тупланган материалларын тарих белән бәйләп анализлай, тарихи чыганаclarга мөрәжәгать итә, архивларда казына. Урал төбәгендәге милләт-тәшләребезнең, татарча сөйләшсәләр дә, киенсәләр дә, яшәсәләр дә, ни өчендер башкорт дип аталып йөртелүләрен ачыклай, “Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии” (1984), “К истории говора пермских татар” (1996), “Татары Восточного Закамья (их распространение, формирование говоров)” (2001) дигән саллы-саллы монографияләрен, “Тепекевский говор татарского языка” (1986), “К вопросу об истории формирования татарских говоров северо-западной Башкирии (по данным архивных и исторических источников)” һ.б. зур күләмле мәкаләләрен бастыра. Бу хезмәтләр матбугатта, фәнни даирәләрдә абруй казандылар.

Галимә 30 еллап лексикология өлкәсендә дә тикшеренүләр алып бара. Татар телендә туганлык атамалары (1991), киём-салым исемнәре (2002), лексик-тематик кырлар (Ф.Ф. Гаффарова, И.С. Насиповлар белән бергә – 2007), татар киёмнәре элементларының атамалары

лары сүзлеге (Л.Донина белән бергә – 2007) дигән темаларга китаплар чыгарды, күпсанлы мәкаләләр бастырып килә. Ул үзенә хезмәтләрендә татар телендәгә һәм диалектларындагы лексик байлыкны синхрон планда гына түгел, тарихи үсештә дә, генетик якшылыкта да ачарга тырыша. Д.Б. Рамазанованың фәнни эшчәнлегенә хас булган әһәмиятле үзенчәлек шунда – ул сөйләшләрне шул сөйләш вәкилләренә тарихы белән бәйләп карый. Тарихи фактларны ачыклауда лексик берәмлекләренә әһәмият археологик табылдыклардан ким түгел. Шунның өчен дә галим халыкның теле – аның тарихының көзгесе, дигән гыйбарәгә нигезләнеп эш итә, чөнки татар халкының формалашуы, тарихи үсеше, таралышы мәсьәләләрен тел мәгълүматларына нигезләнеп ачыклауда синхрониядә – диалектология, диахрониядә – тел тарихы, бер-берсенә үрелеп барып, сөйләшләрне тасвирлау барышында туган сорауларны ачыкларга, тел күренешләрен объектив һәм дөрес аңлатырга ярдәм итә, ягъни сөйләшләрнең формалашуы тарих белән турыдан-туры бәйләнгән.

Бер-бер артлы чыгып торган күләмле хезмәтләре Д.Б. Рамазанованың гыйльми эшчәнлегә аеруча күпкырлы, тирән нигезле булуы турында сөйли һәм һәр өлкәдә аның хезмәтләре лаеклы урын тотар. 80нче еллардан ук ул сүзлекләр төзүдә актив катнаша. Борылыш елларындагы вазгыять, халкыбызның онытылып барган горел-гадәтләрен яңарту, торгызу, туган телебезнең лексик байлыгын, семантик потенциалын кайтару максатында башланып киткән хәрәкәттә гомер буе актив жәмәгәт эшлеклесе булган Дария Бәйрәм кызы әйдәп баручыларның берсе була, төрле жирләрдә докладлар белән чыгыш ясый, матбугат чараларында мәкаләләр язып чыга, туган телебезнең байлыгын халкыбызга житкерергә тырыша. Мәдәният, транспорт, музыка хезмәткәрләре өчен сүзлекләр төзеп бастыра (1995, 1996, 1997), музыка терминнарының русча-татарча сүзлекләре

(1995, 2003, 2007), бер томлык Аңлатмалы сүзлектә “С” хәрефе дә аның тарафыннан төзелгән.

Бу елларда аның эшчәнлегә төрле яклап югары бәяләнә: Татарстан Республикасының атказанган мәдәният эшлеклесе исеме бирелә (1987); чыккан монографияләре нигезендә фәнни доклад язып, ул докторлык диссертациясен яклай.

Д.Б. Рамазанова татар теле тарихын тикшерү өчен аеруча әһәмиятле булган себер диалектларын өйрәнүгә зур көч куя. Катлаулы табигать шартларына карамастан оештырылган күпсанлы экспедицияләр барышында тырышып жыйган материалларын эшкәртеп, яңа китаплар рәвешендә халыкның үз жәүһәрләрен үзенә кайтара. Ул хезмәтләрен татар диалектологиясенә бүгенге казанышлары күзлегеннән чыгып әзерли: мәсәлән, “Татар теленә көнчыгыш диалектлары” дигән хезмәтендә (2007) барлык себер сөйләшләре бер принцип белән тасвирлана. Шуңа күрә дә сөйләш вәкилләренә үз сөйләшенә үзенчәлекле якларын төгәлрәк күзалларга мөмкинлек туа. Бу китап себер татарлары өчен аеруча әһәмиятле кулланма булып тора, ул вузларда әлегә диалектларны көнбатыш һәм урта диалектлар белән чагыштырып өйрәнүнең әһәмиятен ачып бирә.

Гомумән, Д.Б. Рамазанова кайсы төбәкне өйрәнмәсен, аның татар әдәби теленә якын торуын асызыкый, һәрвакыт жирле сөйләшләребезнең бер-берсенә үзара якын һәм аңлаешлы булуына басым ясый.

Чыннан да, аның ижаты күпкырлы. Бу уңайдан Д.Б. Рамазанова ижатының тагын бер үзенчәлекле ягын күрсәтеп үтәсе килә. Ул телебезне өйрәнү, аны саклау турында күпсанлы чыгышларын, мәкаләләрен мәдәният мәсьәлләре белән бәйләп яза. Бу юнәлештә аның “Туйлар, туйлар...” (1997) “Себер татарларының мәдәнияте һәм теле” (2000) һәм башка хезмәтләре бар. Барлык татар сөйләшләренә тарихын, мәдәниятен, фольклорын чагылдырган “Татар диалектларынан сөйләү үрнәкләре” (2011. – 565

б.) дигән хезмәте аерым игътибарга лаек. Анда татар халкының гасырлар буе формалаша килгән рухи һәм матди мәдәнияте чагылган, һәм бу китап диалектологиядән хрестоматия буларак әзерләнгән, студентлар безнең бай културабызны өйрәнәп, мәктәпләрдә һәм башка жирләрдә шул мәгълүматны таратырлар дигән максат куелган.

Соңгы елларда татар диалектологлары, үзләренең остазлары Л.Т. Мәхмүтова, Н.Б. Борхановаларның өйрәтмәләренә таянып, монументаль хезмәтләр язып бастырдылар: “Татар халык сөйләшләре (2 китапта), “Татар теленең зур диалектологик сүзлегә” (2009. – 839 б.). “Татар халык сөйләшләре атласы. Өч томда” (өченче том Түбән Идел һәм Себер ареалларын эченә ала). Монда Д.Б. Рамазанова төзүчеләрнең берсе буларак кына түгел, җаваплы редакторларның берсе, оештыручы буларак та зур көч куя. Хәзерге көндә ул матбугатка тапшырырга әзер. Бу хезмәтләрдә бик кыска вакыт эчендә берничә генә кешедән торган диалектологлар төркеме тарафыннан чын мәгънәсендә

уникаль, яңа лингвистик тикшеренүләргә нигез була алырлык искиткеч бай материал туплана. Сүзлек хәзинәсенең шушы саллы катламын күтәрүдә диалектологлар, шул исәптән Д.Б. Рамазанова да, үзләренең һөнәри осталыкларын гына түгел, бөтен жаннарын, ижади ялкыннарын биреп эшләделәр.

2011 елда бу гаять әһәмиятле зур хезмәтнең электрон версиясен эшләү һәм интернетка чыгару мәсьәләсе күтәрелә. Казан дәүләт университеты үтенече һәм Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тәкъдире белән бу эшкә Д.Б. Рамазанова һәм Р.С. Барсукова билгеләнә. Хәзер “Татар халык сөйләшләре атласы” белән интернеттан да танышырга мөмкин.

Кыскасы, Д.Б. Рамазанованың киңкырлы бай ижатын кечкенә генә язмага сыйдырып бетерүе кыен. Без, аның хезмәттәшләре, шундый тырыш, эшчән галимәбез белән чиксез горурланабыз, аны чын күңелдән матур юбилее белән тәбрик итәбез, мул уңышлы иҗат нәтиҗәләренә соклану белдерәбез, аңа озын гомер, яңадан-яңа зур уңышлар телибез.

Фирия Гаффарова.

Журналыбызның даими авторы, филология фәннәре докторы, Г.Ибраһимов исемендәге Тел әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре, Татарстан Республикасының атказанган мәдәният эшлеклесе Дөрия Бәйрәм кызы Рамазанованы юбилее белән котлыйбыз, нык исәнлек, яңа уңышлар телибез.

«Фән һәм Тел» журналы редакциясе.

АВЫРУЛАРНЫ ДӘВАЛАУ БЕЛӘН БӘЙЛЕ СҮЗЛӘР

Дөрия Рамазанова

Соңгы елларда тел буенча тикшеренүләрнең үзәгендә кеше тора. Кешенең теге яки бу күренешкә, вакыйгага карашы һәм биргән бәясә үзенчә булырга, башка кешеләр биргән бәядән аерылыбрак торырга мөмкин. Һәм тагын: бер кешенең бәясә билгеле бер төркем шәхесләр бәясеннән берәз

аерымланырга яисә шул төркем кешеләренән бәясә белән тәңгәл килергә мөмкин. Кешенең үзенчәлекле карашы, фикерләү юнәлешенә үзгәлегә төрле табигать күренешләрен билгеләүдә, янындагы затларны бәяләүдә, вакыйгаларны сурәтләүдә һ.б. чагыла.

Биредә кешенең авыруларын, һәртөрле

физик хәлен һәм рухи халәтен белдерә торган зур лексик-семантик кырның авыруларны дөвалау белән бәйле төркемчәсенә составы, аерым очракларда кайбер сүзләрнең килеп чыгышы мәсьәләсе карала.

Чирне/авыруны дарулар һ.б. ысуллар ярдәмендә бетерү, ягъни *дөвалау* процессы белән бәйле лексика килеп чыгышы ягыннан да, ареаль аспектта да үзенчәлекле төркемчәне тәшкил итә. Хәзерге вакытта иң киң таралган ысул – дарудан файдалану. *Дару* (<фарс.) сүзенә сөйләшләрдә түбәндәге вариантлары билгеле: *дару* (урт. диал.), *зәру/дару* (минз., бөре, мам.), *тәре* (себ. д.). Шуннан *дарулану/тәреләнү*... – дарулардан файдалану, дарулар белән дөвалану.

Әдәби телдәге *укол кадау* тәгъбиренә сөйләшләрдә мондый вариантлары бар: *укул куйу* (миш. диал.), *укул утысу/уытысу* (себ. д.), *укул чәчү* (подб., брб. д., том. д.).

Шушы ук төркемгә тагын мондый сүзләр керә. *Күрү* (том. д.) – карау, авыруны карау: *Әнисен күрәте, сыйырын саваты, эшләйте* (клм.). *Гөргү* – ышку, ышкылау (тамакны): *Минең тамакны гөргөдө – Кит! Тамакны гөргиләр мени?* – *Өс тапқыр гөргөдө, тамагым аруланды* (тпк.). *Өйсөкләү* – гипс салу (тпк.): *Өйсөкләгәннәр сынган йирен* (тпк.).

Имләү, өшкерү һ.б.ш. белән шөгыйльләнүче кешеләр (алар, нигездә, хатын-кыз затыннан була) сөйләшләрдә төрле сүзләр белән атала. *Имче, им-томчы* сүзләре әдәби телдә дә, сөйләшләрдә дә актив.

Болардан тыш, *белгеч қатын* (минз.), *әмәлче* (минз., т. кам.-крш.), *сынчы* (себ.), *апнай қортқайақ* (яүшт.), *әмәлче/әмәлче* (яүшт.) һ.б. сүзләр билгеле. Мәсәлән: *Им-томчылар қараган әвәл* (твр.). *Инәсе табибчы иде* (яүшт.). *Бер белгеч қатын бар ийе, синең чирләреңне әйтәдер ийе* (минз.). *Әмәлчеләр буладырыйы ул, өшкөрәләр ийе* (т. кам.-крш.). *Апнай қортқайаққа барғалы кәрәк, ол үшкерәде. Имче қортқайаққа барады да савайта тыған тәрү ақайтады* (яүшт.).

Мордва-каратай сөйләшендә имләү мәгънәсендә *башыру* сүзе кулланыла. Мәсәлән: *пирдән башыру* – жен-пәриләрдән имләү, *куркындыктан башыру* – курыкканнан имләү һ.б. Чагышт.: *златоуст сөйләшендә шушы ук сүз*

әләкләү мәгънәсендә кулланыла (Улың килеп башырган).

Халыкта бозымны кире кайтарып (*бозом кайтару/бозык кайтару*, керәшеннәрдә тагын *бозык алу*) була, юкка чыгарып була дигән ышанулар яшәп килә.

Авырулар турында фикер йөрткәндә, *бозу* (наслать порчу), *сихерләү* (околдовать), *күз буу* (гипнотизировать) кебек төшенчәләргә тукталып үтәргә кирәк. *Бозу, сихерләү* сүзләре барлык татар сөйләшләрәндә дә күзәтелә, шулай да кайбер фонетик аерымлыклар да бар: *сихыр* (дөб., крш., көнч. д. һ.б.), *сиқыр* (крш., перм., көнч. д.), *сикер* (көнч. д.); *посу* – бозу (көнч. д.) һ.б. *Бозым, сихер* – исемнәр, көнчыгыш диалектларда: *посом*. Шулардан *бозык* яки *сихер кайтару* (керәшеннәрдә *бозык алу*), *сихерче, бозык алу*чы кебек сүзләр ясалган.

Кайбер мисаллар: *Жырақ түгел генә бер асылда бозык алу*чы *бер қарчык бар* (каз. ар.-крш.). *Бозомның қайтарып булмаганны* да була *бит аның* (мам.). *Ул қортқайақ посомнарны қайтара ите* (төм.). *Посом нар, менә инәкәмнең пер күс малайы айырылышты йегермә йыл тороп, қураларына аппақ қар өстөнә қабер тупрагы* (сипкәннәр), *аны күргән кешеләр булыпты, посом нар титләр, аңық-йарық* (аермачык) *кәпләмәйтеләр* (төм.). *Бозомны қарауңылар бар, мәйетнең сабынын урлылар икә, сугышқан ирне йығындырасың, сугышмый икән* (яүшт.). *Ул әби бездән бозық алганда үлә йазды, орлоқ күкәйен* (чәчүгә чыкканда иген уңсын дип басуга ташлый яки күмә торган йомырка, йола йомыркасы) *қуйғаннар, қом қуйғаннар, күкәйне алғач қулыннан төште дә йарылды, әби чирләде, қапқадан кергәч йанындагына қуйғаннар бозықны, сарықлар қайта, қапқадан кералмыйлар, шулай торалар ийе, әби басқычтан йығылып төштө, қосқачқына рәтләнде. Бозоқ алдық, тырнақтыр, инәдер анда, берсендә қуйғаннар ийе мәржәм, инә, қом, ансын гүр тупырагы диләр, кешене чирләтә, ул әбинең әллә периборы бар инде, қайда бозоқ, шунда килә дә баса* (каз. ар.-крш.).

Көнчыгыш диалектларда *сихер/бозык* мәгънәсендә *әмәл* сүзе дә кулланыла, ул *сихерләп* ташлаган әйберне дә белдерә,

аның нигезендә *әмәлче* (сихерче, бозым белән шөгыйльләнгүче) сүзе дә ясалган: *Йулда йата, кеңегәм алмаңчы була, тимәң, әмәлтер ул, перәй әмәлче ташлаған, тим* (тбл.). *Әмәл бар ул, қылған носық полады* (яүшт.). *Әмәлцегә тә йөргәм йоқ, бырачқа та йөргәм йоқ* – Сихерчегә дә йөргәнем юк, врачка да йөргәненм юк (брб. д.). Шушы ук мәгънәдә *әмәл* сүзе урта диалектның тепекәй сөйләшәндә дә бар. *Әмәл* (<гар.) сүзе татар телендә киң таралган сүз: әд. *әмәл* – чара, *әмәлен табу* – юлын табу, жаен табу; *әмәлләү* – нәрсәдер ясау (*бер өстәл әмәлләп куйдым*), чарасын/хәйләсен табу һ.б. Пермь сөйләшәндә: *әмәл* – йөри торган сукмак өстенә казып һәм күренмәслек итеп өсте каплап куелган чокыр, ау, алдавыч. Бәрәңгә сөйләшәндә: *әмәл-жәмәл* – көчкә, көч-хәл белән.

Бу сүз нигезендә кереш сүзләр яки каргауны белдерә торган тәгъбирләр ясалган: *Әмәленә қар йауғыры* (перм.); *әмәленә қаршы* – бәхеткә (яки бәхетсезлектә) *қаршы* (минз., стрл.), *әмәләт* – орышу сүзе (тмн.). Көнбатыш диалектның карсун сөйләшәндә *әмәл* сүзе жыр составында кулланыла: *ай әмәлем* – әд. нихәл итим. Мәсәлән: *Қарый урманнарда сет күле бар, Ашалый узалар муллалар; Йегет сүгәнә тарый алмаса, Ай әмәлем, Алышына икән дөһиялар* (халык жыры).

Тубыл-иртеш диалектының тара сөйләшәндә *әмәл* – яшыләрнең язгы бәйрәме, тобол сөйләшәндә *әмәл көне* – камыр ашлары пешереп балаларны, кошларны сыйлау көне, бараба диалектында *әмәл* – житезлек, булдыклык, *әмәлдәш* – иптәш һ.б.

Сихерче төшенчәсе чистай керәшеннәре сөйләшәндә *күремче* сүзе белән белдерелә: *Күремчегә барып сикыр жасатып кайткан булган ул.*

*Күрәзә/күрәзәче//багучы//китап ачу*чы, *күрәзәлек*, *багу//күрәзәлек итү//китап ачу*, *күрәзәчелек* татар халкында да киң таралган булган. Күрсәтелгән әдәби сүзләрдән тыш, сөйләшләрдә исә аларның диалекталь синонимнары да табыла.

Китап ачу (каз. ар.) – фал ачу, китап ачучы, *китап ача торган қатын//қарчық* (брб. д., каз. ар.) – фал салучы һ.б.: *Назифәттә китапны дөрөс ача торган ийе, туры киләдер*

ийе (мам.). *Китаб ача торған қарчықлар йоқ қой* (юк бит) (брб. д.).

Нугыт қарау (каз. ар.-крш.), *ногот пүлү//ногот салу* (көнч. д.) – 1) күрәзәлек итү; 2) (туб.-ир. д.) – вак ташлар белән багучылык итү. Мәсәлән: *Мән өсәм тә ногот пүләм* – Мин үзем дә багам (тбл.). *Ногот салсаң төрс пулаты қуй* (саз. я.). *Жәшеридә* (святки бәйрәмендә) *нугытлар қарый идек, уналтысына чәре бара инде ул* (каз. ар.-крш.). *Кемгә саласынты ногыт?* – Кемгә багучылык итәсең? (тбл.).

Нугыт/ногыт/ногот сүзе рус халкының әһәмиятле язма ядкаре булган “Слово о полку Игореве” әсәре телендә вак акча мәгънәсендә теркәлгән һәм ул чыгышы белән төрки сүз булырга мөмкин. Н.А. Баскаков әлегә әсәрне XII гасырларда язылган, дип саный һәм аның телендәгә төрки сүзләргә XI гасырларда ук борынғы рус теленә кергәннәр дигән фикергә килә [1: 172].

Көнчыгыш диалектларда күрәзәлек итү мәгънәсендә *мысқа қарату* тәгъбире дә булуы мәгълүм, ул В.В. Радловның мәшһүр хезмәтендә дә теркәлгән: *Бир күн* (беркөнне) *патша балчыларны* (әд. фалчыларны) *йыйдырып мысқа қаратты.*

Урта диалектның балтач сөйләшәндә *қомалақ салу*, *дөбъяз*, *лаеш сөйләшләрәндә қолмақ салу* (багу, күрәзәлек итү) тәгъбирләре кулланыла.

Әдәби телдәгә *багучы* терминының сөйләшләрдәгә диалекталь синонимнары шактый төрлелек күрсәтә. *Белекче* (каз. ар.), *белемче* (каз. ар.-крш., трбс.), *күремче* (тбл.), *пагымчы*, *сынчы* (туб. ирт. д.), *чату* (тара, брб. д.), *нугытчы* (том. д.), *белгеч қатын* (минз.), *әмәлче* (т. кам.-крш.). *Белекче* (бел- + -ек + -че), *белемче* (<бел- + -ем + -че) ата-малары әд. *бел-* тамырыннан төрле кушымчалар ярдәмендә ясалганнар. Чагышт.: әд. *белем*, *белдекле* һ.б. сүзләр. Сөйләшләрдә исә күрсәтелгән сүзләргә икенчерәк мәгънә төсмерләре дә теркәлгән: минз. *белекле* – әд. *белемле*, *көнч.диал. белекле* – танылган, күренекле һ.б. Чагышт.: XVI гасыр гарәпчә-төркичә сүзлектә *билижә* – галим кеше, *белә* торган кеше [2: 354]. Мисаллар: *Белекче қарчық әйткәндәй, йә йаһар, йә йөк*

(мам.). *Син белемчегә барып қарале* (трбс.). *Күремчегә қаратқаным* – Багучыга қаратқан идем (тбл.). *Палам үләте тителәр сынңылар* (тбл.). *Ол мамы нугытчы да боопто* – Ул карчык багучы да булган (клм.). *Бар бит ул белемчеләр хәзер дә* (каз. ар.-крш.). *Бер белгеч қатын бар ийе, синең чирләреңне әйтәдер ийе* (минз.). *Әмәлчеләр буладырыйы ул, өшкөрәләр ийе* (т. кам.-крш.).

Имләү (сөйләү телендә имнәү) авыруларны дэвалауның, күз тисә һәм башка очрақларда кулланыла торган һәм шактый актив таралган чараларның берсе.

Бу сүз татар теленең барлык диалектларында да күзәтелә, аерым сөйләшләрдә аның тагын имләү (дөб., туб.-ирт. д.), имдәү (том. д.) вариантлары да билгеле. Мәсәлән: *Арпа чыкса күзгә, аны күкеш күрсәтеп тә имниләр, арпа санап та имниләр* (мам.). *Сөйәлне дә имниләр ийе* (каз. ар.-крш.). *Бәбәйләрен имнамә бардым, Эрәхиләнең баласы йаман йылаг иде, усал иде, начар ына туды ул, аны йилпүскә салып өч қат ипи салған пискә тертеп алдылар имнәйбиз дип, име-йомы шул булсын дип, йылагы бетсен дип, күз тешкәне бетсен дип, шайтан басқаны бетсен дип* (нокр.). *Арпа чыга күзгә, аны имнейләр* (перм.). *Тирсәк* (эд. арпа) *имләү* (себ.). *Имнәткәннәр элек, имце қортқайақлар булган* (саз. я.). *Мән өсәм тә имнәштерәм. Пер қортқайаққа әпкиләделәр, имнейте, име-тими шул булсын диләр* (яүшт.). *Дийатес булса, қара им* (< жим; биредә: орлык) *белән имнәп, балық майы, ат майы ашаталар. Париқа мама имдәргә йтә, инәсе қушмайты* (клм.).

Имләү төшенчәсе аерым сөйләшләрдә башка сүзләр белән дә белдерелә. *Пирәү: тимерәү пирәү*. Мәсәлән: *Тимерәү булса акча белән пирәргә кирәк диләр, кемеш акча белән дә пири иде тимерәүне, кемеш акча жәртә иде шулай* (м.-кар.). *Очықлау* – имләү (эстр.). *Төтәсләү* (урта диалектның казан арты сөйләшләре төркемендә, том диалектының яүштә-чат сөйләшендә теркәлгән) – имләүнең бер формасы. Мәсәлән: *Ул китү белән жылыый башлады бала, әни әйтә, бар тизерәк жә күлмәк итәген, жә жаулық читен кисеп алып қайт, шуны жандырып*

төтәслисең баланы, килешсә, бала изрәп жоқлап китә ул (мам.). *Нимәдән қурықса, шуның белән төтәслисен, эттән қорқса эт йонын кисеп аладылар, төтәсләйделәр йандырып* (яүшт.).

Қафырхлау (саз. я.) – төтәсләү: *Эттән қурқса, қайдан килгән, анта кейт тиф қафырхлайтылар, сине гурғытқаныңқы перәй йебенмә* (жебенме) *тартып алып йандырып қафырхлайтылар. Қыйу/қыйдыру* (эстр.) – им-том итү. *Башыру* (м.-кар.) – имләү: *пирдән башыру* – жен-пәриләрдән имләү; *куркындыктан башыру* – куркып китүдән, куркып сискәнүчән булудан имләү. *Көрнәләү* – имләү: *Ыстаканга тос ташлайтлар, пер төйөнцөхкә көл салатлар, күк мунцақ ташлайтлар, күк мунцақ ташлайтлар, көл көңхәнә генә қалаты, көрнәләү титләр, қорсахқа йыбыратлар, аларны көрнәләп ташла, титләр* (саз. я.).

Шушы ук төркемгә әпләү, цәпәү, кагу һ.б. сүзләренә дә кертергә кирәк.

Әпләү (<эд. ипләү – жайлау, жайга китерү) сүзе көнчыгыш диалектларда таралган, өшкергәндә, имнәгәндә арка-күкрәккә кул белән әкрән-әкрән суккалауны белдерә. *Әпләү* төрле авыруларны дэвалаганда кулланыла. Мәсәлән: *Қол белән әпләйтеләр, әплисең пөтөрә йерен. Курқыцтан йөрәге тайған тиләр, аны да әпләйләр* (тара.). *Қоурықтым та әпләүцәбес пар, уғып-уғып қақты күкрәгемнән* (төм.). *Қурғыцтан әпләде, уғынады, қул белән сугып-сугып, шал мине геши итеп пирте, өң литерлек үләннән қылған тәре* (дару) *бирде эцкәле* (тбл.). *Арқага, күкрәккә сугаты, әпли шулай итеп* (твр.). *Тылтық* (тотлыга торган) *полса, аның туwасы* (догасы) *бар, әплите, огон-огон үшкерәде* (брб. д.).

Бу сүзнең синонимнары *сергач* (цәпәү), *темников* һәм *ләмбрә* (ләпәү) сөйләшләрәндә бар: *Йыгылдым, тытындылар мине цәпәргә* (срг.). *Алла, өшкереп-өшкереп аркасын ләпәде* (тмн.). Көнчыгыш диалектларда *әпләү* куркулык кою мәгънәсендә кулланыла: *Эттән қорқоп, пашылықлар әпләйте аны* (тара.). *Малай қорқады, әпләүчегә барады* (брб. д.).

Қагу сүзе дә шул ук мәгънәдә, ул исә төмән сөйләшенең ялутор урынчылыгында

теркәлгән: *Қайнинәсемә, қайнәтәсемә се- берке мән қағаты кинцәкне* (киленне), *йил- қустан* (зэхмәт кагылудан) *қағаты* (тбл.). *Авырған кешене йилтән-қустан қағатлар, муллама, уған* (уқыган) *кеше қағаты уғып- уғып, өсенә перәй нимә йабатлар, йилбәп- йилбәп қағатлар* (тбл.).

Пермь сөйләше вәкилләре, кеше ниндидер аңлашылмаган хәлдә булса, яисә көтмәгәндә авырып китсә, аны көүлилар. Мәсәлән: *Қунаққа бармаға, әни қоса, мине көүләп жиберәң әле, ти, күт астына иске себерке тыгып жибердек, име-жомо шул булды.*

Өшкерү төшенчәсе татар теленәң бар- лык диалектларында да таралган, халык медицинасында ул төрле авырулардан кул- ланылган. Мәсәлән: *Ғайникамал түти өшкерсә жәннарым тынычланып китә, шуның сулышы зерә шифалы күк тийә, ди- дерийе* (мам.). *Бырачлар чирен тапмағаннар, берәр өшкерүче белсәгез, өшкертеп қарағыз дигәннәр* (лш.). *Әвәле өрәләр ийе, өшкерәләр ийе қарчықлар, шом-мазар* (бизгәк-мазар) *булса да, қурықса да, қазер бырач бар бит инде* (каз. ар.-крш.). *Әвәле өшкергәннәр әби- сәби, күздән өшкөрә торған доғасы бар* (к.т.). *Пал'ук тутай ипи кибәнәнә* (ипинәң кибән ба- шына) *өшкөрәдерийе арпаны, ата эткә генә бир, қызым, дидерийе* (чст.-крш.). *Анынқы мамасы беләткән* (белә торган), *аны өшкереп савайтқан* (савайта торган) (тара.). *Инәсе палларын оғоп-оғоп үшкөрәде. Кәзер йуқ қуй, әлке оғоп; үшкереб утырады пашлықлар* (брб. диал.).

Көнбатыш диалектта өшкерү сүзе сирәк кулланыла, ләмбрә сөйләшәндә бу мәгънәдә *әф-төфләү* фигыле күзәтелә.

Том диалектының калмак сөйләшәндә *шыпшу* (уқыну, пыш-пыш укып өшкерү) сүзе билгеле: *Авырмасын, сызламасын тәп* (дип), *әбиләр шыпшайлар.*

Төрле ырымнар куллану дөвалауның бер төре саналган. Бу сүзнәң сөйләшләрдә түбәндәге мәгънәләре күзәтелә.

1. Борынғыдан калган хорафатларга ыша- нуларга нигезләнгән йола, гадәт: *Шул әби ипинәң кибән башын өшкерде дә, бар, қызым, моны биләңнән өч рәт әйләндереп эткә бир, диде* (мам.). *Тупсаға утырып кимә чабатаңны,*

йулың уңмас, борыңғылардан қалған гадәт инде ул. – Ырым-шырым белән генә йул уңса икән (лш.). *Ырым итүче әбиләргә барып қара, дигәннәр аңа бырачлар* (бәр.). *Әллә кайчаңғы ырым инде, ат чирләсә таудан әйләндереп алып киләләр* (трх.).

2. Нинди дә булса максат (кешегә һ.б. йо- гынты ясау, тәэсир итү һ.б.) белән эшләнә тор- ган чаралар, сихер, им-том: *Моның ырымын белсә белер шул Кәтринә әби генә* (чст.-крш.). *Йуққа гына мурталар арасына ат башының сөйәген меңгереп қуймаслар, берәр ырымы бардыр аның* (нрл.).

3. Ырым итүче әзерләп биргән әйбер (бо- зык, су, берәр ризыккә кисәге һ.б.): *Нигә аласың йулдан теләсә нәрсәкәй, берәр чир өчен йаса- ган ырым булса* (минз.).

Ырым сүзенәң ырымчы, ырым-шырым, ырымчылык һ.б. дериватлары бар. Ырым сүзе бик борынғы сүзләргәң берсе. Һәр төрле табигать күренешләргәң, башка төрле үзгәрешләргәң серен төшенмәгән, бөтен күренеш-үзгәрешләр кем тарафыннан- дыр жиберелә торган магик көч дип уйла- ган борынғы чорда ырым итү, им-том белән шөгыйльләну актив күренешләргәң берсе булгандыр.

Ул ностратик телләр өчен уртақ (*pirkʷ* – “просить, спрашивать”) [3: 111] сүз санала: сәмит-хәмит телләргәң *вгк* – “благодаря- лять, проклинать, молиться за кого” [3: 111], һинд-европа телләргәң *prek* – “сорау, ял- вару” [3: 112], борынғы герман телләргәң *freh-ti* – “расспросы, вопрос к богу, гада- ние, предсказание, весть”, борынғы англиз телендә *friht/freht* – “вопрос о будущем, га- дание, ворожба, прорицание” һ.б.ш. [3: 116 һ.б.]. Шулай итеп, борынғы чорда ук әлегә *pirkʷ* тамыр сүзәңдә ырым лексемасына хас төп сема һәм аның төрләре, семемалары булган инде. Әйтелешә ягыннан ул бабаал- тай *pʷir/ul* (“просить, молитва”) варианты- нан **(h)ir-/*(h)ir* – (“просить, молиться; га- дать”) вариантына үзгәргән, чөнки бабаалтай чорына хас протетик *p* авазы кулланыштан төшкән. Моңа якин вариант тагын төрекмән телендә *-ir* (“уговаривать на что-л., склонять на что-л.”) күзәтелә. Башка төрки телләрдә бу тамыр *irq* (“предсказание, участь, судьба,

счастье”), борынгы уйгыр телендә *ir̥q* (“предсказание, пророчество, гадание, доля, участь, судьба”), төрек диалектларында *irk*, *ir̥ik*, *ir̥g* (“счастье, судьба, предначертание”), кыргыз *ir̥q* (“благоденствие, жизнь в согласии”) вариантларында һәм мәгънәләрендә билгеле; чуваш телендә *ēr̥ex* (“душа, спорость” *h.б.*), *ir̥im* (“вера в приметы, предсказания, приметы, заклинания”), борынгы уйгыр *ir̥im* (“предсказание, пророчество, гадание”) *h.б.* Шушы ук вариант яки аңа якын вариантлар барлык төрки телләрдә бар (“предсказание, суеверие, пророчество, примета” *h.б.ш.* мәгънә төсмерләрен белдерә) [3: 120].

Сүз уңаенда шуны да күрсәтеп үтәргә кирәк, төрки телләрдә “бәхет” мәгънәсендә таралган *ir̥is*, *r̥is*, *ir̥iz* сүзләрен дә, юрау (*jor-*) фигыльен дә шушы ук *ir̥-* тамырына кайтарып калдыралар. *jor-* сүзенә күпсанлы вариантлары китерелә (юрамал *h.б.*) һәм ул “юрау, төш юрау, багу, күрәзәлек итү, фал ачу, сихерләү” кебек күп кенә мәгънәләргә белдергән (тулырак мәгълүматлар [3: 120-123]).

Курудан дөвалау шулай ук киң таралган. Курыккан кешенең коты (жаны) чыга дип уйлаганнар, шуннан телебездә *коточкыч*, *котчыккыч*, *котым очты*, *котым чыкты* кебек сүзләр, сүзтезмәләр барлыкка килгән.

Курыккан коты чыккан кешене төрле юллар белән дөваларга, котын кире кайтарырга, котын кертәргә тырышканнар. Иң киң таралган ысул – курулык кою. Бу термин яки аның фонетик-морфологик вариантлары татар телендә барлык диалектларында да табыла: *курқулык қойу* (т.я.), *курқылык қойу* (каз. ар., минз., нокр.), *курқулык қойдору* (каз. ар., минз., бөре, кмшл., тпк., трбс.), *куркулык койу* (чст.), *курку куйу* (тмн., лмб.) *h.б.* Мәсәлән: *Куруқулық қойғаннар, қурғашын эретеп, баш түбәсенә кәнди қуйып қойғаннар* (к.т.). *Қурқылық қойдырыға дип килгән ийем, қызыбыз ата қаздан қурықты да аырта башлады* (мам.). *Қурқылық қойалар ыйы қурықса, қурғашын эретәләр, табаға су салалар да қурыққан кешенең башына қуйалар, қурғашынны салалар, нәрсәдән қурықса шул төшә, баламыздан да қойалар, үләрә булса уқмашып төшә, тереләргә булса таралып төшә* (минз.). *Әбиләр қурқулық қойалар, тереләдерме, белмим* (нокр.). *Куру*

куйалар, ыланның йантыгына қуйалар утлар, балта белән чабалар, ылан уртада утыра анасы ман (тмн.).

Бер төркем сөйләшләрдә (мәсәлән, урта диалектның лаеш, мамадыш, пермь, тубыл-иртеш диалектның тубыл, төмән, тевриз сөйләшләрендә) әлегә төшенчә *қот қойу* – сүзтезмәсе белән белдерелә (лш.: *қот өндәү*); шуннан: *қот салмасы* – курыккан кешене дөвалау өчен, махсус пешерелгән вак-вак камыр ашы өшкерелә һәм шуны ашаталар. Мисаллар: *Курыққан бу бала, қот қойдырыға кирәк. Кер, котом, кер, дип әйтә-әйтә өшкөрәләр қот салмасын да, аннан соң аны шул қурыққан кешегә ашаталар* (мам.). *Қот өндәгәндә: кил, қотом, кил, қотом. Китмәс булсаң кил, қотом! – дип чақыралар қотно. Чақыралар қотно, изүвен ачып өшкөрәләр* (лш.). *Қурқылық қыйып әлке, қурғаш эретәсең, суға саласын, нәрсәдән қурықса ул төшә, итмә* (этмә), *әтәсмә, йерәк сабырчықлана, кил, қытым, кил, қытым, энзә кебек тезеләп, йефәк кебек сузылып, алла мәсәллияләм моқәммәди йағалә али Мөқәммәт, безнең қарчық анийыбыз үлдә, эр кешесә* (ире) *Давыт бабай иде, ул анийыбыз белә иде қыт кыйма* (нокр.). *Қот қойалар, сосқағаңға* (кечкенә соскычка) *май салалар, қурғаш салалар, чәшкәгә су қойадылар, қурғашны қойадылар ул чәшкәгә башқа тотып, нимәдән қыурықты, ул төшәдер, күрәп кенә қалған, үсем эшләмәгән* (твр.). *Атлы кешедән қот йарылған, игенчә көннә аурып китепмен, қурғашны қойто суға* (төм.).

Тобол сөйләшәндә *қот йарылу* – курулык койдыру мәгънәсендә билгеләнгән [4: 130].

Үшүтә-чат (том диалекты) сөйләшәндә: *төтәсләү* – курыккан кешене имләү. Мәсәлән: *Эт таласа, эттән қоуроқса эт йонон кисеп, төтәстәп, башын әйләндереп төшләгән йеренә йабасың.*

Кот сүзә татар телендә киң таралган. Ул бигрәк тә күңел, бәхет мәгънәсендә, төрле йола терминологиясендә кулланыла: *котлау* – тәбрикләү; *өй котлау, бәби котлау* *h.б.ш.* Мондый функциональ үзенчәлекләре *кот* сүзенә бик борынгы булуы турында сөйли. Чыннан да, бу сүз Америка индеецлары телендә дә теркәлгән. Мәсәлән, ул майя ин-

деецлары телендә ку (жан, рух) вариантында булган [5: 34].

Кыскасы, татар телендә халык медицинасы белән бәйләп бай һәм кызыклы лексика тупланган. Алар арасындагы локаль сүзләр бу теманы аеруча баetalар. Анализлаган

сүзләрнең зур күпчелеге саф татар сүзләре. *Ырым, кот* һ.б. сүзләрнең телләрнең бер булып яшәгән дип фаразлана торган ностратик чор (моннан 11-12 мең еллар элек) белән бәйләнгән булуы татар халык медицинасының тамырлары бик тирәндә ятуын күрсәтә.

КЫСКАРТМАЛАР

(телләр, диалектлар, сөйләшләр)

гар. – гарәп теле

фарс. – фарсы теле

эд. – әдәби тел

урт. д. – урта диалект

әстр. – әстерхан сөйләше (Әстерхан өлкәсе һәм янәшә регионнардагы татарлар сөйләше)

бәр. – бәрәңге сөйләше (Мари-Эл)

бөре – бөре сөйләше (Башкортстан)

каз. ар. – казан арты сөйләшләр

дөб. – дөбяз сөйләше

лш. – лаеш сөйләше

мам. – мамадыш сөйләше

каз. ар.-крш. – казан арты керәшеннәре сөйләше (Татарстан)

кмшл. – камышлы сөйләше (Самара өлкәсе)

крш. – керәшен сөйләшләр

минз. – минзәлә сөйләше (Татарстан һәм Башкортстан)

нокр. – нократ сөйләше (Киров өлкәсе һәм Удмуртия)

перм. – пермь сөйләше (Пермь өлкәсе)

т. кам.-крш. – түбән кама керәшеннәре сөйләше (Татарстан)

тпк. – тепекәй сөйләше (Башкортстан)

тубс. – турбаслы сөйләше (Башкортстан)

т.я. – тау ягы сөйләшләр төркеме

к.т. – кама тамагы сөйләше

нрл. – нурлат сөйләше

трх. – тархан сөйләше

миш. д. – мишәр диалекты

лмб. – ләмбрә сөйләше (Мордовиянең Ләмбрә һәм Рузаевка районнары)

м. -кар. – мордва-каратай сөйләше (Татарстан)

срг. – сергач сөйләше (Түбән Новгород өлкәсе)

стрл. – стәрлетамак сөйләше (Башкортстан)

тмн. – темников сөйләше (Мордовия)

чст. – чистай сөйләше (Татарстан һәм Самара өлкәсе)

чст.-крш. – чистай керәшеннәре сөйләше (Татарстан)

көн. д. – көнчыгыш диалекты

себ. д. – себер диалектлары

туб.-ирт. д. – тубыл-иртыш диалекты

саз. я. – саз ягы сөйләше (Төмән өлкәсе)

тара. – тара сөйләше (Омск өлкәсе)

тбл. – тобол сөйләше (Төмән өлкәсе)

твр. – тевриз сөйләше (Омск өлкәсе)

төм. – төмән сөйләше (Төмән өлкәсе)

брб. д. – бараба диалекты (Новосибирск өлкәсе)

том. д. – том диалекты

клм. – калмак сөйләше (Кемерово өлкәсе)

яүшт. – яүштә-чат сөйләше (Томск өлкәсе)

ЧЫГАНАКЛАР

1. Баскаков Н.А. Татарская лексика в “Слове о полку Игореве”. – М.: Наука, 1985. – 207 с.
2. Авхадиев И.Ш. Арабско-тюркский словарь XVI века // Вопросы татарского языкознания. – Казань: Изд-во Казан. унив-та, 1965. – 343-356 с.
3. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь (р – q). – М.: Наука, 1984. – 135 с.
4. Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. – Казань: Изд-во Казан. унив-та, 1992. – 255 с.
5. Каримуллин А.Г. Прототюрки и индейцы Америки: по следам одной гипотезы. – М.: Инсан, 1995. – 80 с.
6. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан, 2003. – 174 б.
7. Татар халкының борынгы ырым-арбаулары һәм төрлө фалнамәләре. – Казан, 2012. – 272 б.

ТӘЛГАТ НӘБИУЛЛА улы ГАЛИУЛЛИНга 75 яшь

Була шундый ир егетләр, экияттәге дию пәриен буйсындырган пәһлевандай, заманны ияrlәп алып, аны ат урынына жәмгыятькә файдалы эшкә жигәләр.

Данлыклы Нурлат районының гүзәл табигате ко- чагына сыенып урнашкан Кычытканлы дигән бик ма- тур бер авылның ямьле жәй иртәсендә – 1938 елның 20нче июлендә, ошбу якты дөнья йөзенә бөек эшләр башка- рырга дип килгән күренекле әдәбият галиме, филология фәннәре докторы (1981), профессор (1983), тәнкыйтьче һәм танылган язучы-прозаик Тәлгат Нәбиулла улы Галиуллин энә шун- дый азамат, күркәм шәхесләрнең берсе.

Күрше Әлмәт авылында урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, Свердловск өлкәсенең Краснотуринск шәһәрендәге алюмин за- водында электролизчы – безнеңчә әйтсәк, эремә аша электр тогы үткәреп, андагы матдәләрне тиешле өлешләргә бүлгәләрчә булып бер ел эшләр алган егет, шул арада гомере буена житәрлек тылсымлы тәжрибә туплап алырга өлгерә: түгел әлүмин, үзенә тумыштан бирелгән саф алтындай талантын жәмгыятькә файдалы, үтә дә кирәкле, бик күп зиннәтле, энже-мәржәннәрдәй хезмәт вә ижади хәзинәләр бүлеп бирүче мәшһүр галим-педагог, житәкче-рәис, тәнкыйтьче- язучы – асыл ир егеткә әверелә.

Бу асыл затның шәхси ренессанс – яңарыш-әверелеш чоры “И Казан! Дәртле Казан! Моңлы Казан! Нурлы Казан!” – дип, бөек Тукай хозурланган башкалага 1956 елда килеп, Рәсәй киңлегендә өченче бу- лып ачылган данлы “алма матер”га – Казан дәүләт университетына укырга кереп, шун- да Әбүгалисинаның, мәгарәдә дөньядан ае- рылып торып, кимия, симия, ихфа гыйлеми

серләрен өйрәнгәндәй, за- ман өчен кирәкле дөньяви белемнәренә йотлыгып үзләш- терүеннән башлана.

Гыйлем эстәү әле бер хәл, аны: “ укы дустым, алга кит, алган белемнәрең белән жәмгыятькә файда ит!” – дип әйткәнгә туры килерлек итеп, энә белән кое казыган- дай тырышып алган ул гый- лем серләрен әрәм-шәрәм вә исраф итмичә, тиешле юлда куллана белү – аеруча мөһим эш!

Учакны сүндермәскә әле- дән-әле утын өстәп тору кирәк булгандай, гыйлем коесы суын да түгел сактырмау гына, ә бәлки аны һәрдаим тирәнәйтеп тору өчен, белем дөньясына кереп китә.

Ул дөньяда түбәннән, тормышның төбәннән югарыга күтәрелү, бигрәк тә юлыңа киртә куючылар сагалап торса, бер дә уен эш түгел. Хезмәт иясә халкының укыту- чысы әйткәнчә: ” ... фәндә баганалы юл юк, аның түбәсенә, әйләнгеч юллар аша, һәркем булдыра алганча, үзенчә үрмәли”.

“Алма матер”ның тел кафедрасында ас- систент булып эшли башлаган яшь галим, берәздән фәнни эшчәнлеген СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих инсти- тутында кече гыйльми хезмәткәр буларак дәвам итә.

Коръән Кәримдә язылганча, адәм баласының үзе жыеп алган гыйлеми башка- ларга өлөшүе саваплы гамәлләрдән санала.

Шуны истә тотып булса кирәк, заман- ны ияrlәргә алынган әлегә егетнең дә, 1965 елда башлаган шул саваплы, игелекле гамәле үскәннән-үсә, көчәйгәннән-көчәя барып, бүтәнгәчә дәвам итә.

Алабуга педагогия институтында укыту- чы, укыту һәм фәнни эшләр буенча прорек-

тор хезмәтен башкару белән бергә, 1970 елда “Хәзерге татар поэзиясе һәм халык ижаты” дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый һәм алга таба шул институтны унбиш ел дәвамында ректор буларак житәкли.

1981 елда Алма-Ата шәһәрендә “1917-1941 елларда татар совет поэзиясендә социалистик реализм методының урнашуы һәм үсүе” дигән темага докторлык диссертациясен яклай, 1983 елда исә профессор дәрәжәсенә ирешә.

Татарның бик күп зыялы шәхесләрен үзенә жыйган Казан 1986 елда, әле синең зур казанда кайнап, бөек эшләр башкарасың бар дигәндәй, Тәлгат Галиуллинны да магниттай тартып китерә.

Казан дәүләт педагогия институтының казаны бәләкәйрәк тоелгандыр, шундагы рус әдәбияты кафедрасы профессоры Тәлгат Нәби улы Галиуллин бер елдан соң ук, гаярь яшьлегендә гыйлем алган мәгарәсе – “алма матер”га – дәүләт университетына күчерелә һәм аңа татар теле һәм әдәбияты бүлегә нигезендә татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультетын оештыру эше тапшырыла. Ул шунда ун елдан артык факультет деканы, аннан соң тагын дистә ел чамасы татар теле һәм әдәбияты укыту методикасы кафедрасы мөдире, тагын чирек гасыр дәвамында һәм бүгенгәчә Россия Федерациясенең милли телләр һәм әдәбиятлар буенча докторлык диссертациясе яклау Советы рәисе вазифаларын башкара.

Галим-педагог, житәкче-оештыручы, жәмәгать эшлеклесе өчен бу хезмәтләр үзләре генә дә хәттин ашып узгандай тоела. Әмма Тәлгат Галиуллинга болар белән генә чикләнәп калу талантының шау чәчәкле бер тармагын халкына, укучыларына ирештереп, өлешмәү-уртаклашмау кебегрәк тоелыр иде; әле аның тәнкыйтьче, мәшһүр язучы – проза, романнар остасы булып таныласы да бар икән бит.

Алтымышынчы еллар уртасында дөнья күргән “Яңа үрләр яулаганда” (1972), “Еллар юлга чакыра” (1975) дип исемләнгән тәнкыйть китапларында баш-

лаган фикерләрен житмешенче елларда исә “Социалистик реализм юлыннан” жыентыгында (1977) һәм ике телдә нәшер ителгән “Заман сулышы” – “Дыхание времени” (1979) дигән монографиясендә татар поэзиясенең сугышка кадәр чорын өйрәнүгә, ә инде “Безнең заман – үзе жыр” (1982), “Шагыйрьләр һәм шигърьләр” (1985), “Дәвамлылык” (1987), Мәскәүдә рус телендә чыккан “Исәнме, шигърият!”, – “Здравствуй, поэзия!” (1987), “Илһам чышмәләре” (1988), “Томер учагы” (1991), “Шигърият баскычлары” (2002), “Шәхесне гасырлар тудыра” (2003), “Әдәбият – хәтер хәзинәсе” (2007) һ.б. китапларында үткән мирасны жентекләп тикшерү белән бергә, танылган галим-тәнкыйтьче төп игътибарны бүгенгә әдәби процессны һәрьяклап, тирәнтен анализлауга юнәлтә.

Безнең әдәбиятта галим-тәнкыйтьчеләрнең чынлап торып проза жанрына күчүләре сирәк күренеш, юк дәрәжәсендә дияргә дә булыр иде, әгәр бу жанрга күчеп, Тәлгат Галиуллин тәнкыйтьтә генә түгел, проза остасы да булып танылмаса.

Аның ничек итеп бу жанрга күчүе турында сөйли башлаганчы, сүз жае туры килгәнгә, рус поэзиясе даһие А.С. Пушкинның ничек итеп һәм ни өчен икенче бер яңа – драма һәм проза жанрларына да күчеп, дөньякүләм танылган повесть-романнар ижат итүен дә искә алып узу урынлы булыр, чөнки бу хакта безнең әдәби тәнкыйтьтә сүз кузгатылганы юк булса кирәк.

Пушкинны ул вакыттагы рус әдәбияты майданында күпләп үрчегән Булгарин, Загоскин, Брамбеус-Сенковский ишеләрнең повесть-романнарындагы эчпошыргыч түбән зәвыклы, бушбугазлы күпсүзлекләр тәмам туйдырып, ялыктырып бетергән була. Шуларга җавап йөзеннән: “Кемнең кем булуына карамастан повестьларны менә шулай гади, кыска һәм ачык аңлаешлы итеп язарга кирәк!” – дип, ул чит кеше сөйләве рәвешендә башкаларга сабак булырлык итеп, проза жанрына тормышчан яңа юл салып, “Белкин хикәяләре”н

яза. Шунысы гажәп, Пушкинга кадәр рус әдәбиятында мондый үрнәк булырлык әсәр язылмаган була һәм ул башкаларга бер сабак, дәрес тә була.

Билгеле, әдәбият галиме һәм киң танылган тәнкыйтьче Тәлгат Галиуллин проза жанрына башкаларны язарга өйрәтү максатыннан түгел, ә бәлки безнең көннәрдә барган, башкалар бигүк үтеп керә алмаган тема, вакыйга, персонажларны мәйданга чыгарып күрсәтү теләге белән алына бу жанрга һәм тиз арада үзен документаль, сәнгатьле проза остасы итеп таныта.

Аның “Замана балалары” (1993), “Дәгъва” (1995) исемле документаль-публицистик әсәрләрендә Татарстанның житәкче даирәләрендә барган вакыйгалар, исемнәрен күрсәтеп һәм ниләр эшләгәннәре сурәтләп бирелә.

Ихтимал, прозага күчүенә тагын бер сәбәбе шундадыр: табигате белән жор күңелле, юмор һәм ирониягә бай, үткен телле Тәлгат Галиуллинның фәндә һәм әдәби тәнкыйтьтә, язучы өчен аеруча кирәкле булган бу сыйфатлары тиешенчә ачыла алмагандыр. Бу аның үзенә аеруча яхшы таныш булган Алабуга төбәгендә барган гыйбрәтле вакыйгаларны һәм персонажларны юмор гына түгел, еш кына ирония эремәсенә салып тасвирлаган “Кияү”, “Спид вә мәхәббәт”, “Туган көн”, “Урман хужасы”, “Ниткән хат ул?” кебек хикәяләрендә бик ачык чагыла.

Прозага тартылуының тагын бер ихтияжы – жәмгыятьтә барган демократик үзгәрешләргә, шуңа бәйле рәвештә кешеләр арасында килеп туган катлаулы мөнәсәбәтләргә, өстәгеләргә яраклашучылардан аермалы буларак, акшарлапшомартмыйча, тормышчан, ничек бар шулай итеп тасвирлап-гәүдәләндереп бирү омтылышы булгандыр.

Чыннан да, аның “Тәүбә” (1997), “Элмәк” (1998), “Төнге юллар” (2003) романнарында һәм шуларны бергә туплаган “Сәет Сакманов” исемле роман-трилогиясендә зур акчалар, табыш, мал,

байлык артыннан куган комсыз адәмнәрнең бүгенге көнгә хас булган жинаятьчел-явызлыкларын, кыргый вәхшиләкләрен һәм, табигый рәвештә, иртәме-соңмы, барыбер тиешле жәзаларын да алуларын гаять калку итеп тасвирлап бирә.

2008 елда Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә тәкъдим ителгән “Сәет Сакманов” роман-трилогиясе – заман үзе тудырган, социаль-психологик, фәлсәфи эчтәлекле әсәр. Андагы ургылып аккан вакыйгалар ташкыны Сәет Сакмановны һәм аның тирәсендәге персонажларны гына түгел, үз агымына хәзерге әдәби фикерне дә бөтереп алып керде. Трилогиядәге персонажларның холык-фигыльләре, эш-гамәлләре дә әхлак-канун чик сызыкларын бозганда аеруча ачык булып гәүдәләнә. Автор анда бүгенге кырыс, рәхимсез чынбарлыкны бөтен кискенлегә, бөтен тулылыгы белән ачып тасвирлый. Сәет Сакманов – бүгенге әдәбиятның тулы канлы, булдыклы, гаярь, фәжигага дучар булган яңа заман герое. Аны шундый итеп бүгенге жәмгыять үзе тудырган. Анда Печорин, Казбич, Азамат, граф Монте Кристо, д'Артаньян чалымнары да, бүгенге эшкуар-алыпсатарларның үткенлегә, берни алдында да тукталып калмый торган дуамал тәвәккәллегә дә чагыла.

Роман-трилогиядә автор – күренекле галим-педагог, тәнкыйтьче, утыз биш ел дэвамында зур житәкче булып эшләп гаять бай тормыш тәжрибәсе туплаган язучы, ике дистәдән артык китап иясе Тәлгать Галиуллин үзе дә зур талант иясе буларак ачыла. Соңгы дәвер татар әдәбиятында Сәет Сакмановка тиң булырдай көчле рухлы, үзе яшәгән чорны фаш иткән образ янәшәсенә куярдай персонажның трилогия исеменә куелып мәйданга чыкканы юк иде әле. Трилогия авторы, татар һәм дөнья әдәбиятының проза-роман-трилогия жанры өлкәсендәге казанышларын бүгенге көннең иң актуаль милли проблемалары жирлегендә тагын да баетып, алга таба үстөрүгә ирешкән. Әсәрдәге тасвирлау, сюжет, ягымлы-

кинаяле юмор Марк Твен, Мольер, Стендаль, Бальзак, Салтыков-Щедрин, Гоголь, Мәһдиев, Ахунов һ.б. тел-стиленең дәвамы булып тоела.

Тәлгат Галиуллин, күренекле прозаик булу белән бергә, киң танылган, иң абруйлы тәнкийтьчеләрнең дә берсе: утызкырык ел дәвамында ул поэзия һәм проза тәнкийте дилбегәсен үз кулында тотадияргә була. Шуның белән бергә аның үз ижаты турында да каләмдәшләренең ике дистәдән артык югары бәяләмәләре дөнья күрде. Алар арасында Х.Курбатов, А.Әхмәдуллин, Ф.Галимуллин, Ә.Мәхмүдов, Д.Заһидуллина, Ф.Урманчиев, Л.Соловьева кебек танылган тел-әдәбият галимнәре, тәнкийтьчеләр дә, Г.Ахунов, Р.Мөхәммәдиев, М.Хәбибуллин кебек танылган прозаиклар, романнар һәм повестьлар авторлары да бар.

Т.Галиуллинның әдәби-гыйльми эшчәнлегенә югары бәя биреп язылган ул мәкалә, очерк, рецензияләрдән тирән эчтәлекле, зур әһәмияткә ия булган бик күп мисаллар китерергә булыр иде. Аларның барысына да тукталып тору мөмкин булмаса да, шулай да әлеге уңайдан аның соңгы еллардагына Татартсан китап нәшриятында дөнья күргән ике китабына язылган бәяләмәкереш сүзләрдән кыскача өзекләр китерү урынлы булыр.

Аның беренчесе – Т.Галиуллинның 2011 елда нәшер ителгән “Яктылык” дигән әдәби тәнкийть мәкаләләре тупланган китабына филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Фәннәр академиясенең Баш гыйльми сәркатибе Дания Заһидуллинаның “Яңа юллар салучы” дип исемләнгән кереш сүзеннән өзек. Анда тирән мәгънәле мондый юллар бар:

“Исеменне ташка язма, ил йөрәгенә яз”, – ди халык. Фидакярләрнең тырышлыгы ярдәмендә генә исән калган татар милләте өчен исемен ил йөрәгенә уя алучылар аеруча кадерле. Көч-күәтен, акыл-гыйлемен, егәрлек-сәләтен халыкка хезмәт итүгә багышлаган тынгысыз һәм зыялы зат, милләт

өчен күп хезмәтләр һәм игелекләр кылган шәхес Тәлгат Нәби улы Галиуллин нәкъ шундыйлардан.

Т.Галиуллин – әдәбият гыйлемендә тәнкийть һәм фән тарихы мөмкинлекләрен бергә файдаланып, тоташтырып, әдәби ижат портретлары тудыруга нигез салучыларның берсе. “Еллар юлга чакыра” (1975), “Безнең заман – үзе жыр” (1982), “Шагыйрьләр һәм шигыйрьләр” (1985), “Дәвамлылык” (1987), “Илһам чишмәләре” (1988), “Гомер учагы” (1991) китаплары нәкъ менә шушы яктан кызыклы, һәм фәнни, һәм әдәби кыйммәткә ия.

Алар – XX гасыр әдәбияты хакында, гомумән татар әдәбияты тарихы фонында уйланып, шушы әдәбиятны тулы әдәби процесс күзлегеннән өйрәнү юлларын күрсәтеп язылган хезмәтләр. Исемнәре янында “әдәби тәнкийть мәкаләләре” дигән аңлатма бирелсә дә, китаплар әдәбият тарихының актуаль мәсьәләләрен көн тәртибенә куйган фәнни монография дәрәжәсенә ия.

Язучы буларак, ... кыю истәлекләре, тормышның бер мизгеленә сатирик-тәнкийди күзлектән карап уйланырга мәжбүр иткән хикәяләре белән килеп керде.

Талантлы кеше һәр өлкәдә дә талантлы була, ди безнең халкыбыз. Чыннан да, галим, тәнкийтьче, педагог һәм житәкчелек осталыгына ия Тәлгат Нәби улы Галиуллинның гасыр ахырында бәхәсләр һәм кызыксыну уяткан романнар язарга керешүе, прозаның иң катлаулы төренә аяк басуы үзе үк аның шәхес буларак күзәтүчән һәм кызыклы, рухи яктан бай, нечкә психолог икәнлегенә хакында сөйли; ... тормышта да, фәндә дә киң карашлы, вакланмый, алдан, ерактан күрәп эш йөртә торган кеше.”

Әдипнең 2012 елда басылып чыккан “Мөхәммәт Мәһдиев йолдызлыгы” исемле әсәренә (роман-эссе) Татарстан Республикасының халык шагыйре Равил Фәйзуллинның “Әдип галим турында галим әдип” дигән кереш сүзендә бу әсәренң асыл бәһасын ачып, болай дип яза:

“Тәлгат Галиуллин Мөхәммәт Мәһдиев

турында күләмле эсәр язган. Бу гамәл таби-
гый хәл булып кабул ителә. Алар – автор да,
эсәр каһарманы да – замандашлар, галимнәр,
язучылар, фикердәшләр.

Иң әвәл эсәр авторы Тәлгат Галиул-
лин турында берничә сүз. Минемчә, ижаты
әлегә тулысынча бәяләнәп бетмәгән шәхес
ул. Дөрәс, әдәбият фәнендәге хезмәтләре
өчен Татарстан Фәннәр академиясенең
мөхбир-әгъзасы дигән дәрәжәсе бар, шулай
ук ул – Татарстанның һәм Россиянең атка-
занган фән эшлеклесе. Язучы буларак та
Галиуллинның абруе кагылгысыз. Әйтик,
“Сәет Сакманов” трилогиясе аны бүгенге
көннең әйдәп баручы прозаиклары рәтенә
күтәрде.

Гомумән, хәзерге татар әдәбиятында
Тәлгат Галиуллин кебек олпат әдипләребез
сирәк. Әдәби-ижтимагый тормышыбыз-
да ярты гасырдан артык үзенең шифа-
лы йогынтысын сиздереп килә ул. Заман-
нында – узган гасырның житмешенче ел-
ларында – Советлар иленең югары уку
йортлары арасында иң яшь ректор булуы
гына да күп нәрсә аңлата. Эпик планда-
гы эсәрләрдән тыш документаль жанр-
да язылган, төгәлрәге, истәлек-хатирәләр,
эссе-уйлануларны эченә алган берничә
китап авторы да ул. “Мөхәммәт Мәһдиев
йолдызлыгы”н шуларның дәвамы дип са-
нарга була”.

Билгеле, Т.Галиуллинның “Яктылык”,
“Мөхәммәт Мәһдиев йолдызлыгы” дигән яңа
китапларына язылган кереш сүзләрдән алын-
ган өзеңләрдә генә бу ике китапның тулы
эчтәлегә дә, кыйммәте дә ачылып бетә ал-
мый, болар бер күзаллау өчен генә китерелә;
аларга этрафлы бәя бирүләр киләчәк эше бу-
лып кала.

Тик шунысын ассызыклап әйтергә
кирәк: һәр ике китапта да, беренче чи-
ратта, авторның әдәбият белеме, әдәби
тәнкыйть өлкәсендә гаять киң, дөнья
әдәбияты буенча да энциклопедик белемгә
ия булуы да, әдәбиятыбызның үткәндәге
бөекләренә генә түгел, бүгенге бик күп
замандаш-каләмдәшләренә ижатларына

да хәерхаклы, гадел бәя бирә алуы олы
жанлы әдип булуы бөтен тулылыгы белән
ачыла. Һәрхәлдә, үзенең шифалы тәнкыйте
белән Тәлгат Галиуллин әдәби тәнкыйтьне
көнчелек, хөсетлек, мәкерлек, үч алу кебек
әдәби хәрәкәткә, әдәби үсешкә зур зыян
сала торган начар, тискәре, усал, явыз сый-
фатлардан арындырып, әдәби тәнкыйтьнең
мөмкинлекләрен, асыл сыйфатларын ачып,
аны гаделлек принциплары нигезендә за-
манча, гуманистик, чын мәгънәсендә де-
мократик рухтагы яңа баскычка күтәрүнең
матур үрнәген күрсәткән. Бу бигрәк тә га-
сырлар буена кимсетелгән татарның (һәм
ул бүген дә дәва итә) әдәбият бакчасын-
да да күңеленә ошамаган агачларның та-
мырларына балта чабарга маташучы кай-
бер хәсрәт (бәлки, надан) тәнкыйтьчеләргә
бер сабак буларак та кабул ителә. Бу
жәһәттән караганда, Т.Галиуллинның
тирән эчтәлекле әдәби-гыйльми тәнкыйте
башкалардан, беренче чиратта, ихтимал,
нәкъ менә шул сыйфаты белән аерылып
торадыр да.

Тәлгат Галиуллинның фидакарь әдәби-
гыйльми олы хезмәтләре югары бәялән-
де: ул Татарстан Республикасы Фәннәр
академиясенең мөхбир-әгъзасы (1998),
Татарстанның һәм Россиянең атказанган фән
эшлеклесе (1993), Россия Гуманитар Фәннәр
академисе академигы (1996), Гаяз Исхакый
исемендәге әдәби бүләк иясе (1997), Кол
Гали исемендәге халыкара премия лауреаты
(1998), “Почет Билгесе”, (1980), “Дуслык”
(1990) орденнары иясе.

Әдәби бүләкләр, премияләр турында сүз
чыккач, тагын шунысын да әйтеп узу урын-
лы булыр: галим-тәнкыйтьче Тәлгат Галиул-
лин үзенең югарыда аталган хезмәтләрендә
байтак яшь язучыларның – шагыйрь һәм
прозаикларның ижатларына югары бәя
биреп, аларны, колакларыннан тартып
дигәндәй, күтәреп үстерде. Хәзер инде алар
төрле-төрле эллә ничәшәр әдәби бүләкләр
генә түгел, Тукай премиясен дә алдылар,
халык язучылары һәм шагыйрьләре дә бу-
лып беттеләр. Араларында бу бүләкләрне

бүлгәләү комитетларында утыручы шактый ук йогынтылы булганнары да бар. Ә менә аларның укытучысы Тәлгат Галиуллинга, ике тапкыр тәкъдим ителеп тә, Г.Тукай премиясе бирелмәде: ахрысы, тегеләрнең тискәре йогынтысы тигәндер, югыйсә аның әдәби ижаты Тукай премиясен алганнарның түгел

бер-икесенә генә, бишесенә бүлеп бирергә житәр иде. Юк, бүлеп бирә белмәделәр алар бу премияне укытучыларына. Хәер, каян белсеннәр: алар бит Тәлгат Галиуллин кебек хезмәт юллары башында әлүмин заводында тигезләп бүләргә өйрәнүчеләрдән түгелләр.

Хәнәфи Бәдигый.

Күренекле әдәбият галиме, тәнкыйтче, язучы, журналыбызның фикердәше һәм даими авторы, редколлегия әгъзасы Тәлгат Нәбиулла улы Галиуллинның юбилее белән чын күңелдән тәбрик итәбез, нык сәламәтлек телибез. Әдәбиятта да, фән өлкәсендә дә яңа үрләр яуларга, зур уңышларга ирешергә насыйп булсын.

Тәлгат Галиуллин «Замана балалары» исемле документаль-публицистик китабының икенче кисәген язып мәтбугатка тапшырды. Шул яңа эсәрәннән «Язмыш сынаулары» исемле бүлеген укучыбызга тәкъдим итәбез.

«Фән һәм Тел» журналы редакциясе.

ЯЗМЫШ СЫНАУЛАРЫ

Тәлгат Галиуллин

Адәм баласы үзенең шәхси иреге, эчке мөстәкыйльлеге, фикри бәйсезлеге турында сафсата корырга яратса да, ата коммунист Ленин бабай әйткәнчә, жәмгыятьтә яшәп, аннан өстен калып булмый. Ул бу сүзләрен халыкны үзләре күзаллаган киләчәк төзелешкә буйсындыру нияте белән әйтсә дә, биредә яшәешнең бер кануны чагыла. Акрынлап язмышыбызның тирәлек, мохит, өстен көчләр кулында икәнлеген, арбаның алды кая барса, арты шул якка борыласын аңларга мәжбүр булабыз.

Шул ук вакытта һәркемнең бәллүр савыт кебек тиз ватылучан, чит куллар тиде исә уалучан эчке дөньясы, үз кабырчыгы бар. Киләчәккә ышаныч, тычкан утыннан төшкән өмет чаткысы, яктылык аның яшәешенә мәгънә нуры сирпи. Бер карауда артык нисби һәм фәлсәфи күренгән бу төшенчәләргә мин үз язмышым аша килдем.

Унбиш ел дәвамында (декан урынбасары, проректор вазыйфаларын үтәүне санасаң – 20 ел) Алабуга педагогия институтында ректор булып эшләгәндә, яшьлегем белән көне-төне

булсын дип хезмәт итеп, сүнөп барган уку йортына яшәү көче вә милли рух биреп, өч факультет янына яңадан алтыны өстәп, 848 урынлы тулай торак, укытучылар өчен йорт, ашханәгә аерым бина салдырып, өлгереш һәм фәнни күрсәткечләр буенча һәр елны диярлек РСФСРның күчмә кызыл байрагын алып яшәгән, баскыч төбөндә өр-яңа кара “Волга” машинасы газ биреп көтеп торган, милиция, ДАИ эһелләренен кулларын фуражкаларына тидереп сәламләп калуына өйрәнгән кеше Казан педагогия институтының студентлар тулай торагының кечтеки генә бер бүлмәсендә читлеккә куып кертелгән жанвар кебек, үзен кая куярга белмичә, ишекке-түрле уфылдап йөрсен эле!

Бу хәлгә “төшүемдә” берәүнең дә гаебе юк. Тик минем кешеләргә ышанып, уйлап житкермичә, ми урынына бүрек белән киңәшеп карар кабул итүем гаепле. Ул чорда өлкә комитеты эһелләре “добро”сыннан башка бер адым да ясалмый иде. Шул ук вакытта алар бер шәйне дә үз өсләренә алмадылар. Сүзне өченче заттан гына алып бардылар.

Мин, беркем кумаса да, Алабугадан күчеп китәргә теләгем тууы турында якташым, аралашкан кешем, әйтергә кирәк, әүвәл Чаллыда Алабуга пединститутының филиалын, аннан соң мәстәкыйль уку йортын ачканда ярдәм иткән Рәис Беляев белән киңәшәргә булдым. Ул инде ярты елга якын Казанда обком секретаре. Мәгариф, мәгърифәт, бөтен уку йортлары, мәдәният учаклары аның уч төбендә бииләр. Бераз уйланып торгандай булды да, минем өчен иң кулай күренгән урынны тәкъдим итте.

– Бу арада Тел, әдәбият, тарих институтына директор кирәк булачак, сине шунда тәкъдим итәрмен.

Мин асыл кош тоткандай, ректорлыктан азат итүне сорап, гаризамны күтәреп Мәскәүгә киттем. Мәгәр министрлыктан әйләнеп кайткан вакытка вәзгыять кискен үзгәргән булып чыкты. Бердән, кемнәндер, каяндыр, ниндидер мине “фаш” иткән исемсез, үзен дә берәү дә күрмәгән, тотып карамаган шикәят хат пәйда булган. Икенчедән, Казан пединститутында ректорның абруена китереп бәргән бер вакыйга булган һәм фәнни-тикшеренү институтында бушаган урын профессор М.З. Зәкиевкә кирәк булып чыккан. Әлбәттә, инде атаклы Казан пединституты ректорын “авыл” югары уку йорты хужасы белән янәшә куеп булмый. Рәис Кыям улы мине янәдән тынычландырды.

– Университетның татар журналистика кафедрасына мөдирлеккә доктор, профессор кирәк. Шунда тәкъдим иттем үзеңне. Мин якташларны ташламыйм.

Мин инде Алабугага кайтып, Казан пединститутынан жибәрелгән доцент Жәмил Нигъмәтовка кабинетны, мәгълүм мезгәткәгә шикелле, Ленин портреты артындагы стаканны тапшырып, чантамны аркама асып, янәдән Казанга әйләнеп кайттым. Әфхәт энәкәштә тукталып, киттем ак йорт ягына. Ул көнне Р.Беляев гел жыелышлар уздырып, Чаллыдан килгән аркадашлары белән бикләнеп утырып, берәүне дә кабул итмәде. Икенче көнне сәркатипны машинасыннан төшкәндә үк, обком янында каршыладым.

Үземне тормышның төрле холыклы кешеләрен шактый күзаллаган, күпне күргән

шәхес дип санасам да, партаппарат тәрбиясе алган затларның иң авыр мизгелләрдә дә үзүләрен тотта белүләренә шаклар катам.

– Рәис Кыямович, мин Алабугадан бөтенләйгә киттем. Журналистика кафедрасы буенча кемгә мөрәжәгать итәсе булыр икән?

Соравымны бирдем дә, жавап көтә башладым. Йөзәндә бер үзгәреш сизелмәде. Ул, минем якка карамыйча гына, калын пыялалы күзлеген урынына урнаштыргандай итте дә, карлыкканрак, тамак төбендә оешкан төксе табыш белән:

– Ректор Коновалов ялда, понимаешь. Аңардан башка мәсьәләне берәү дә хәл итми. Эшкә кая урнашу ягын үзең кара инде. Минне артык борчып йөрмә, – дип кистереп әйтте якташым. Аның бу гамәле көнчелектән (мин доктор, профессор, буюм да кәтүк түгел), хөсәтлектән булдымы, тәки аңышмый калдым.

Мин бөтен өметләремнең таш кыяга килеп бәрелеп чәлпәрәмә килгән дулкындай, уалып юкка чыгуын аңламыйча, өнсез калып торган арада, иптәш Беляев баскычны үтеп, бина эченә кереп бара иде инде.

Һәр адәм баласы гомерендә бер тапкыр булса да, шундый аяныч хәлгә тара торгандыр. Минем ярый тагарак янында калуымның иң гарьлеге шунда иде: мин житәкчебезгә, якташыма ышанып, барып сыеныр үзгә урыным турында бөтенләй кайгыртмаган булып чыктым. Урыс юкка гына, “На бога надейся, сам не оплашай”, дип әйтми торгандыр.

Кеше язмышы белән уйнау комсомолдан күтәрелгән сүз осталары, халыкча әйтсәк, тел бистәләре арасында эчкерсез самимилек, сүздә торып абруйга саналмый иде күрәсең. Иң бәхетле яшылек елларым шунда үткән, элек үзен туган авылым шикелле үк якын иткән Казан да ул көнне миңа шыксыз, мәрхәмәтсез булып күренде.

Аякларым, мием белән “киңәшәп” тә тормыйча, Казан педгогия институты урнашкан Болак урамына юл тоттылар. Тагын кая бара алам, кемгә кирәк соң мин татар шигърияте белгече?

Соңрак фатир мәсьәләсендә араларыбыз вакытлыча бозылып алса да (юл уңаенда искәртим: РСФСР мәгариф министрлыгы квартира бәясен тулысы белән үз өстенә алды),

электән үк аралашып, дустанә яшәгән пединститут ректоры Рүзәл Йосыпов мине жылы каршы алды, рус һәм көнбатыш әдәбиятлары тарихы кафедрасына профессор итеп тәкъдим итте, тулай торакта бүлмә бирдерттә.

Рәис Кыямовичка үпкәләсәм дә, каргамадым, рәнжешемне күңел түрәннән чыгармадым, мәгәр Аллаһ бар һәм ул барысын да күреп, күзәтеп, тигезләп тора икән. Чөнки аның үзенә дә гаделсезлек камчысын шактый татырга туры килде. Мифология каһарманын куәт алып торган туган туфрагыннан аерып кына жиңеп булган шикелле, Р.К. Беляевны үсешенә күп көч куйган Яр Чаллы шәһәре, аның партөөшмасы яклавыннан мэхрүм итеп кенә “урынына утыртып” булуны ул чордагы обком хужасы Г.И. Усманов яхшы аңлый. “Обком сәркатибы булам”, дип Рәис Кыям улы очынып Казанга килә. Башкаларны төп башына утыртуны гөнаһка санамаган кеше үзе дә тиз алдана, бушлай сырның капкындагына булганын онытып жибәрә. Кызыл авыз комсомол егете белән нәкъ шулай килеп чыкты да: яңа вазыйфаларына чын-чынлап керешкәнче үк, аракы тыелган заманда Мәскәүдә эчү мәжлесе өештиргән дип, элек үзе белән санашмаган өчен Г.И. Усманов аңа шелтә белдерттә һәм жылылыгын әле татып өлгөрмәгән кәнәфиеннән “төртеп” тә төшерде. Соңрак Гомәр Исмәгыйль улы үзе дә шул ук жимгә килеп капты. Үзәк комитет сәркатибе урынына кызыгып, Мәскәүгә күчеп, олы түрә булып, Казанга кайтканда юлларны яптыртып, барабаннар кактырып бер-ике тапкыр гына кәперәеп, һаваланып кала алды. КПСС бетте, Г.И. Усманов ярык тагарак янында калды. Монда ул берәүгә дә кирәк түгел иде.

Р.К. Беляев ярты ел эшсез йөргән дәвердә өй балконында берәз салмыш хәлендә төннәр буге уфылдап йөрүе турында ишетеп, берәүләр аны кызганып, икечеләре шул кирәк азгын түрәгә дип йөрүчеләре дә аз булмады.

Рәис Кыям улының эшкә, сүзгә сәләтен яхшы белгән, үзе колагыннан тартып үстергән, Татарстанның элеккеге хужасы Ф.А. Табеев турылыклы мөридрәрен ташламады. Мәскәүдәге абруеннан файдаланып, аны Казанның мәдәният һәм сәнгать

институтының ректоры итеп билгеләтүгә иреште. Яңа урында да Р.К. Беляев, сөйләүләренә караганда, элеккеге танышлыкларыннан файдаланып, шактый эшләр башкарырга өлгәрә, эмма кыйналуға, мондый борчуларга өйрәнмәгән нерв күзәнәкләре чыдамый һәм ул тиз арада фани дөньяны ташлап та китә. Чаллы хәтле шәһәрне төзегән, автогигантны күтәргән кешенең шундый аяныч хәлләргә калу ихтималы ике ятып бер төшенә дә кермәгәндер бахырның.

Безнең шәхси кайгы-хәсрәткә тормышның исе дә китми, алга хәрәкәтен дәвам итә. Укытучы халкын яшьләр белән аралашу, сораулары, тәкъдимнәре илә сине, тарлавыкка юлыккан йомычка кебек, бөтереп алулары коткара, киләчәккә өмет нуры кабыза. Мин һәр көнне диярлек Муса Жәлил урамында урнашкан Казан педагогия институтының филология факультетында бар кайгы-хәсрәтемне, борчуларымны онытып дәрәсләр уздырам. Татарның бит “аягың тәпелдәмәсә – авызың чәпелдәмәсә”, дигән мәкале нәкъ шул хакта дип уйлыйм. Татар әдәбияты тарихының белгечләре, филология фәннәре докторлары, декан Фоат Галимуллин, аның урынбасары Әмир Мәхмудов миңа бөтен жайлы шартларны тудырырга тырышалар. Лекцияләремне иң якты аудиториягә, үзем теләгән сәгатьләрдә куялар. Миңа ихтирамнары шулай булганмы, эчке халәтемне аңлаганнармы, алар миңа иң якын кешеләренә күрсәткән жылы мөнәсәбәттә булдылар. Кафедра мөдире, рус әдәбияты тарихы белгече Ефим Бушканец, үз милләте вәкилләренә хас булганча, “Алабуга тарафларыннан сезнең турыда төрле бәяләр килеп торса да, мин берсенә дә игътибар итмим, иң мөһиме, сез студентлар белән эшли беләсез. Лекцияләрегездә рус һәм татар әдәбияты багланышларын ачыклап, уртаклыкны һәм аерманы мисаллар белән раслап барасыз”, дип, үзенә кирәкле фикерне колакка элгәннән соң, боткага май салып жибәрә белүе таң калдыра иде. Көлке көлә килә, чабудан тарта килә дигәннәре шулдыр инде.

Алабугада эшләү чорында ук еш аралашкан Мөхәммәт Мәһдиев, Фәрвәз Миңнуллин, партия өлкә комитетының элеккеге инструкторы Ренат Гыймадиев, энәкәш, хәзер

медицина профессоры Әфгат, буйдак тормышымны бизәп, эшкә барганда да, кайтканда да сугылып, хәлне белешеп торалар, бик моңсуланган көннәремдә өйләренә чәйгә дә алып киткәлиләр. Һәркайсының үз мәшәкәтләре дә баштан ашкан, гаиләләре дә игътибар сорап, хужаларының тизрәк өй бусагасын атлап узуын көтеп яшәүләрен дә онытмыйм.

“Тулай торак дәверемдә” хәлне белүчеләр арасында, элеккеге якын таныш-белешләрдән, даими аралашып яшәгән дуслардан тыш, миңа мәрхәмәтлек мөнәсәбәтен күрсәткән затлардан Жәүдәт Дәрзаманны искә алып үтәсем килә. Ишекне шақырга сәбәбен дә таба. Шагыйрьнең балаларга багышлап язган китабына эчке бәяләмә сырлап биргәнмен икән. Ошатып язганымны хәтерлим. Сәлатле каләм ияләрен канатландыра белгән, ул чорда Татарстан китап нәшриятенә баш мөхәррире вазифаларын башкарган Фәрвәз, күрәсең, минем язмам белән Жәүдәтне таныштыргандыр. Берише шагыйрьләр ижатына багышлап житди мәкалә язсаң да, телефон аша булса да, рәхмәт димим, иң гади мөнәсәбәтләрен житкерергә дә иренәләр (бәлки, мактау азрак тоела торгандыр). Өстәл артында иркенләп утырырга вакыты булмаган радионың баш мөхәррире ике битлек бәяләмәгә сылтау итеп, эчемлеген, капкалау әйберләрен кыстырып бүлмәңә килеп керсен әле! Аның яңгыравык, көр тавышы, башын артка чөеп авыз тутырып көлә белүе, терекөмеш кебек хәрәкәтчән гәүдәсенә тар бүлмәдә чапкынлап йөрергә урын житмәү сәбәпле, бер шыгырдавык агач урындыктан икенчесенә күчеп утырудан тәм табып, шулай булса да ташып торган жегәрен “авызлыклав” һаман күз алдында. Каләм тибрәтүчеләр, дөрөсрәге, язучылар арасында Жәүдәт кебек өлгер, хәрәкәтчән һәм милләт җаме белән яшәгән башка кеше бармы икән? Әле генә үз бүлмәсендә утырган егетне бер сәгәттән “Мәдәни жомга” редакциясендә, берәздән китап кишетендә очрата, иртәнге сәгәттә теләпшыруда күрә аласың! Берничә Жәүдәт

диярсең. Әллә аны чәчкәннәрме. Күпләп “чыгарып” таратканнармы дип тә уйлап куясың. “Ут егет” дип әйтәләр андый тумыштан елгыр егетләр турында. Әгәр ул чорда шундый егетнең бер-ике елдан соң авыр чиргә тарып, сыгылып төшеп, ике көпчәкле арбада калуын фаразлаган кешегә, кулына Корьән тотып ант итсә дә, ышанмаган булыр идем.

Дәрзаман минем “куышка” килеп кергән мизгелдә Рөстәм Мингалимнең “Юл өстендә тургай” поэмасын тикшереп утырмыш идем.

Әйе, бездә Сәйдәшләр бар,

Бездә Мулланурлар бар.

Аксакаллар булган икән,

Алмаш булырга тиеш.

Без ничек язмыйк ди икән,

Кол Гали булган килеш.

Бу юлларны кунагыма да укып күрсәттем. Жәүдәтнең аналитик журналист мие бер шәйне дә урага кабул итмәгән шикелле, миңа камил күренгән юлларда да ышандырып житмәгән, жөе сүтелеберәк торган урынны тапты.

– Рөстәм абый хисен акылына буйсындыра белгән зур шагыйрь. Сәйдәш янына Мулланурны утыртып куюны мин үзем кабул итә алмыйм. Татар большевигын ижек санын тигезләү өчен генә керткән дисәк, Мингалимне рәнжетү булмасмы икән?

Мин һәр олы шәхеснең ижтимагый үсештә үз урыны булуы, безнең әле Вахитовны бәяләп житкөрмәвебез, аның буйсынган халыклар мәнфәгатьләрен яклаган өчен үз фикердәшләре үк юкка чыгару ихтималы турында озын-озак нотык тотарга җыенган идем, Дәрзаманнан инде җилләр искән иде. Аның суган кабыгын чәйнәп утырырга вакыты юк. Янәдән ишекне ачып, “Тәлгат абый, теге атналарда шул вакытларда сугылырмын,” дип, гаип булды егетем. Әлбәттә, вәгдәсендә торды.

Ходай Тәгаләбез әле генә мин яратып телгә алган ике дустыма да авыр сынаулар, “инсульт” дигән зәхмәтне җибәрде. Инде күптәннән, элеккеге шикелле, кара-каршы утырып, сулышыбызны тоеп, гәпләшеп утыра алмыйбыз. Ярый әле эшләгән эшләр, кәгазьгә теркәлгән әсәрләр, юаныч табарлык хатирәләр бар икән.

ИБНЕ ФАДЛАНЫҢ СӘЯХӘТНАМӘСЕ ТУРЫНДА ӘНВӘР ХӘЙРИ

Барлык фәннәргә дә методологик нигез булган *семиотика* дигән юнәлеш бар. Бу икенче төрле *билге теориясе* – *знаковая теория* дип тә атала. Информация бирә торган теләсә нинди күренеш: кеше кулы яки уе тарафыннан ясалган теләсә нинди әйбер, оешма, табигать күренешләре, төрле формулалар, сызымнар, сүзләр билге теориясе яки семиотика өйрәтмәсе нигезендә өч компонентка аерылалар: 1) *синтактика*, моны икенче төрле *форма* дип тә әйтәләр; 2) *семантика*, ягъни синтактиканың (форманың) эчтәлегә; сүзнен синтактикасына карата ул *дено-тат* – сүз белдергән предмет яки күренеш һәм аның кеше аңында чагылышы була; 3) *прагматика*, информацияне тапшыру үзенчәлекләре: кем тапшыра, кемгә тапшыра, нинди модаль төсмер, тойгы белән тапшыра һ.б.

Бездә *татар* сүзе һәм аның чит илләрдә, бигрәк тә Көнбатыш халыкларында мыскыл итеп ‘тәмуҗ кешеләре’, ‘кыргый, культурасыз халык’ мәгънәсендә әйтелгән *тар-тар* сүзе бар. Бу сүзләр русчада да, татарчада да үзара бута-лып йөртеләләр. Без *татар* дип язганнарны

Көнбатыш халыклары шатлана-шатлана *тартар* дип язалар һәм иң элек аны ‘тәмуҗ кешеләре’, ‘кыргый халыклар’ дип күз алдына китерәләр. Көнбатыш халыкларында, мәсәлән, шул ук безгә таныш булган Э.Х. Паркер, үз хезмәтләрендә *сөн* (*хун*), *сөнне* (*сөнле*), *хунны* (*хунлы*) кабиләләре тарихын тикшергәндә, бөтенләй культурасыз, кыргый халыклар дип күрсәтү өчен, аларны *тартар* дип атый. Безнең кайбер тарихчылар, хәзерге *татарны* (халкынмы, әллә исемнеме, ягъни синтактикасынмы, әллә семантикасынмы – алар аны аера белмиләр) менә шул тартардан килә дип хыялланалар; ә кайберләре, юк, хәзерге татар ул монгол-татар яуларынан калган халык дип, хәтта күкрәкләренә суга-суга, без бөек яулап алучылар нәселе дип китаплар язалар. Кызганычка каршы, халыкара аренага чыгып фикер йөртә белмиләр, халыкара күләмдә *татарга* мөнәсәбәт уңаймы, тискәреме икәнә белән дә кызыксынмыйлар. Һәркемгә мәгълүм, Европада да, Үзәк, Урта һәм Кече Азиядә дә, хәзер инде русларда да, хәтта русларга ияреп тарих төзегән күп кенә төрки, угро-фин, иран халыкларында да хәзерге татар халкын монгол-татар яулары калдыгы дип санау гадәتكә керде. Бу фикерне “Звезда Поволжья” газетасы тырыша-тырыша халыкка тарата. Аны мәктәп дәрәсләкләренә дә кертә башладылар. Яулап алучы татарларның кансызлыкларын, арба күчәреннән югарырак үскән һәр ир баланы юкка чыгаруларын, “Урда” фильмында күрсәтелгән кыргыйлыкларын – барысын да хәзерге татарга да ябыштырырга тырышалар. Рус һәм чит ил мәктәпләрендә укыган татар балалары, бу кыргыйлыктар безгә карый дип уйлап, мин татар булмыйм дип күңелләренә беркетеп куялар. Чит илләрдә яшәүче татарны да, *тартар* дип атап, аның кыргыйлыгына басым ясыйлар. Шуңа күрә чит илгә чыккан татар, *тартар* ‘тәмуҗ кешесе’ булмас өчен, үзенең татарлыгын яшерә. Үзбездәге татар яшыләренәң байтагы халык санын алу вакытында үзен татар дип яздырмый. Менә шундый күренешләр татар кешесен кимсетә дип, бер төркем укымышлылар кайчандыр *татар* дип аталган, ләкин хәзер *азәрбайҗан, үзбәк, кыргыз, казакъ, төркмән,*

башкорт кебек исемнәрне кабул иткән халыклардан үрнәк алып, *татар* исемең *болгар* атамасы белән алмаштырырга тырышалар. Бу үз халкын яраткан, аның халыкара күләмдә абруен күтәрергә тырышкан кеше өчен бөтенләй ят бер нәрсә түгел.

Әнвәр Хәйринен “Әхмәд Ибне Фадланның 921-922 елларда Болгар дәүләтенә килгәндә язган сәяхәтнамәсе” (Казан: “Сүз”, 2013. – татарчасы 532 бит, русчасы 512 бит) 1000 данәдә басылып чыкты. Җаваплы мөхәррире ТФА академигы И.Р. Таһиров, фәнни мөхәррире ТФА мөхбир агъзасы Ф.Ш. Хужин. Китап Әнвәр Хәйрине гарәп теленә өйрәткән Лена Тажиевага багышланган.

Бу китап безнең тарих фәнендә таралыш алган төп ялгышларны төзәтү юлында зур бер адым дип бәяләнергә тиеш. Моңы исбатлау өчен, китаптан алып түбәндәгә өзекне китерү дә җитә: “Бүгенге татар халкы да үзенең борыңгы бабалары – үз чорында иң алдыңгы, иң көчле дәүләт төзегән, үзләрен корбан итеп булса да, куәтле ташкын булып бөтен халыкларны, илләрне һәлак итеп килүче аяусыз ил-басар монгол яуларынан бөтен Россияне һәм Европаны коткарып калган каһарман, тырыш, эшчән һәм югары мәдәниятле болгар балалары белән чиксез горурлана” (4 б.).

Әнвәр Хәйри китабының төп юнәлешен һәм төп әһәмиятен әйткәч, аның шәхесе турында да мәгълүмат бирмичә булмый.

Бүгенге көндәгә кебек хәтеремдә: университетның татар филологиясе бүлегендә гарәп теле укытучылары өлкәнәеп сафтан чыгып барганда, мин, Хатип Госман белән бергәләп, Лена Яруллина исемле бер матур гына бик тырыш кызны Ленинградка гарәп теле буенча белгеч булырга дип укырга җибәргән идем. Соңрак татар филологиясе бүлегендә Әнвәр Хәйруллин дигән студент та укый башлады. Әнвәрнең студент чагында ук шәрык белән, гарәп теле белән кызыксынып йөрүе истә калган.

Университеттан китеп, педагогия институтына 20 ел ректор булып эшләнгәннән соң, мине, обком таләбе буенча, Татарстанда фәннәр академиясе төзүдә катнашырга дип, СССР фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтында (ТӘһТИГә) директор итеп китерделәр. Үзгәртеп кору ел-

лары башланып киткәч, халкыбызның онытылырга дучар ителгән бөөк шәхесләрен кире кайтару эше кузгатылды. Бу эш ТӘһТИГә дә хәл ителә һәм башкарыла килде.

Мин ТӘһТИГә директор чагында, Әнвәр Хәйри монда гыйльми хезмәткәр булып эшли иде. Ул, шәрык белән кызыксынган кеше буларак, Шиһабетдин Мәрҗани һәм Ризаэтдин Фәхреддин ижатын өйрәнәп, аларның иске татар телендә яисә гарәпчә язылган әсәрләрен басмага әзерләп йөри иде. Ул иң элек Шиһабетдин Мәрҗанинең “Мостафадел-Әхбар фи әхвали Казан вә Болгар” (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр) китабын берәз кыскартып чыгарды (Казан, 1989. – 416 б.), соңрак Ризаэтдин Фәхретдиновнең сайланма әсәрләрен “Болгар вә Казан төрекләре” (Казан, 1993. – 288 б.) исеме белән нәшер итте. Ул Төркиядән Суфия ханым Мәнгәр хисабына соңгы китапның латин хәрефләре белән язылган вариантын да әзерләде, китап Казанда 1997 елда бастырылды (305 б.). Хәзер аның мондый китаплары 83кә җиткән, өчесе үзе язган китаплар. Әнвәр Хәйригә бу хезмәтләр турында диссертация язып якларга тәкъдим итсәк тә, ул шәрык тарихына караган башка хезмәтләр өстендә эшли башлады.

Әнвәр Хәйри, Татарстан республикасы милли китапханәсе хезмәткәре буларак, бик нык кызыксынып, Ибне Фадланның гарәпчә язмалары өстендә эшләде, аларның телен тикшереп бу турыда татарча һәм русча язылган ике китапны укучыларга бүләк итте. Бу безнең халыкның чын тарихын булдыру юлында алга таба бик зур адым булды. Моңың өчен дә аны мактарга кирәк. Мин, Ибне Фадлан язмаларын лингвистик яктан тикшереп, алар турында 1993 елдан бирле хезмәтләр чыгарып килгән белгеч буларак, Әнвәр Хәйринен бу китабы турында мактау һәм тәнкыйть сүзләрен әйтергә булдым.

Әнвәр Хәйринен китабы авторның “кереш сүзе”нән һәм күп көч куеп язылган бүлекләрдән тора.

“Кереш сүз”дә автор, кыска гына булса да, үзе тикшерәсе мәсьәләнең тарихына урын бирә. Ибне Фадланның сәяхәтнамәсе күп тапкырлар дөньяның күп телләрендә басылып чыккан, ләкин аны кем генә тәржемә итсә дә, иң башта ясалган күп төгәлсезлекләр, аңлашылмаучылыklar

һәм буталчыклар кабатланып килә, дип белдерә автор. Чөнки тәржемәчеләр гарәп телен белгән булсалар да, чын иске төрки телне үзләштереп житкәрә алмаганнар дигән фикергә килә ул. Болар болгар халкы тарихы тирәсендә адашып йөргәннәр, дип тә өстәр идем мин. Ибне Фадлан сәяхәтнамәсе беренче мәртәбә Әхмәт Зәки Вәлиди тарафыннан 1924 елда Төркиядә бастырыла. А.П. Ковалевский аны русчага тәржемә итә һәм 1939да тәржемәне бастыра. Бу басмада А.П. Ковалевский, Х.Френга ияреп, күп кенә сүзләргә рус сүзләренә охшатып бирергә һәм сәяхәтнамәне славян-рус тарихының чишмә башы итеп күрсәтергә тырыша, ди автор һәм китабының күп урыннарында, болгарны сакалиба белән тигләүдән чыгып, һәм сакалибаны славян дип тамырдан ялгыш тануга нигезләнеп, болгарны славян дип уйлаучыларга каршы аяусыз көрәш алып бара һәм бик дәрәс эшли. Ләкин моның белән генә чикләнү Ибне Фадлан сәяхәтнамәсен бозып тикшерүчеләргә каршы көрәшнән бер ягы гына. Мондый күрә торып бозу, буталчык тудыруның икенче ягы да бар, ул болгарны чуваш дип, болгар телен чуваш теле дип расларга һәм ышандырырга тырышу. Әнвәр Хәйригә мәсьәләнең бу ягын да күрергә кирәк иде, чөнки А.П. Ковалевскида да, башка бик күп галимнәрнең эзләнүләрендә дә “болгар телен чуваш теле кебек булган” дигән фикерне исбатларга тырышу шулай ук зур урын ала. Без чуваш галиме Я.Ф. Кузьмин-Юманади белән язган “Волжские булгары и их потомки” (Казань, 1993. – 160 б.) дигән китабыбызда, “О чувашизмах в сочинении Ибн-Фадлана” дигән бүлек ачып, бу мәсьәләне махсус тикшердек. Чыннан да 1939 елда А.П. Ковалевскийның китабы чыккан, аның янына чуваш лингвистлары П.Г. Григорьев һәм Н.Р. Романов киләләр һәм болгар теле хәзергә чуваш теленә үскән, шуңа күрә сез анда чуваш сүзләре таба алыр идегез диләр. Боларның сүзенә ышанып, А.П. Ковалевский, Ибне Фадлан язмаларында чуваш сүзләре табарга тырыша һәм бу турыда Чебоксарда 1954 елда “Чуваши и булгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана” исемле брошюра чыгара. Мондагы үзе уйлап чыгарган фактларны да кертәп, ул Харьковта 1956 елда үз китабының икенче басмасын нәшер итә. Монда ул Ибне Фадлан язмаларында 6 чуваш сүзгә таба: *хеллече*, *Гаушерма*,

Атал, *сәдҗув*, *савас* һәм *Вырах*. Безнең китапта боларның берсенен дә чуваш сүзгә була алмавы исбат ителгән. Ләкин Әнвәр Хәйри “Зәкиев бу сүзләргә чувашныкы була алмавын исбат иткән” дими, киресенчә, укучы Зәкиев тә боларны чувашныкы дип санып дип уйласын өчен, М.Зәкиев китабындагы фикерләргә төшереп калдырып биргән. Китабының 100нче битендә “М.Зәкиев үзенә “Төрки-татар этногенезы” исемле китабының 367 битендә “Болгар-чуваш теориясе тарафдарлары Ибне Фадлан язмаларындагы болгарча 32 сүзгә алтысын чувашныкы дип исбатларга тырышалар”, дип яза.

Ләкин мин сәяхәтнамәне юлын-юлга, сүзен-сүзгә өйрәнеп чыгып, анда бер генә дә чуваш сүзгә яисә андый сүзгә якин килә торган бер генә сүз дә таппадым”, – дип яза. Ә минем шул ук “Төрки-татар этногенезы” китабының 368-370 битләрендә бу алты сүзгә чувашныкы түгел дип исбатлаган дәлилләр бөтенләй исәпкә алынмаганнар. Мондый гадәт Әнвәр Хәйри китабында башкаларның фикерен бозып күрсәтергә тырышу да бар дип нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә. Аннан соң, авторга чуваш теленә дә төркигә каравын оңытмаса кирәк иде. Ягъни бу сүзләр чувашныкы түгел дигәч, шунда ук “Алар барысы да төрки сүзләр булып торалар” дип әйтергә ярамый. Минем хезмәтләрдә “якутча төрки”, “чувашча төрки” һәм “гадәти төрки” дигән төшенчәләр бирелгән. Шулар исәпкә алынган булсалар, Әнвәр Хәйри нәтиҗәне болайрак ясаган булыр иде: “Алар чувашча төрки түгел, ә барысы да гадәти төрки сүзләр булып торалар”.

Белгәнбезчә, Н.И. Ильминскидән башланган “болгар теле ул чуваш теле” дигән фикер А.П. Ковалевский китабының икенче басмасыннан соң тагын кузгала, “болгар ул чуваш” фикерен исбатларга тырышучылар күбәеп китә. Аларны системалы тәнкыйть итү “Волжские булгары и их потомки” китабында башлана һәм минем “История татарского народа” (Мәскәү, 2008. – 560 б.) китабында системага салына. Әнвәр Хәйри боларның берсен дә исәпкә алырга теләмәгән.

Сакалиба сүзенә яңадан кайтыйк. Бу сүзгә ‘славян’ мәгънәсен белдермәвен, бәлки болгарларны, ак йөзле төркиләргә генә атавын мин күп хезмәтләремдә яздым. Д.Е. Мишинның “Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннем

средневековье” (Москва, 2002. – 365 с.) китабын да экияткә тинләп тәнкыйтьләдем. Бу фикерләр М.З. Зәкиевнең 2008 елда Мәскәүдә басылган “История татарского народа” китабында (373-384 битләр) яктыртылган. Фәнни эш язучы үз темасына караган хезмәтләрдән файдаланырга яки аларны тәнкыйди бәяләргә тиеш иде. Фән тудырырга алынгансың икән, теманың тарихын яктыртканда, теманы эченә алган хезмәтләрне күрмәмешкә салышу син яза торган хезмәтнең фәннилегенә бик зур зыян китерә.

Хәзер Әнвәр Хәйри хезмәтенең аерым бүлекләре турында аерым-аерым сөйләүгә күчик. Алар бик күп, мин башта аларның тәртибенә дә төшенә алмый тордым.

“Болгар иле” дигән бүлекчәдә автор Болгар илен башта Ибн Фадлан күзлегеннән карап тасвирлый, аннан соң бу ил турында Ш.Мәржани һәм Р.Фәхретдин фикерләрен китерә. Болгар иле турында бик күп язарга мөмкин, ләкин Ибне Фадлан сәяхәтнамәсен тасвирлау өчен, китапта бирелгәнә бик җиткән.

Икенче бүлекчә **“Алмыш һәм аның хаты”** дип аталган. Болгар падишаһы *Алмыш Шилеки* улы 921 елда Багдад хәлифәсе Мокътәдир биллаһига хат илтергә Габдулла ибне Башаклы дигән кешенә җибәрә. Бу кешенең исеме Әнвәр Хәйригә кадәр *Башты (Башлы)* дип укыйлар иде. Ә Хәйри аны *Башаклы*, ягъни “ук очлы”, “сөңге очлы” дип укуны тәкъдим итә. А.л.м.с. хәрәфләре белән бирелгән исемне автор *Алмыш* дип тәкъдим итә, ягъни аңа *Алмыш* исеме алладан бөтенесен алган кеше булсын дип кушканнар, ди автор. Минем китапларда бу турыда күп язылган, мин бу исемне *Алмас* дип укылырга тиеш дип тәкъдим иткән идем. Чөнки бездә *Алмас, Таймас, Талмас, Качмас, Улмас* кебек исемнәр табигий.

Авторның **“Сәяхәткә әзерлек”, “Сәяхәт: илчелекнең составы, юлга чыгу вакыты, маршрут, Болгарга килеп җитү”, “Ибне Фадлан һәм Багдад илчелеге Болгар дәүләтендә”** дигән бүлекчәләре китапны тулы килеш дәрәҗәсә аңлау өчен бик бай мәгълүмат бирә. Бигрәк тә бүлекчәләрдә сәяхәтнамәдәге шактый күп сүзгә аңлатма бирү һәм аларны А.П. Коваевскийдагыча түгел, ә үзенчә укырга тәкъдим итү рецензияләнгән торган хезмәтнең бәясен тагын да күтәрә.

Ибне Фадлан сәяхәтнамәсенең Мәшһәд кулъязмасы турында мәгълүмат бирү шулай ук бик әһәмиятле. Чөнки сәяхәтнамә шушы кулъязма аркылы дөньяга таныла.

Әнвәр Хәйри **“Тарихи чыганаclarны өйрәнә торган фәндә “сакълаб” (“сакалиба”) мәсьәләсе”** дигән махсус бүлек бирә һәм монда тарих өчен бик әһәмиятле мәсьәлә карала, автор бу турыда күп һәм әһәмиятле мәгълүмат бирә. Рецензиябезнең башында мин авторның бу турыдагы минем фикерләренә исәпкә алмавы турында әйткән идем инде.

“Болгарлар – рус тарихчылары күзлегеннән чыгып караганда (Ибне Фадлан сәяхәтнамәсенә бәйле рәвештә)” дигән бүлекчә тарихи мәгълүматларга тагын да бай. Болгар тарихын бозучыларның искеләре бик уңышлы, аңлаешлы тәнкыйть ителгән. Ә хәзерге чорда татар “тарихчылары” арасында Болгар турындагы мәгълүматларны бозучылар ни өчендер тәнкыйть утына тотылмаган.

Әнвәр Хәйри *сакалиба* сүзен болгар этнонимының калькасы дип әйтеп куя (136 бит). Бу дәрәҗә була алмый, чөнки *сакалиба* дип гарәпләр гомумән ак йөзле кешеләренә дә, башка төркемләренә дә атаганнар. Шуңа күрә мин үземнең хезмәтләремдә *сакалиба* сүзен *сакалы бай* тизмәсеннән кыскарткан дип аңлаткан идем. *Сака/сак* – бик күп төркемләренә атаучы этноним. *Сакалы* – составында сакалар да булган халыкны атый. *Бай/Би* – шулай ук төрки этноним. Болгар *Биләр* шөһрә хужалары, аларның *аксубай* кабиләләре дип атаганнар. Бу этноним *Аксубай* дигән топонимда сакланган. *Сакалы* сүзен иске төрки телдә *сакады* дип йөрткәннәр, ул *скыды* формасында кыскарткан һәм Геродот хезмәтләрендә дә шул *скыды* теркәлгән. Сакау [д], ягъни [th] авазын руслар [ф] дип укыйлар һәм язалар, шуның нәтижәсендә чип-чиста төрки сүздән русча *скиф* әйтелмәсә барлыкка килгән. Шуңа күрә скифләренә мин төрки булган дип XX йөзгә 80нче елларыннан бирле язып киләм. Мин шулай язгач, Д.Исхаков, Зәкиев фикеренчә, питекантроп та татарча сөйләшкән икән дип көлгән иде, шунда мин аның үзен питекантроп чорын скиф чорыннан аера алмаучы питекантроп дәрәжәсендә фикер йөртүче дип мактаган идем, бу “галим” татар тарихына киләчәктә зур зыян салачак әле дигән идем.

Хәзерге татарны монгол-татар белән тиңләп, ул шундый зыянны салды да инде.

Әнвәр Хәйри Ибне Фадлан турында татар тарихчыларының, бигрәк тә Ш.Мәржани һәм Риза Фәхретдин фикерләрен укучыга житкергән. Мин моны авторның бик зур һәм бик кирәкле эше дип саныйм.

Менә шулардан соң **“Әхмәд Ибне Фадлан сәяхәтнамәсе кулъязмасының факсимиле күчәрмәсе”** бирелә. Иң әһәмиятлесе шул: Әнвәр Хәйри менә шул максимилене гарәпчә дөресләп укып, аны тулысынча гарәпчә дөрес басма хәрәфләр белән яңадан язып чыккан, аны татарчага һәм русчага тәржемә иткән. Бу гигант дәрәжәдә хезмәт куелган эшләрнең барысы да китапта бирелгәннәр.

Китапта А.П. Ковалевскийның 1939 һәм 1956 елларда басылган русчага тәржемәләре дә урын алган. Ибне Фадлан язмасы һәм Болгар тарихы турында җентекле тикшерүләр ясау өчен болар да файдалы булачак, аларны тагын кайдандыр эзләп йөрергә туры килмәячәк.

Әнвәр Хәйри үз эшенең төрле бүлекчәләрендә Ибне Фадлан язмасындагы бик күп сүзгә үзенчә аңлатма бирә һәм нигездә алар барысы да ышындырырлык. Менә шул сүзләргә бер урынга жыеп, аларның глоссариен-сүзлеген бирү укучы өчен тагын да файдалы. Монда бары *суар* этнонимын *су арасы* дип аңлату дөрес түгел. *Ар/ур* – борынгы төрки этноним, аны ачыклаучы сүзләр ярдәмендә төркиләрдә дә бик күп икенчел этнонимнар ясалган: *субар, сабир, сумер, балкар, болгар, тохар, тавр (тау-ур), акатир/акацир, мишә-әр/мишәр, татар, саккар, бигер, оногур* һ.б. Болар турында, сүз иярә сүз чыгып әйткәндә, *сөчә* кебек сүзләр турында да минем хезмәтләрдә күп әйтелгәннәр. Ләкин китап авторы аларны күрмәмешкә салышкан, бәлки фәнни эшнә башкарырга җаваплылыгы җитмәгәндер.

Әнвәр Хәйри бүтәннәр башкара алмаслык тагын бер эш гамәлгә куйган: ул Ибне Фадлан язмаларының Ш.Мәржани тарафыннан анализланган нөсхәләрен дә әдәби телгә тәржемә итеп биргән.

Ибне Фадлан сәяхәтнамәсенә Риза Фәхреддин тарафыннан тәржемә ителгән вариантын бирүне бары тик Әнвәр Хәйри генә башкара ала.

Әнвәр Хәйриниң моңа чаклы башкарылган фидакәр эшчәнлегә илебез һәм республикабыз җитәкчеләгә тарафыннан югары бәяләнде. Әнвәр Нәҗип улы Хәйруллин – татар халкының күпгасырлык рухи мирасын кайтарып бирүдәгә казанышлары өчен Кол Гали исемендәгә Халыкара премия лауреаты (1994), Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе (1999), Татарстанның һәм Россиянең атказанган мәдәният хезмәткәре (1991, 2008), Татарстан Республикасының Каюм Насыри исемендәгә премиясе (2004), Татарстан Язучылар берлегенең һәм Татарстан мәдәният министрлыгының Җамал Вәлиди исемендәгә әдәби премиясе лауреаты (2008), Татарстан Республикасы хөкүмәтенә Ризәтдин Фәхретдин исемендәгә премиясе лауреаты (2011).

Бу татарча һәм русча чыккан зур китабы өчен дә ул ниндидер бүләккә лаек булып дип уйлыйм. Татарстан фәннәр академиясе эшли башлагач, анда галимнәргә, башка премияләр белән бергә, Шиһабетдин Мәржани премиясен бирү дә юлга салынды. Ул чакта мин ТФА гуманитар бүлегенең академик-сәркатибе идем. Шиһабетдин Мәржани премиясен беренче итеп кемгә бирергә дигән сорау туды. 1989 елда Шиһабетдин Мәржанинең “Мостафадел-эхбар фи әхвәли Казан вә Болгар” китабы дөнья күрдә. Аның тәржемәчәсе һәм төзүчәсе Әнвәр Хәйри, ә баш редакторы Яхъя Габдулович Абдуллин иде. Шул вакытта бу китапны төзүчегә Шиһабетдин Мәржани премиясен бирик дигән сүз чыкты. Татарстан Фәннәр академиясенә академиклар сайлаганда, Яхъя Абдуллинның кандидатурасы үтми калган иде. Моңың өчен без барыбыз да борчылдык. Академия президенты Мансур Хәсәнов, менә шул кыен хәлне берәз йомшарту максаты белән, Шиһабетдин Мәржани премиясен югарыда әйтелгән китапның баш редактор булган Яхъя Габдуловичка бирү дөрес булып диде һәм шулай эшләнде дә. Ә Мәржанинең “Мостафадел-Әхбар...” китабын әдәби телгә тәржемә итеп, төзеп чыгаручы читтә калды. Менә шул хәлне дә истә тотып, Әнвәр Хәйригә ТФАнең Шиһабетдин Мәржани премиясен бирү мәслихәт булып дип уйлыйм.

Мирфатыйх Зәкиев.

Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында

2013 елның 19 март – 2 апрелдә КДАТУда архитектура һәм төзелеш проблемалары бунча 65нче фәнни конференция булып

үтте. Элегрәк үткән конференцияләрдән аермалы буларак, хәзер ул югарырак дәрәжәдә – Бөтенроссия конференциясе буларак үткәрелә. Аның эшендә Казанның төрле югары уку йортларыннан килгән галимнәр һәм фән эшлеклеләре, төзелеш оешмалары галимнәре һәм гамәли хезмәткәрләре, КДАТУның үзеннән күпсанлы галимнәр, фәнни хезмәткәрләр һәм студентлар катнашты. Шулай ук Мәскәү, Санкт-Петербург, Белгород, Йошкар-Ола, Чебоксар, Волгоград, Новосибирск һ.б. шәһәрләрдән килгән галимнәр дә бар иде. Конференция ачылуга барлык докладларның эчтәлеген, аларда куелган проблемаларны яктырткан күләмле тезислар жыентыгы басылып чыкты.

Конференциянең 11 юнәлештәге 53 секция кысаларында меңнән артык доклад тыңланды. Юнәлешләрнең исемнәре генә дә аларда югары белемле төзүчеләр эзерләү һәм төзү тармагын үстерү өчен никадәр әһәмиятле һәм житди мәсьәләләр тикшерелүе хакында сөйли: төзү материалларын һәм эшләнмәләрен житештерүдә ресурсларны саклау технологияләрен һәм материаллар фәнен куллану; корылма һәм конструкцияләрен хисаплау ысулларын эшләү һәм камилләштерү; төзелештә гамәли геомеханика; архитектура, шәһәр төзелеше һәм дизайн проблемалары; төзелештә инженерик системалар һәм экология; транспорт корылмалары; төзелештә икътисад, технология һәм идарә; югары уку йортында фәннәрне укуының фәнни-методик проблемалары; төзелештә математик модельләү, мәгълүмат технологияләре һәм автоматлаштыру системалары; фундаменталь һәм гомумфәнни тикшеренүләр; гуманитар һәм социаль фәннәр.

Конференциянең эшен КДАТУ ректо-

ры, профессор Р.К. Низамов ачып жибәрде. Ул фәнни эшчәнлекнең вуз яшәеше өчен дә, төзелеш тармагы үсеше өчен дә, белемнәрне үзләштерү һәм тирәнәйтү өчен дә никадәр әһәмиятле булуына игътибарны жәлеп итте.

Татарстан фәннәр академиясенең вице-президенты Жәүдәт Сөләймәнов, конференциядә катнашучыларны сәламләп, аның югары дәрәжәдә үтәсенә ышанычын белдерде.

Төзелеш, архитектура һәм ЖКХ министрлыгының төзелеш бүлеге башлыгы В.Н. Григорьев ТР төзелеш комплексының 2012 елда башкарган эшләренә йомгак ясады һәм 2013 елдагы планнар турында сөйләде.

Россия төзелеш фәннәре академиясенең төзелештә жылылык физикасы лабораториясе мөдире, бу академиянең мөхбир әгъзасы В.Г. Гагаринның чыгышы биналарның жылылыгын нәтижәле саклауга багышланган иде.

Конференция кысаларында татар телендә бара торган «Югары уку йортларында фәннәрне татарча укуы» секциясе быел 18нче утырышын үткәрде.

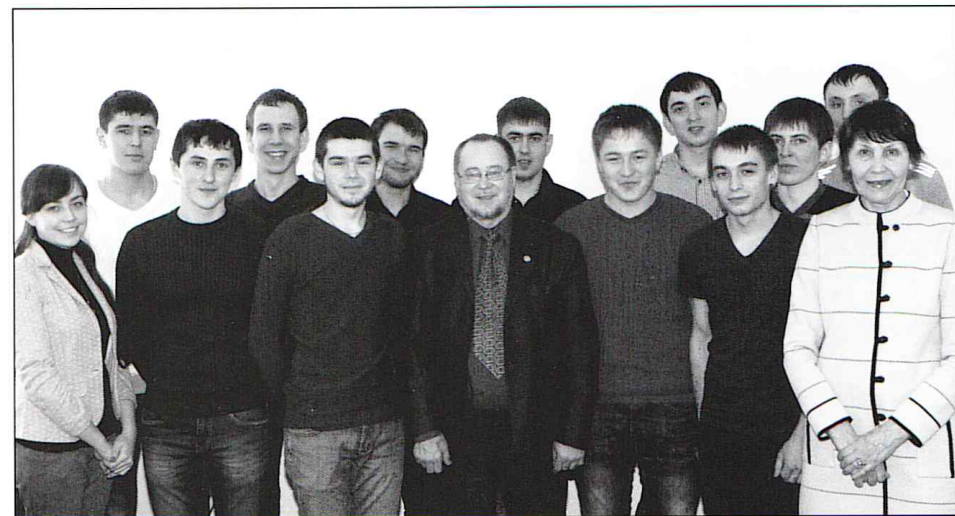
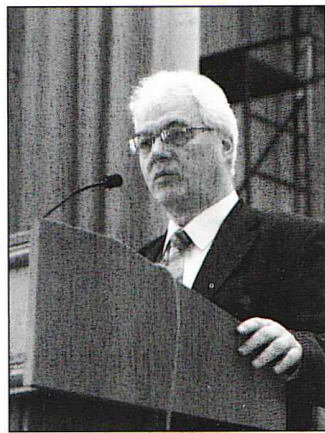
КДАТУда 22 ел дәвамында татар телендә укуы нәтижәсендә, ике телне дә тигез дәрәжәдә куллана торган 420дән артык белгеч эзерләнган. Эш барышында 8 дәрәслек, 40 уку кулланмасы, төрле фән өлкәләренә караган сүзлекләр, методик кулланмалар һ.б. фәнни әдәбият (гомуми күләме 980нән артык басма табак) нәшер ителгән.

Гадәттәгечә, бу секциядә югары белемле төзүчеләренә татар телендә эзерләү; шуның фәнни, методик һәм оештыру нигезләре; татарча укуы тәҗрибәсе; терминология мәсьәләләре, дәрәслек һәм уку кулланмаларын язу һәм бастыру мәсьәләләре белән бергә, татар телендә укуычы галимнәрнең үзләре эш алып барган өлкәләрдәгә фәнни казанышлары, аларны гамәлгә кертү нәтижәләре турындагы кызыклы докладлар да булды. Утырышта читтән килгән галимнәр һәм КДАТУның татар телендә укуычы студентлары да катнашты.

Гомумән алганда, барлык чыгышлар да зур кызыксыну уятты. Аеруча кызыклы чыгышлар «Фән һәм тел» журналында басуга тәкъдим ителде.

Рәшит Шакирҗанов.

КДАТУның фәнни конференциясендә

Казанский государственный архитектурно-строительный университет

ПРОГРАММА
ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

Презентация курсовых диссертаций на татарском языке
Председатель Р. А. Шакиров
Зам. председателя Р. Р. Хасанов
Секретарь Ф. Р. Шакиров

Ютарты уку йортларнда фәнни татарча уку
Рәис Р. Ф. Шакиров
Урынбасары Р. Р. Хасанов
Сырттан Ф. Р. Шакиров

КАФЕДРАЛА УТЫРЫШ
28 апр. 12.30, 4-209А ауд.

Георг Боденер картасы

Аугсбург шәһәрндә яшәгән Георг Конрад Боденер (1678-1716) үзенең кардәшләре белән 1704 елда “Кызыклы атлас” (Atlas Cuieux) исемле карталар тупланмасы нәшер иткән. Аның бу басмасында Көнчыгыш Европаның көньяк өлешенең бер почмагында Урта Идел зонасы да чагыла.

Картада Казан, Алабуга, Балык Бистәсе, Тәтеш, Чабаксар, Болгар, Самара, Алуатар шәһәрләре күрсәтелә.

Шулай ук бу картада, Алтын Урдадагы традиция буенча, “Болгар Олысы” турында төшенчә дә сакланып, “Болгар” дигән өлкә, янәшәдә “Черемиса Нагорный” дип Тау ягы чирмешләре яшәгән өлкә төшерелгән.

Картаның фрагментлары болгар тарихчысы Георг Владимиров тарафыннан 2007 елда Болгариядә нәшер ителгән “Волжска България и Казанското ханство...” китабыннан алынды (112 б.). Ул исә бу картаны рус галиме Багровның История картографии. – М., 2004 елгы басмасыннан алган булган.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы.